

KRUS Småskrift 1/2006

Fengsel – forbryterskole eller rehabiliteringsanstalt?

Slik de innsatte opplever det

Av Øyvind Alnæs
Masteravhandling i rettssosiologi
Institutt for kriminologi og rettssosiologi
Universitetet i Oslo, høsten 2005

Kriminalomsorgens utdanningssenter KRUS
Oslo, juni 2006

Utgitt av:

Kriminalomsorgens utdanningscenter KRUS
Boks 6138 Etterstad
0602 Oslo

www.krus.no

© 2006 Copyright: Kriminalomsorgens utdanningscenter KRUS, Oslo

I serien:

KRUS Småskrift

Nr 1/2006

ISBN 82-91910-59-6

ISSN 0803-9399

Det må ikke kopieres fra denne bok i strid med åndsverkloven eller avtaler om kopiering inngått med KOPINOR, interesseorgan for rettighetshavere til åndsverk. Kopiering i strid med lov eller avtale kan medføre erstatningsansvar og inndragning og kan straffes med bøter eller fengsel.

**“Våre handlinger bør være slik at
konsekvensene er reversible”**

Johan Galtung

Utgiverens forord

Straffegjennomføringslovens formålsparagraf, § 2, lyder: ”Straffen skal gjennomføres på en måte som tar hensyn til formålet med straffen, som motvirker nye straffbare handlinger, som er betryggende for samfunnet og som innenfor disse rammene sikrer de innsatte tilfredstillende forhold”. Loven gir altså to typer føringer: For det første et rent sikkerhetsmessig formål - å sikre samfunnet og å hindre rømning. For det andre gir loven uttrykk for at straffens formål er å redusere faren for nye straffbare handlinger fra den enkelte straffedømte. Man antar at straffen skal ha en form for kriminalitetsreduserende effekt - noen kaller dette for en rehabiliterende eller habiliterende effekt.

Dette småskriftet belyser sistnevnte føring, og er en tilrettelagt utgave av masteravhandlingen til Øyvind Alnæs, fengselsleder ved Bastøy fengsel. Som masterstudent ved Institutt for kriminologi og rettsosiologi ved Universitet i Oslo, har Alnæs gjort en undersøkelse av de innsattes opplevelse av rehabiliteringsvirksomheten ved henholdsvis et åpent og et lukket fengsel.

Enkelte redigeringer av Alnæs sin masteravhandling er gjort i denne småskriftutgaven: Metodekapittelets underkapitler 2.3-2.9 er redigert til en kortversjon med undertittel ”2.X Metodiske momenter”. Noen vedlegg er også tatt ut. Den interesserte leser med hensyn til metode og teori, henvises til selve masteravhandling: Alnæs, Ø. (2005). *Fengsel – forbryterskole*

eller rehabiliteringsanstalt? Slik de innsatte opplever det. Universitet i
Oslo: Institutt for kriminologi og rettsosiologi.

KRUS, juni 2006

A handwritten signature in black ink, reading "Harald Føsker". The signature is written in a cursive, flowing style.

Harald Føsker
Direktør KRUS

Forfatterens forord

Det har vært spennende og ikke minst lærerikt å kunne arbeide med denne avhandlingen. Det er også helt klart at uten bidrag, forståelse og støtte fra flere hold hadde det ikke vært mulig for meg å fullføre arbeidet.

Først og fremst vil jeg derfor benytte anledningen til å takke innsatte ved Ringerike fengsel og Berg fengsel for at de har villet dele sine opplevelser og erfaringer med meg. Uten deres bidrag ville det ikke blitt noen avhandling.

Takk også til ansatte ved Berg fengsel og ved Ringerike fengsel for utmerket service og hjelp under datainnsamlingen.

Jeg vil også takke min arbeidsgiver Kriminalomsorgen region sør for at jeg fikk mulighet til å fullføre prosjektet.

Knut-Erich og Leif Petter skal ha takk for god og lærerik veiledning.

Tusen takk til Irene som har hjulpet meg med rettskrivning, og stilt gode spørsmål.

Sist men ikke minst må jeg takke Maja og barna for at de har holdt ut med meg og gitt meg mulighet til å lese og skrive på sene kvelder og på helgedager da vi aller helst skulle ha vært ute sammen.

Horten, november 2005

Øyvind Alnæs

Sammendrag

Dette småskriftet er en tilrettelagt versjon av Øyvind Alnæs sin masteravhandling i rettsosiologi. Den undersøker i hvilken grad straffegjennomføringen med de tiltakene som tilbys - skole, arbeid og program - oppfyller formålet om rehabilitering sett fra de innsattes perspektiv. I undersøkelsen er det intervjuet 14 innsatte og foretatt skriftlig spørreundersøkelse (med 50% svarrespons) ved Ringerike fengsel (lukket fengsel) og Berg fengsel (åpent fengsel). Datainnsamlingen startet i juni 2004 og ble avsluttet januar 2005.

Undersøkelsen belyser de innsattes opplevelse av de tiltak i fengselene som er ment å virke rehabiliterende. De fleste innsatte ser på aktivitetsplikten som bra i forhold til å komme seg igjennom fengselshverdagen. Den hjelper dem til å få tiden til å gå og til å få god døgnrytme, men de opplever den ikke som (re)habiliterende i seg selv. Informantene ved både Ringerike og Berg fengsel hevder at arbeidstilbudet er bra i den forstand at også det hjelper dem til å få tiden til å gå, men svært få angir at arbeidet er direkte kompetansegivende og at det gir dem mulighet til å få seg lignede arbeid senere. To informanter, som begge har ”tillitsjobber”, er imidlertid svært fornøyd med arbeidstilbudet. Svært få av informantene har erfaring med programmer og stiller seg avventende til om slike tiltak kan ha effekt, men de har liten tro på at det kan gi varige endringer hos den enkelte. Skole er det tiltaket innsatte opplever som det mest rehabiliterende; innsatte som har fått en utdanning i løpet av soningstiden, mener de skal leve uten kriminalitet etter soning fordi de regner med å kunne få seg jobb. Skolen i

fengslene har imidlertid noen forbedringsområder i forhold til å tilby mer yrkesfaglig, oppdatert utdanning.

Undersøkelsen belyser også hva som i følge de innsatte skal til for å leve et lovlydig liv etter løslatelse. Informantene mener det er viktig å ha egen bolig, utdanning og arbeid dersom de skal leve uten kriminalitet etter soningen. Relevant utdanning og praksis er avgjørende for dette. For de innsatte er det aller viktigste forholdet til familie dersom det skal bli et liv uten lovbrudd etter løslatelse. Innsatte må forsones med seg selv, familien og nærmiljøet, som innebærer at konflikter må bearbeides og løses. Fengselet per i dag innbyr imidlertid ikke til slik bearbeiding. For forsoning med nærmiljø og eventuelle ofre for kriminaliteten, kan konfliktrådsmetodikk være et godt verktøy. Videre sier de innsatte at egenmotivasjon er avgjørende for endring. I denne undersøkelsen er det lite som tyder på at innsatte på Ringerike blir motivert for endring. I Berg fengsel derimot, synes de innsatte å ha mer tro på endring. Forskjellene synes å henge sammen med fengslenes egenart med hensyn til type kontrollregime og kontakt med det ordinære samfunnet. Det kan se ut som om noe av det viktigste er at det er plass til de innsatte i samfunnet etter løslatelse. I tillegg var de fleste innsatte opptatt av rusproblematikk, og etter deres mening er det viktig å få kontroll med rusproblemer dersom de skal leve uten kriminalitet. I denne undersøkelsen kan svarene tyde på at det i det lukkede fengselet er flere som bruker narkotika og at det er vanskeligere å slutte med narkotika der enn i det åpne fengselet. De innsatte er opptatt av at fengslene etter deres mening ikke har gode tilbud

for rusmisbrukere, og flere etterlyste den gamle ”kontraktsavdelingsordningen”.

Oppsummert hevder de aller fleste informantene at straffegjennomføringen med der til hørende aktivitetsplikt i seg selv ikke bidrar til å fremme et liv uten kriminalitet etter fengselsoppholdet. De hevder at det er andre og viktigere forhold som spiller inn. Innsatte i lukket fengsel mener selv de først og fremst lærer å bli kriminelle der, og dette er det entydige svar informantene gir. Innsatte i åpent fengsel derimot, har større motivasjon for endring. De mener bestemt at utdanningsmuligheter i fengselet gjør dem i stand til å leve uten kriminalitet.

Denne undersøkelsen synes å kunne *konkludere* med at lukket fengsel fremstår som et uegnet verktøy for å forhindre nye lovbrudd, mens det åpne fengselets egenart har et større rehabiliteringspotensiale. Videre synes obligatorisk tilbakeføring til samfunnet fra lukket fengsel via åpent fengsel, å kunne gi den innsatte større mulighet for å leve uten kriminalitet etter soning. Anstendige soningsforhold som kan være kompetansegivende på ulike områder, kan bidra til å starte en rehabiliteringsprosess hos de innsatte og til å integrere dem i samfunnet dersom samfunnet er klar til å ta imot dem. Dersom de tiltak som tilbys innsatte får styres av rehabiliteringshensynet til den enkelte innsatte, vil det være å ta forbrytelsen på alvor og sørge for å minimalisere faren for nye lovbrudd. I forlengelsen av dette bør arbeidsdriften og skolen samarbeide i langt større grad enn pr. i dag om tilbudene til de innsatte. Arbeids- og skoletilbud må være oppdatert i forhold til samfunnet utenfor fengselet og benytte seg av

ny informasjons- og datateknologi. Innsatte må også få mulighet til forsoning med familie og nærmiljø.

Abstract

This survey is an adapted edition of Øyvind Alnæs' master dissertation in Sociology of Law. The survey focuses on the inmate perspective in investigating to which degree the serving of sentence with the activities offered – school, work and program – fulfil the purpose of rehabilitation. The survey is based upon interviews with 14 inmates and a written questionnaire (50% response rate) at Ringerike fengsel (closed high-security prison) and Berg fengsel (open low-security prison), conducted from June 2004 to January 2005.

The survey investigates the inmates' experiences of the activities meant to have a rehabilitating effect. Most of the asked inmates find the duty of activity (aktivitetsplikten) as good with regards to getting through everyday-life in prison. The duty of activity helps in passing time and in having a good circadian rhythm, but the inmates do not experience the duty in itself as (re)habilitating. The informants at both prisons claim that the work-activities also are a good measure in the same regard, that it helps in passing time, but very few state the work-activities to be directly (re)habilitating in the sense of offering competence or possibilities to get similar work later on. Two informants, both occupied with "trusted" jobs, are very happy with their work-activities. Very few of the informants in this survey have experience with program-activities, and seem in waiting to make any assumptions about effects, but they have little belief in that such activities would bring forth lasting change. School is the activity that the inmates experience as the most (re)habilitating; inmates acquiring an

education while in prison, claim they will be able to live without criminality because they reckon they will be able to get a job when out of prison. The schools in prison however, do have room for improvement when it comes to offering more work-oriented and updated education.

The survey also investigates what it would take, according to the inmates, to lead a non-criminal lifestyle after serving sentence. The informants reckon their own place to live, education and work as important if they are to live a life without crime. Relevant education and work-practice are crucial in this matter. For the inmates, the most important factor is the relationship with their family if they are to live a non-criminal life after serving. The inmates needs to reconcile with themselves, their families and their community, which implies that conflicts needs to be solved and worked through emotionally. Prison as of to day however, does not invite to this type of personal work. For reconciliation with the community and victim(s) of the crime committed, the methodology of restorative justice may be a good tool. Furthermore, the inmates state that self-motivation is a determinant factor. In this survey there is little to suggest any motivation to change among the inmates at the high-security prison. In the low-security prison on the other hand, inmates seems to have more belief in change to a non-criminal life. The differences in self-motivation seems to be related to the differences in the regime of control and level of contact with the community “on the outside” at the two prisons respectively. It also seems that one of the most important factors in being able to lead a non-criminal life, is if the community outside the prison walls have room for ex-inmates. In addition to these topics, most of the inmates were concerned about drug-

related problems, and in their opinion gaining control over drug-problems is important to be able to live a non-criminal life. The answers in this survey suggest that more inmates use drugs in the high-security prison, and that it is harder to quit using drugs there than in the low-security prison. The inmates are concerned that there are no good measures for drug-abusers, and several of the informants call for the old arrangement with “contract-wards”.

In summery, most of the informants consider the serving of sentence with the obligatory duty of activity in itself as not contributing to (re)habilitation. They claim that other and more important factors are of influence in this matter. The inmates of the high-security prison unanimously claims that they primarily learn to be better criminals during their imprisonment. In contrast, the inmates at the low-security prison seem to have greater motivation for change to a non-criminal lifestyle. They believe strongly that the possibility to acquire education in prison will enable them to live non-criminal lives.

This survey seem to be able to *conclude* that high-security prison is not a suitable tool to prevent future crime, while low-security prison has a must greater potential for (re)habilitation. Furthermore, it would seem that an obligatory return to society from high-security prison through low-security prison will enhance the possibility for inmates to succeed with a non-criminal lifestyle. Decent conditions for serving sentence that can give competence in different areas, may contribute to a (re)habilitation process and to reintegrating the inmates to society after serving sentence, that is if

society has a place for them. To let the activities offered to the inmates be directed by individual concerns of (re)habilitation, would be to take the crime serious and to minimize the risk of new crimes by ex-inmates. Furthering this point, the work-activities and education offered should cooperate more extensively than as of to day. The work-activities and education offered must be current in the general society, and take into use new information and computer technology. Inmates must also be given the possibility of reconciliation with family and community.

Innholdsfortegnelse

Utgiverens forord	4
Forfatterens forord.....	6
Sammendrag.....	7
Abstract	11
Innholdsfortegnelse	15
1. Innledning.....	17
1.1 Avgrensning	19
1.2 Oppnå formålet med straffen? Sett fra de innsattes perspektiv	22
1.3 Problemstilling	23
1.4 Avhandlingens oppbygning.....	23
1.5 Noen ord.....	24
2. Metode.....	30
2.1 Forforståelse, ”Øya som ser og øra som hører”	30
2.2 Observasjon.....	32
2.3 Metodiske momenter.....	33
Utvalget	33
Forbehold	34
Intervjuene, spørreundersøkelsene og sammenstilling av materialet.....	34
Bruk av sitater og refleksjon over tolkningsprosessen.....	36
Ethiske betraktninger.....	37
3. Fengslene.....	38
3.1 Om Berg fengsel.....	38
3.2 Om Ringerike fengsel.....	41
4. Straffegjennomføring i fengsel.....	44
4.1 Hvem er de innsatte?	44
4.2 Formålet med straffen, hovedmålet om rehabilitering	48
4.3 Kriminalomsorgens virkemidler; arbeid, skole og program	52
4.3.1 Arbeid.....	53
4.3.2 Noen betraktninger om arbeidstilbudet	60
4.3.3 Skole i fengsel	63
4.3.4 Anbefalinger i forhold til fengselsundervisning, skole i fengslene	66
4.3.5 Hva sier de innsatte om skole i fengselet?	69
4.3.6 Noen betraktninger om skoletilbudet	70

4.3.7 Noen betraktninger om opplæringstilbudet, dvs. arbeids- og skoletilbudet.....	72
4.3.8 Programvirksomhet	76
4.4. Innsattes opplevelser av fengselsstraffen	95
4.4.1 Fengselshverdagen	95
4.4.2 Tid	102
4.4.3 Kontrolltiltak	104
4.4.4 Hva er etter de innsattes mening det vanskeligste med å sitte i fengsel?	107
4.5 ”Det verste med soningen er...” - om skyld, sorg og familierelasjoner	116
4.6 Sosialisering og prisonisering	121
4.7 Aktivitetsplikten og rehabilitering	133
4.8 Hva tror de innsatte at formålet med straffen er?	139
4.9 Fengselets rehabiliterende effekt slik de innsatte ser det	141
4.9.1 Forbryterskole eller rehabiliteringsanstalt?	144
4.9.2 Å gjøre en egen innsats for å motvirke ny kriminalitet.....	151
4.9.3 Hva må være på plass? Hva mener de innsatte skal til for å leve kriminalitetsfritt?	158
5. Narkotika	168
6. Løslatelse, forsoning og tilbakeføring til et lovlydig liv	177
6.1 The teory of reintegrative shaming	183
7. Sammendrag og konklusjoner	188
8. Avslutning	195
Litteraturliste	198
Vedlegg 1: INTERVJUGUIDE	207
Vedlegg 2: SPØRRESKJEMA	208

1. Innledning

I Norge sitter litt mer enn 3000 mennesker til en hver tid i fengsel. Antallet fengslede øker, rett nok lite, men det øker. Det er for eksempel i løpet av 2005 opprettet 106 nye soningsplasser i fengsel. Totalt er det 3260 fengselsplasser her i landet¹. De lovbrudd som samfunnet vårt anser som de alvorligste blir straffet med fengselsstraff. Dersom man har begått et lovbrudd av en viss alvorlighetsgrad må man betale samfunnet tilbake ved å sitte fengslet. I landet vårt er det ikke dødsstraff eller livstidstraff. Riktignok kan enkelte typer forbrytelser føre til forvaring. Forvaring kan i sin tur forlenges slik at det i praksis blir livstid for den dømte, men de aller fleste innsatte skal en dag bli våre naboer. Dette faktum har for meg bidratt til en ekstra stor interesse for hva fengselsstraff innebærer. Hva blir den innsatte utsatt for? Hvordan er den innsatte når han blir løslatt? Hvordan blir vår nye nabo?

Det er i landet vårt et relativt høyt tilbakefall til nye straffbare handlinger blant dømte som har gjennomført fengselsstraff. Av de som fikk ubetinget fengsel i 1987 fikk halvparten ny reaksjon, dvs bot, betinget fengsel eller fengselsstraff i løpet av tre år. Etter 5 år hadde 63 % fått ny reaksjon (Kristoffersen 1997: 22). Fengselsstraff medfører ofte ny fengselsstraff. Av straffedømte som ble idømt ubetinget fengselsstraff, fikk 53% ny fengselsstraff innen fem år - enten ved første eller senere tilbakefallsreaksjon (Kristoffersen 1997: 22).

¹ Dette er offisielle tall pr. 7. oktober 2005 gitt av Kriminalomsorgsavdelingen i Justisdepartementet på telefonisk henvendelse.

1. mars 2002 trådte straffegjennomføringsloven i kraft i Norge. Den erstatter den gamle fengselsloven av 12. des 1958. Den nye loven ble vedtatt av stortinget 18. mai 2001, og det var bred politisk enighet om innholdet i den. I det alt vesentlige vil mange hevde at den nye straffegjennomføringsloven ikke skiller seg nevneverdig fra den gamle fengselsloven i innhold. På noen områder ser det ut til å være forskjeller, og kritiske røster (for eksempel Norsk forening for kriminalreform KROM og Juss- Buss i Ot.prop.nr. 5, 2000-2001) har hevdet at dette er en lov som er straffeskjerpene for de innsatte og som gir kriminalomsorgen for vide fullmakter.

De siste tiår har man vært vitne til at ulike paradigmer eller forståelser har preget synet på fengselsstraff og dennes gjennomføring i Norge. På 1970-tallet hadde den såkalte behandlingstanken stor fremgang. Den innebar at innsatte kunne behandles i fengsel, eventuelt i institusjon, og at dette ville redusere kriminaliteten. Mange vil hevde at 80-tallet var preget av oppbevaring og kø-avvikling innen fengselsvesenet. De siste ti år har fengselsvesenet i Norge vært preget av innføring av såkalte påvirkningsprogrammer og troen på at de kan bidra til mindre residiv (tilbakefall). På et vis vil man kunne hevde at man har de siste 30 år gått fra å forkaste behandlingstanken til å komme tilbake til at - nei den tanken har noe for seg likevel.

Bak enhver ny lov ligger en intensjon eller et formål om hva loven skal bidra til, hva den skal regulere og hvilke konsekvenser av reguleringen man

kan forvente. Noen lover har et klart formål beskrevet i teksten. En interessant problemstilling er om loven virker slik lovgiver hadde tenkt². Blir formålet oppfylt eller ikke? Hva skyldes det at formålet med loven blir oppfylt? Eller i motsatt fall; hva skyldes det at formålet ikke blir oppfylt? Er det mulig å identifisere faktorer eller forhold som er bestemmende for om formålet med loven oppfylles eller ikke?

1.1 Avgrensning

Straffegjennomføringsloven har en egen formålsparagraf. Lovens § 2 lyder: ”Straffen skal gjennomføres på en måte som tar hensyn til formålet med straffen, som motvirker nye straffbare handlinger, som er betryggende for samfunnet og som innenfor disse rammene sikrer de innsatte tilfredstillende forhold”. Jeg har her valgt å utelate det som er skrevet om varetekt og vil heller ikke siden beskjefte meg med varetekt fordi jeg er opptatt av selve straffegjennomføringen.

Lovens § 2 gir to typer føringer: For det første skal straffen gjennomføres på en måte som tar hensyn til formålet med straffen og som er betryggende for samfunnet. Slik jeg tolker dette ligger det i denne formuleringen at straffen skal gjennomføres slik retten har bestemt. For eksempel skal fengselsstraff avsones i fengsel i den tid retten har bestemt, og det skal skje uten noe form for svikt eller rømning fra de straffedømtes side. Altså et rent sikkerhetsmessig formål - å sikre samfunnet og å hindre rømning. Jeg har

² En lovs virkning, dvs. hvordan loven virker på samfunnet eller det den er ment å regulere, er et av de viktigste prinsipielle rettsosnologiske spørsmål (Mathiesen 1987: 27).

valgt å ikke konsentrere meg om denne delen av formålsparagrafen i mitt prosjekt. Det ville bli for omfattende å ta for seg denne delen av formålet med straffen.

For det andre gir loven uttrykk for at straffens formål er å redusere faren for nye straffbare handlinger fra den enkelte straffedømte. Man antar at straffen skal ha en form for kriminalitetsreducerende effekt. Noen kaller dette for rehabiliterende eller habiliterende effekt. Det er denne delen av formålet jeg er opptatt av og som min undersøkelse vil ta for seg. Det heter videre at straffedømte skal sikres tilfredstillende forhold. Man vil kunne anta at lovgiver legger i dette at det skal være et minimum av anstendig behandling i henhold til rettsikkerhetsregler og gjeldene regler for human behandling av mennesker i en tvangssituasjon.

Formålet utdypes ytterligere i forskriften til straffegjennomføringsloven §1-2: ”Så langt det er forenlig med hensynet til samfunnets sikkerhet og den alminnelige rettsoppfatning, skal forholdene legges til rette for at den straffedømte gis mulighet til å endre livsførsel og hindre tilbakefall”.

I straffegjennomføringslovens § 3 har lovgiver angitt hva som skal være innholdet i straffen, dvs. hvordan lovgiver mener formålet kan oppnås. § 3 lyder: ”Gjennomføringen av reaksjonen skal være sikkerhetsmessig forsvarlig. Innholdet skal bygge på de tiltak kriminalomsorgen har til rådighet for å fremme domfeltes tilpasning til samfunnet.

Kriminalomsorgen skal legge forholdene til rette for at domfelte skal kunne gjøre en egen innsats for å motvirke nye straffbare handlinger”. Videre

heter det at: ”Domfelte har aktivitetsplikt under gjennomføring av straff og strafferettslige særreaksjoner. Aktivitetsplikten kan bestå i arbeid, samfunnsnyttig tjeneste, opplæring, program eller andre tiltak som er egnet til å motvirke ny kriminalitet. Ved sykdom eller uferhet kan aktivitetsplikten falle bort. Ved gjennomføring av straff og strafferettslige særreaksjoner skal det for så vidt mulig skje en gradvis overgang fra fengsel til full frihet og gis tilbud om deltagelse i fritidsaktiviteter”.

Lovgiver angir en rekke tiltak som skal bidra til å motvirke ny kriminalitet, som for eksempel arbeid, skole og programmer. Det vises også til ”de tiltak kriminalomsorgen har til rådighet”, og det vises til at gjennomføring av straff bør skje ved en form for utslusing fra strenge lukkede forhold til mer åpne soningsforhold. En rekke interessante spørsmål kan stilles i forhold til formålet med straffen og hvordan lovgiver mener dette skal oppnås. For eksempel vil det være interessant å spørre om straffens formål oppnås, og dersom en kan svare ja – hvilke faktorer eller forhold er det som spiller inn? Skyldes det at ”de tiltak kriminalomsorgen rår over” virker etter sin hensikt? Dersom formålet ikke oppnås – hva skyldes det? Hvordan fungerer de tiltak kriminalomsorgen rår over? I hvilken grad bidrar de spesifikke tiltakene som inngår i aktivitetsplikten (arbeid, skole, program) til at formålet oppnås eller ikke oppnås? Jeg konsentrerer meg i avhandlingen om tiltakene arbeid, skole og program. Det er disse tiltakene loven først og fremst nevner og det er disse tre tiltakene fengslene prioriterer.

1.2 Oppnås formålet med straffen? Sett fra de innsattes perspektiv

De spørsmål jeg har stilt ovenfor kan stilles til ulike aktører i kriminalomsorgen. Man vil sannsynligvis få ulike svar ut fra at aktørene har ulike roller, profesjoner og ulik tilnærming til problemstillingene. Imidlertid vil det alltid være en gruppe som vil kunne kjenne virkningene av straffen på kroppen. De vil kunne si noe om sin opplevelse av straffegjennomføringen og om formålet med straffen blir oppnådd eller ikke: de innsatte. En tilnærming til problematikken som innebærer å få frem innsattes opplevelse av straffegjennomføringen, vil være interessant fordi lovgivers formål med straffen er å hindre ny kriminalitet. Man vil kunne hevde at selv om lovgiver har de beste intensjoner og kriminalomsorgen selv mener de har gode endringsprogrammer, opplæringstiltak, arbeidstrening osv. så er det viktig å undersøke hvordan innsatte opplever straffegjennomføringen med dens tiltak. Det er interessant å undersøke hvordan innsatte opplever at straffegjennomføringen påvirker deres forhold til kriminalitet. I hvilken grad opplever de innsatte at tiltakene innen kriminalomsorgen bidrar til å redusere kriminalitet, og hvordan opplever innsatte at forholdene blir lagt til rette for at de skal kunne gjøre en egen innsats for å motvirke ny kriminalitet? Opplever innsatte at det er spesielle faktorer eller forhold som gjør at straffegjennomføringen virker kriminalitetsreduserende? Er det forhold som direkte eller indirekte fører til at straffegjennomføringen ikke er kriminalitetsreduserende?

Jeg har ikke tatt mål av meg å diskutere behovet for å sikre samfunnet mot innsatte. Jeg har ikke diskutert fengslenes behov for sikkerhetstiltak. Jeg har heller ikke diskutert begrunnelsen for sikkerhetstiltak opp i mot rehabilitering. Mitt mål har vært å beskrive fengselsstraffen og rehabilitering slik innsatte opplever det.

1.3 Problemstilling

Ut fra det jeg har angitt ovenfor, vil jeg avgrense min problemstilling slik: I hvilken grad opplever innsatte at formålet med straffegjennomføringsloven oppnås? I hvilken grad mener innsatte at fengselet er et egnet virkemiddel for å oppnå formålet med straffen? Dersom formålet oppnås, i hvilken grad bidrar aktivitetsplikten til at formålet oppnås? Hva mener innsatte skal til for å endre et kriminelt livsmønster? Og i hvilken grad kan fengselet bidra til det?

1.4 Avhandlingens oppbygning

Kapittel 1 tar for seg valg av problemstilling og avgrensing av temaet. Etter å ha definert og drøftet noen ord og begreper, tar jeg for meg problemstillinger omkring metodevalg. Jeg redegjør for de metodene jeg har brukt og de feilkilder som kan være mulige i kapittel 2. Kapittel 3 er en beskrivelsene av de fengslene jeg har gjort undersøkelsen ved. Det er Berg fengsel og Ringerike fengsel. Det fjerde kapittelet er avhandlingens hovedkapittel. Her presenteres resultatene av intervjuene og spørreundersøkelsene foretatt ved Berg fengsel og Ringerike fengsel.

Kapittel 4 starter med en gjennomgang av ”den typiske innsatte”. Det vil si at jeg redegjør for kjennetegn knyttet til innsatte i norske fengsler. Innledningsvis gjennomgår jeg kriminalomsorgens virkemidler; arbeid, skole og program, før jeg redegjør for de innsattes opplevelse av disse tiltakene. Deretter drøfter jeg tiltakene i forhold til innsattes opplevelser. I kapittel 4 tar jeg og for meg selve fengselshverdagen. Hvordan fortoner dagene i et fengsel seg? Hvordan oppleves innesperringen og frihetsberøvelsen? Hva er det vanskeligste med å sitte i fengsel? Jeg diskuterer innsattes opplevelser, sosialisering og prisonisering. I forlengelsen av dette gjennomgår jeg hva de innsatte mener de kan lære og hva de faktisk lærer i løpet av et fengselsopphold. Videre gjennomgår jeg hva innsatte tror formålet med fengselsstraff er, og i hvilken grad fengselet er med å oppfylle formålet. Til sist i kapittel 4 vurderes fengselets rehabiliterende effekt av de innsatte selv, og de forteller hva de selv mener må til for å leve uten lovbrudd etter løslatelse.

Kapittel 5 tar for seg narkotikabruk i fengsel. Innsatte vurderer hvilken betydning narkotika har i forhold til å forebygge kriminalitet. I kapittel 6 tar jeg for meg løslatelsen og hva som må til for en vellykket tilbakeføring til samfunnet av straffedømte. I kapittel 7 er de viktigste konklusjonene samlet, mens det hele avsluttes med kapittel 8.

1.5 Noen ord

Noen ord er gjennomgående i hele avhandlingen og trenger en definisjon eller omtale. Språk er makt. Ord kan være klargjørende. Noen ord kan bidra

til å pynte på noe ubehagelig. De kan brukes bevisst for å rettfærdiggjøre et forhold eller for å tåkelegge ubehagelige hendelser. Dersom man omtaler de fengslede som fanger, vil det ofte gi leseren assosiasjoner til mørke fangehull og umenneskelig behandling. For noen vil det i hvert fall i noen tilfeller være viktig å få formidlet et slikt inntrykk. Det kan være et poeng i å kalle de som er fengslet for fanger for å understreke deres situasjon.

Jeg har imidlertid valgt å bruke betegnelsen 'innsatte' om de som er fengslet. Det vanligste innen fengselsforskning i Norge er nok å bruke betegnelsen 'fange' (se for eksempel Mathiesen 1995, Grøvdal 2001, Ericsson 2002). Imidlertid har jeg selv brukt betegnelsen 'innsatte' siden jeg startet å arbeide i kriminalomsorgen for mer enn 20 år siden. Slik har ordet innsatte blitt en del av mitt språk. Riktignok er det ikke så innarbeidet at jeg ikke bruker betegnelsen 'fangene' om de fengslede i diskusjoner eller når jeg refererer andre som bruker ordet fange. Det viktigste her er å formidle at jeg sidestiller fange og innsatt og at bruken ikke er et bevisst valg i forhold til å prøve å forskjønne den tilværelsen innsatte (fangene) måtte oppleve. Mitt valg henger også sammen med at jeg har møtt mange innsatte som foretrekker å bli kalt "innsatt" fremfor "fange", og ikke det motsatte. De opplever fange som et stempel og et negativt ladet ord. Aller helst ønsker de å bli kalt sine egne navn.

I avhandlingen bruker jeg ikke betegnelsen 'fangevokter' men 'fengselsbetjent' om de ansatte som er tilsatt i fengslene. I likhet med 'innsatte' er 'fengselsbetjent' en del av mitt vokabular. Jeg mener nok også at i de senere år har de fengselsansattes rolle og arbeidsoppgaver endret

seg. I dag innebærer det å være fengselsbetjent mer enn å ivareta tradisjonelle vokteroppgaver. Den viktigste begrunnelsen er imidlertid allerede nevnt, nemlig at det er en del av mitt språk. Jeg ønsker ikke å nedtone eller gjemme bort det faktum at fengselsbetjenter også har vokteroppgaver og låser inn mennesker. I likhet med Grøvdal vil jeg hevde at verken ordet ”fangevokter” eller ”fengselsbetjent” dekker helt hva en fengselsansatts arbeidsoppgaver består i eller hva hans rolle er (Grøvdal 2001: 6-7). Ingen av disse ordene er gode beskrivelser for hele rollen til den fengselsansatte. Rollen er sammensatt og innebærer vokteroppgaver som rømningskontroll, innlåsning, vaktrunder o.l.. Oppgavene omfatter også sosialfaglig arbeid som bistand med søknader, hjelp til gjeldssanering, kontakt med andre offentlige etater og å være en samtalepartner - en slags ”skulder å gråte på”.

'Rehabilitering' er et viktig begrep i avhandlingen. I Tanums store rettskrivingsordbok forklares ordets betydning med å gi æresoppreisning eller attføre. Å rehabiliterer de innsatte handler altså om å tilbakeføre innsatte og gi ham eller henne oppreisning. I sin drøfting av begrepet 'rehabilitering' referer Mathiesen til at det opprinnelig stammer fra fransk og latin, og betyr å gjøre dyktig igjen (Mathiesen 1995: 47). I dagligtale brukes begrepet om for eksempel å gjøre i stand bygninger ved å gjenopprette deres gamle form. Når vi bruker begrepet overfor innsatte mener Mathiesen det blir problematisk. Den innsatte skal i en slik betydning gjenopprettes i sin gamle form, til slik han var og levde før lovbruddet. ”Fangen skal bringes tilbake til sin gamle verdighet og sine gamle rettigheter, fra tiden før fallet. Og fangen skal få sin ære tilbake”

(Mathiesen 1995: 47). Det er imidlertid viktig å merke seg at i motsetning til å rehabilitere en bygning som er påført ytre skade, så skal den innsatte rehabiliteres i forhold til en skade som han selv er ansvarlig for (Mathiesen 1995: 48). I følge Mathiesen betyr dette at vi ikke tar alvorlig at samfunnsforhold kan medvirke til og forårsake lovbrudd (Mathiesen 1995: 48).

Hammerlin har også kritisert forståelsen av begrepet 'rehabilitering' når det gjelder fengselsstraff. Han viser blant annet til Sundin som foreslår rehabilitering synonymt med behandling og resosialisering (Sundin 1970, her i Hammerlin 1994: 97). Sundin definerer behandling som langsiktige tiltak med mål om å endre sosiale avvikere til sosialt tilpassede borger (Hammerlin 1994: 97). Hammerlin fremhever at fengsling ofte fører til sosial diskvalifisering og utstøtelse som er det motsatte av rehabilitering. Vi burde heller bruke begreper som "habilitering" og "dehabilitering" (Hammerlin 1994: 100). Han reiser også spørsmål om ikke fengselsvirksomheten gis et for stort ansvar for eventuell rehabilitering eller mislykket sådan. I denne sammenheng etterlyser han fokus på den enkeltes livssituasjon, sosialhistorie og erfaringsgrunnlag før fengselsoppholdet. Sist men ikke minst, peker Hammerlin på at mange innsatte, selv om de er motiverte for å endre livsførsel, møter et samfunn som ikke er villig til å re-integrere den innsatte (Hammerlin 1994: 98-100).

Jeg har valgt å bruke begrepet 'rehabilitering' i denne avhandlingen. Innholdet i begrepet ligger nok tett opp mot dagligtale og en vanlig allmenn forståelse av rehabilitering. 'Rehabilitering' er her brukt i betydning "å

tilbakeføre”. De vil si å tilbakeføre innsatte til samfunnet som ”vanlige borgere”. Dette innebærer at de er villig til og i stand til å følge samfunnets normer og regler. Det innebærer for de aller fleste ikke en tilbakeføring til det livet de levde før. For noen kan det være slik at de kan leve slik de gjorde før innsettelsen, med unntak av de kriminelle handlinger de var dømt for.

'Aktivitetsplikt' er et relativt nytt begrep i Kriminalomsorgen. I straffegjennomføringsloven av 2001 fremheves det at alle innsatte har aktivitetsplikt. 'Aktivitetsplikt' erstatter det gamle begrepet 'arbeidsplikt' i fengselet. Begrepet er nytt, men innholdet er i stor grad slik det var tidligere da innsatte hadde arbeidsplikt. Aktivitetsplikten betyr at innsatte må arbeide, gå på skole eller gå i program. Plikter er ofte forbundet med en likelydende rettighet. I dette tilfelle skulle det da innebære at aktivitetsplikt også er en rett til å ha sysselsetting, gå på skole eller gå i program. Slik har det blant mange innsatte og ansatte også blitt oppfattet, til tross for at ikke alle fengsler kan tilby alle innsatte arbeid eller skole. Når man snakker om ”aktivitetsplikt” i norske fengsler så er det først og fremst arbeidsplikten man omtaler – nemlig at man må arbeide. De aller fleste innsatte i norske fengsler er sysselsatt med arbeid i fengselet.

For noen år tilbake traff jeg en amerikaner som arbeidet i et fengsel i Amerika. Da jeg fortalte om åpne fengsler gjorde han store øyne og forstod ikke hva jeg mente. Også for mange i Norge er det vanskelig å forstå at vi har såkalte åpne fengsler. Hva er det for noe? Kan det være et fengsel? I Norge er ikke et fengsel lik alle andre fengsler. Vi har mange små fengsler,

dvs. få innsatte i forhold til det som ellers er vanlig i vesten, og de er svært ulike med ulike regimer. I henhold til straffegjennomføringsloven har vi i dag fengsel med ulike sikkerhetstiltak som har ulike benevnelser. Tidligere gikk skillet mellom 'åpent' og 'lukket fengsel'. Forskjellen ligger i ordene og er lett å forstå. I lukket fengsel er du innlåst bak murer og celledører. Et åpent fengsel har ikke murer eller innlåsning på celle. Åpent fengsel er i internasjonal sammenheng først og fremst et nordisk fenomen. I våre naboland brukes slike fengsler i en viss grad. I Danmark var det i 2001 for eksempel 1236 åpne fengselsplasser av totalt 3563 fengselsplasser (Nordisk ministerråd 2003: 178). I Sverige var det 1155 åpne plasser av totalt 5829, mens tilsvarende tall for Norge i 2001 var 886 av totalt 2810 fengselsplasser (Nordisk ministerråd 2003: 178). I straffegjennomføringsloven av 2001 er betegnelsen på de ulike fengslene; 'fengsel med høyt sikkerhetsnivå' (lukket fengsel) og 'fengsel med lavt sikkerhetsnivå' (åpent fengsel). Dette er i dag de offisielle betegnelse. Jeg bruker i det vesentlige de gamle betegnelse. Bakgrunnen er rett og slett at jeg synes de er mer klargjørende. 'Åpent fengsel' og 'lukket fengsel' er godt innarbeidede begreper. Å endre en innarbeidet skriveform eller taleform tar tid. Jeg har ikke klart å endre den ennå.

2. Metode

[Dette kapittelet gjengis i redigert versjon tillrettelagt for KRUS småskriftserie]³

2.1 Forforståelse, ”Øya som ser og øra som hører”

Fengselsvesenet og kriminalomsorgen har vært min arbeidsplass de siste 20 årene. Årene med erfaring fra svært ulike fengsler i Norge har naturlig nok formet de oppfatninger og meninger jeg har om hva fengsel er og hva det burde være. Det er ikke tvil om at jeg har klare oppfatninger om hva som er bra og hva som er mindre bra med fengselsstraffen generelt og innholdet i fengselsstraffen spesielt. De fleste vil nok også karakterisere meg som en ansatt som er opptatt av og engasjert i kriminalomsorgens virksomhet. Dette kan være et vanskelig utgangspunkt. Inntrykk, dvs. nye opplevelser og ny kunnskap, har en tendens til å feste seg til allerede eksisterende oppfatninger, holdninger og kunnskaper. Slik vil man kunne si at de øynene som ser og de ørene som hører, ser og hører det de vil se og høre. Man finner det man leter etter. Dette har for meg vært avgjørende viktig i valg av tema og tilnærming til temaet. Dersom jeg skulle dukke ned i et tema som engasjerte meg veldig, ville det kunne være en fare for at jeg i større grad ville være farget av holdinger og meninger om temaet som jeg hadde fra før. Kanskje jeg til og med hadde lett lenge nok for å finne det jeg lette

³ Delkapittel 2.1-2.2 er gjengitt i sin helhet, mens kapittelet for øvrig er redigert. Originale undertitler er derfor sløyfet for 2.3-2.9 og sammenfattet under ”2.X Metodiske momenter”. Innskutte presiseringer i forbindelsene med denne redigeringen er merket med [].

etter, dvs. vektlegge funn som kan bekrefte ens egen oppfatning og holdning til problemstillingene man arbeider med. Jeg valgte derfor utelukkende å konsentrere meg om hva som er de innsattes opplevelse av fengselsstraffen. Ved å legge bånd på meg selv og kun la de innsatte svare på spørsmål og siden bruke deres utsagn, mener jeg faren for at min forforståelse av teamet ville påvirke arbeidet med avhandlingen i en feil retning ble betydelig mindre. Etter hvert som jeg intervjuet innsatte og fikk inn svar på spørreskjema fikk jeg flere overraskelser. Innsatte var ikke spesielt opptatt av det jeg trodde de skulle være opptatt av og de vektla andre ting enn hva jeg hadde trodd før datainnsamlingen startet. Forskeridealet om upartisk distansert observasjon er avvist av mange i forhold til kvalitative metoder (Prieur 1990: 18). Blant annet hevder Sten Anderson at å forstå en tekst ikke innebærer saklig nøytralitet, men en tematisering av egne meninger og fordommer. Man må være klar over egen forutinntatthet (Anderson 1982, her i Prieur 1990: 19).

Det er klart at tolkning og analyse skjer gjennom mine øyne. Slik sett vil en kunne hevde at min erfaring og mine teoretiske kunnskaper vil kunne innvirke på de tolkninger som blir valgt. Blant annet velger jeg ut hvilke spørsmål jeg vil at innsatte skal svare på. Det betyr at det allerede i utgangspunktet er lagt en retning på avhandlingen. Min interesse har vært å få ta del i innsattes opplevelse av hvordan fengselsstraffen virker inn på dem. Mitt kjennskap til kriminalomsorgen og straffegjennomføringen kan på mange måter også være en styrke i mitt arbeid. Jeg vil lettere kunne forstå hva innsatte prøver å forklare meg fordi jeg kjenner feltet fra før. Imidlertid er det samtidig viktig for meg å ta i betraktning at jeg kjenner

feltet fra de ansattes side. Selv om jeg har sett hvordan fengselsstraffen påvirker innsatte, har jeg selv ikke kjent det på kroppen. Min bakgrunn som ansatt i kriminalomsorgen har gitt meg lett tilgang til innsatte i de fengslene jeg valgte ut. Mitt kjennskap til gjeldende regler for sikkerhet og for eksempel taushetsplikt, har gitt meg stor frihet i datainnsamlingsperioden. Slik sett har mitt ansettelsesforhold og min erfaring bidratt til at jeg lettere enn mange andre har fått innsikt i et ellers ganske lukket system.

2.2 Observasjon

Jeg har foretatt 10 besøk i Berg og Ringerike fengsler. Besøkene har vært i forbindelse med møter med ledelse og ansatte, i forbindelse med informasjon om mitt prosjekt og i forbindelse med intervjuer og innhenting av svar på spørreskjema. Ved alle besøkene har jeg hatt med en egen notatbok hvor jeg har skrevet ned uttalelser og spesielle og generelle inntrykk fra fengslene. Hensikten med dette har vært å prøve å fange inn hvordan det har vært å være på besøk i disse fengslene. Hvordan er fengslene bygget, hvordan ser de ut? Videre har jeg vært opptatt av hvordan stemningen og atmosfæren er i fengselet. Hvordan opptrer de jeg møter i fengslene? Hva er de opptatt av? Hvordan fremtrer de? De fleste av disse observasjonene er referert i avsnittene om Berg fengsel og om Ringerike fengsel. Tanken har vært å prøve å forstå den situasjonen de innsatte lever i, for lettere kunne forstå de svar innsatte gir i intervjuer og på spørreskjema. I mitt tilfelle har det ikke vært snakk om en type observasjon der jeg har vært tilstede og ikke blitt lagt merke til – en slags flue på veggen. En slik rolle hadde ikke vært mulig å ha i mitt prosjekt.

Innsatte ville ikke latt være å la seg undre over hva jeg gjorde hos dem og hva jeg var ute etter. Imidlertid har jeg gjennom møter med de innsatte fått føle litt på hvordan de møter fremmede. Dette har for meg vært en viktig observasjon som jeg omtaler i avsnittet om Berg fengsel og om Ringerike fengsel. Det er de innsamlede data gjennom intervju og spørreskjema av de innsatte som er hovedgrunnlaget for avhandlingen, men jeg knytter det også opp mot det jeg har registret og observert ved mine besøk.

2.3 Metodiske momenter

Utvalget

Datainnsamlingen startet i juni 2004 og ble avsluttet januar 2005. Jeg ønsket å intervju innsatte om hvordan de opplevde at oppholdet i fengselet virket på dem i forhold til ny kriminalitet etter løslatelse. De to ulike fengslene ble valgt fordi jeg ville se om de innsattes opplevelser på de to stedene var vesensforskjellig fra hverandre.

Av totalt 3260 fengselsplasser er 1115 i åpent fengsel⁴. Det betyr at i overkant av 2000 innsatte soner i lukket fengsel. Berg fengsel er et åpent fengsel og Ringerike fengsel er et lukket fengsel. Det er bare menn som soner i disse to fengslene og min avhandling tar derfor kun for seg mannlige domsinnsatte. Jeg ønsket å komme i kontakt med innsatte med relativt lange fengselsstraffer og som hadde en viss fengsels erfaring. I Ringerike fengsel og i Berg fengsel er gjennomsnittsstraffen relativt høy i

⁴ Dette er offisielle tall pr. 7.oktober 2005 gitt av Kriminalomsorgsavdelingen i Justisdepartementet.

norsk sammenheng. Begge anstaltene har innsatte fra hele landet selv om de begge er lokalisert til Kriminalomsorgen region sør.

Jeg utarbeidet et informasjonsskriv (se vedlegg) som ble distribuert til alle innsatte i de to aktuelle fengslene. I brevet redegjorde jeg for mitt prosjekt og fortalte samtidig hvem jeg var – fengselsleder ved Bastøy fengsel.

Forbehold

Det kan tenkes at noen innsatte var interessert i hvem jeg var ut fra min yrkesstatus. Innsattes svar kan ha vært farget av at jeg er fengselsleder og de kan ha vært farget av at jeg i denne sammenheng er masterstudent. Imidlertid vil jeg fremholde at min yrkesrolle har gitt meg en fri og lett adgang til et tradisjonelt sett lukket system. Sannsynligvis har yrkestittelen min gitt meg muligheter som andre studenter ikke får når det gjelder tilgang til fengsel. Det er etter mitt syn en viktig avveing å foreta, om min yrkesrolle har vært en ekstra mulighet eller en ekstra feilkilde. Jeg vil hevde at det først og fremst har vært en ekstra mulighet til å komme nær innsatte og deres hverdag.

Intervjuene, spørreundersøkelsene og sammenstilling av materialet

Jeg valgte å gjennomføre mine intervjuer som halvstrukturerte intervjuer (se vedlegg). Jeg valgte å bruke diktafon. Slike hjelpemidler kan forstyrre en intervjusituasjon, men jeg erfarte at etter få minutter gikk samtalen ledig og lett, og informanten var ikke opptatt av diktafonen som lå mellom oss. Jeg hadde riktignok med en liten notat bok, men brukte den svært lite. Min

opplevelse var at det ble forstyrrende ved at jeg mistet øyekontakt med den innsatte og ikke fikk viet ham oppmerksomhet når jeg noterte.

Intervjuguiden ble utformet med tanke på at spørsmålene skulle være åpne og vide og slik gi informanten anledning til selv å fortelle sin historie. Spørsmålene ble bygget opp rundt temaer. Temaene dreide seg om; dagliglivet i fengselet, aktivitetsplikten, om hva som skal til for å leve uten kriminalitet, om fengselsstraffen bidrar til å kunne leve uten kriminalitet, og om forholdet til familie og venner under soningen. Intervjuguiden var lagt opp slik at den ikke skulle være ledende og mine oppfølgingsspørsmål fulgte samme prinsipp, dvs. jeg brukte nøytrale innledninger som: ”Kan du utdype det?”, ”Vil du si noe mer?”, ” Kan du fortelle mer om hva du mener?”

Intervjuene ble gjennomført på et møterom i Berg fengsel og på et besøksrom i Ringerike fengsel. De varte fra en time og et kvarter til to timer. [Intervjuguiden er å finne som vedlegg].

Jeg bestemte meg for å gjennomføre en spørreundersøkelse blant alle innsatte på Berg og Ringerike i tillegg til å intervju innsatte. En slik spørreundersøkelse mente jeg kunne støtte opp om det som måtte komme frem i intervjuene, enten ved å bekrefte tendenser eller ved å avkrefte dem. Jeg planla å bruke svarene i intervjuene som utgangspunkt for spørreundersøkelsen. Ved gjennomgang av intervjuene var det noen temaer som gikk igjen i alle intervjuene. Disse temaene dannet grunnlaget for spørreskjemaene (se vedlegg). De fleste spørsmål hadde svaralternativer

mens noen spørsmål var åpne. De åpne spørsmålene ble kategorisert i forhold til svarene som ble gitt og referanselitteratur til denne oppgaven.

En svarprosent på like under 50 [på spørreundersøkelsen,] anser jeg som et bra resultat. [Av ulike grunner ble spørreundersøkelsen foretatt to ganger i Ringerike fengsel.] Hvor mange som har svart [fra Ringerike] to ganger, vet jeg ikke i og med at undersøkelsen skulle være anonym. Svarene fra de to spørreundersøkelsene ved Ringerike fengsel presenteres ved siden av hverandre i tabellene slik at leseren kan se eventuelle forskjeller dem imellom. I teksten blir fortrinnsvis hovedtendensene kommentert. Det innebærer at tallene fra Berg, Ringerike og Ringerike 2 ofte er slått sammen. Det er fordi det er mest interessant å fokusere på hovedtendenser og for eksempel store ulikheter.

Flere innsatte har latt være å svare på enkelte spørsmål. Det betyr at nærmest ingen spørsmål har det samme antall svar. Ved gjennomgang av svarene vil jeg derfor hver gang oppgi hvor mange som har svart på det enkelte spørsmål.

Bruk av sitater og refleksjon over tolkningsprosessen

Sitatene er anonymisert og omskrevet ved at enkelte ord er utelatt. Tolkningen og utvelgelsen [av sitatene] er basert på egne vurderinger. Å tolke en informants uttalelse riktig vil henge sammen med ens egen forforståelse av feltet, jeg viser her til pkt 2.1. Jeg har valgt å prøve å gjengi det jeg tror informantene vil formidle og samtidig knytte dette til relevant litteratur og teori. [Sitater fra intervjuene er angitt i kursiv.]

I tolkningsprosessen har jeg også tillatt meg å bruke egen erfaring fra mange norske fengsler og min kunnskap om disse. Videre har jeg lagt vekt på å se etter sammenhenger mellom helhet og de enkelte delene i teksten jeg skal fortolke. Det har vært et ideal for meg i arbeidet å prøve å sette meg inn i innsattes virkelighet og så fordomsfritt som mulig tolke deres utsagn.

Etiske betraktninger

I informasjonsskrivet til innsatte forklarte jeg at jeg til daglig var fengselsleder ved Bastøy fengsel. Dette mente jeg var viktig ut ifra at jeg antok innsatte kunne ha ulike innstillinger til å bli intervjuet av en person som var ansatt i et fengsel. Jeg tok dette også opp i intervjusituasjonen og la vekt på å formidle at jeg i denne sammenheng var student som drev et avhandlingsarbeid. Videre la jeg vekt på å forklare at avhandlingen ikke måtte sees på som en mulighet til å endre forhold i det enkelte fengsel. Mitt utgangspunkt var å formidle deres opplevelser i den situasjonen de var i. Imidlertid kan det tenkes at enkelte trodde jeg hadde mulighet til å påvirke enkelte forhold og at det var noe av motivasjonen til å la seg intervju. Jeg tolket ikke noen av mine informanter i en slik retning.

3. Fengslene

3.1 Om Berg fengsel

Berg fengsel ligger ved riksveien mellom Horten og Tønsberg. Fengselet ble under annen verdenskrig brukt av okkupasjonsmakten til å internere kvinner. I perioden fra 1951 til 1974 var fengselet arbeidsskole og senere ungdomsfengsel. I dag er Berg fengsel et åpent fengsel med lav sikkerhet og kontrollregimet er mildt i forhold til lukkede fengsler. Det innebærer at det er mindre bruk av kontrolltiltak som visitasjoner, romkontroller, søk med narkotikahund og metalldetektor enn for eksempel i et lukket fengsel med høyt sikkerhetsnivå som Ringerike fengsel.

Fengselet er omgitt av et to meter høyt gjerde uten piggtråd. Dersom en ankommer fengselet midt på dagen en vanlig hverdag vil en som regel møte en åpen port. Det er ingen overvåkningskameraer å se. Selve anstalten er idyllisk med eldre lave brakker omgitt av grønne plener, velholdte løvtrær, en fotballbane og et gårdsbruk. I tillegg har fengselet skolebygg, verksteder og en gymsal. Området virker stort og romslig i forhold til det antall mennesker som er i fengselet. Det er i grunn lite som minner om et tradisjonelt fengsel. Det er ingen portvakt som møter deg og sjekker din identitet. Du må selv oppsøke vakta som ligger inne på fengselsområdet og fortelle at du har kommet. En ungdom som var med på besøk i fengselet karakteriserte det som ”en leirskole for voksne menn”. Dersom man vandrer rundt i fengselet vil man treffe innsatte som er opptatt med ulike

aktiviteter. Noen er sysselsatt med arbeid, andre deltar i undervisning. Man får inntrykk av at det hersker en rolig og avslappet atmosfære i fengselet. Det er ingen som løper eller roper. Det ser egentlig ut som at de fleste har god tid. Innsatt er blide og hilser. De fleste virker vennlige og imøtekommende. Noen er nysgjerrige og stopper opp for å spørre hvem du er. Det er svært få ansatte å se. Mange av de ansatte går også i sivile klær og det er derfor ikke lett å se hvem som er ansatt og hvem som er innsatt.

Berg fengsel har plass til 48 innsatte (bare menn), og det er 44 ansatte. De innsatte bor i tre brakker. De har egne rom og deler stue, kjøkken og bad. Innsatte låses ikke inn på sine celler, men utgangsdøra til brakka låses kl 22.00 og da må alle innsatte være på brakka. Fengselet tilbyr plass hovedsakelig for langtidsdømte fanger som har sonet en del av dommen i lukket fengsel. Berg legger vekt på å ta imot innsatte som er motiverte for å gjøre noe med egen adferd og kriminalitet. Innsatte som vil til Berg fengsel må søke seg dit. Ansatte fra fengselet intervjuer aktuelle søkere for å finne ut om den enkelte er motivert til å arbeide med egen adferd. Innsatte som skal til Berg må innrømme skyld i forhold til de forhold man er dømt for, for å bli tilbudt plass.

Fengselet legger stor vekt på samarbeid med instanser utenfor fengselet slik som for eksempel skoleverket, behandlingsinstitusjoner og behandlere. Gjennomsnittlig domslengde for innsatte ved Berg fengsel var i 2003 5 år og 4 mnd (Sudland, Aaby & Alnæs 2004: 7). De fleste innsatte er dømt for volds- og/eller sedelighetsforbrytelser, og innsatte tilbys behandling utenfor fengselet i forhold til volds- og sedelighetsproblematikk. Dessuten tilbyr

også fengselet selv et voldsprogram for innsatte. Programmet drives av de ansatte. Det er et såkalt ATV-program etter modell fra stiftelsen "Alternativ til Vold". Videre er man opptatt av å ha tett kontakt med samfunnet utenfor fengselet. Det er kort vei til Tønsberg, idrettsanlegg og kultur- og utdanningsinstitusjoner. Innsatte deltar ofte på arrangementer av ulik art og bruker mye tid utenfor fengselet enten alene, sammen med ansatte eller sammen med andre innsatte. En del innsatte (ca. 10-15 stk.) har frigang, dvs. at de på hverdager går på skole eller er i arbeid utenfor fengselet. Mange innsatte deltar i fritidsaktiviteter både i og utenfor anstalten.

I Berg fengsel tilbys det både teoretisk og yrkesfaglig opplæring på ulike nivåer. Arbeidstilbudene varierer og omfatter blant annet landbruk, kjøkken, vedlikehold og tøylager. Om lag 25 innsatte deltar daglig i undervisning og ca 20-25 innsatte deltar i arbeidsaktiviteter. Man følger vanlig arbeidstid og som ellers i fengslene i Norge, må innsatte være sysselsatt enten med arbeid, skole eller delta i påvirkningsprogram. Utenfor arbeidstid kan innsatte bevege seg fritt omkring på fengselsområdet. De innsatte kan motta besøk to ganger i uka. Besøket kan vare inntil 6 timer. Utenom arbeidstid kan innsatte ringe så mye de ønsker til pårørende og venner fra telefonkiosker i fengselet. Til tross for liten sikkerhet og et innsattklientell med relativt lange dommer for alvorlige forbrytelser, så er det få som rømmer fra fengselet. Den offisielle betegnelsen på rømning fra åpent fengsel er 'unnavikelse'. I 2002 var det ingen som rømte (unnavikelse) og i 2003 var det en som rømte. Det var i 2002 og 2003 til sammen 3 stykker som uteble fra permisjon, dvs. at de ikke kom tilbake til fengselet etter at permisjonen skulle vært avsluttet. Det ble i 2002 og 2003 til sammen

innvilget totalt 1730 utganger fra Berg fengsel (Sudland, Aaby & Alnæs 2004: 2).

3.2 Om Ringerike fengsel

Ringerike fengsel ligger i landlige omgivelser ved Tyrifjorden et godt stykke fra Hønefoss. Fengselet ligger plassert i skråningen ovenfor fjorden slik at man fra fengselet kan se vannet til tross for at hele fengselet er omgitt av en 7 meter høy mur. Innenfor muren er fengselet omgitt av et høyt gjerde. For å komme inn i fengselet må man passere gjennom flere porter før en kommer til hovedvakta. Hele veien frem til vaktcentralen blir man overvåket av kamera. Kameraer overvåker hele fengselsområde. I sentralvakta må man vise frem gyldig legitimasjon og legitimere seg selv om man har gjort avtale. Man blir av fengselsbetjenten i vakta spurt om man har mobiltelefon eller andre gjenstander som det ikke er anledning til å ta med inn i fengselet. Slike gjenstander må man i så fall levere fra seg. Man blir tildelt et besøkskort som skal bæres synlig på brystet, og deretter må man vente til en fengselsbetjent kommer og henter en. Fengselsbetjenten følger deg dit du skal. Alle dører er låst, både dørene mellom avdelingene i samme bygning og ytterdørene i den enkelte bygning.

Ringerike fengsel er et fengsel med høyt sikkerhetsnivå og har plass til 160 innsatte (bare menn). Det er 150 ansatte ved fengselet. Innsatte bor i fire større bygninger. Fengselet har en egen bygning med isolasjonsavdeling og sikkerhetsceller hvor de innsatte ikke har felleskap. De fleste innsatte bor i

atskilte fellesskapsavdelinger i tre ulike bygninger. 7 eller 14 stykker bor sammen. I fellesskapsavdelingene har innsatte egne celler med dusj og toalett. De deler stue og kjøkken. Innsatte låses inn på cella klokken 20.45 på hverdager og 20.30 i helgene. Etter arbeidstid oppholder de innsatte seg for det meste på avdelingen sammen med de andre innsatte som bor der. Det er ikke anledning til å besøke andre avdelinger. Hver avdeling har 1 time lufting i en inngjerdet luftegård. Innsatte fra de ulike beboelsesblokker lufter ikke sammen. 3 ganger i uka kan innsatte delta på fritidsaktiviteter. De innsatte kan motta 1 time besøk pr. uke. Dersom det er ledig kapasitet kan besøket utvides til to timer. I Ringerike fengsel er det 28 innsatte som kan gå på skole. Om lag 40-50 av de innsatte må arbeide enten på trevareverkstedet eller på metallverkstedet. Noen innsatte er sysselsatt med fellestjenester som for eksempel renhold og arbeid på kjøkkenet. Totalt er det ca. 70 innsatte som er sysselsatt med en eller annen form for arbeid.

Når en besøker Ringerike fengsel opplever man å bli overvåket fra det øyeblikket man nærmer seg porten. For meg er det en litt ubehagelig følelse. Du vet at noen ser deg, men du vet ikke hvor de er eller hvor mye de ser. Fengselet virker strengt, rigid og lukket. Det er mange sjekkpunkter man må igjennom før man kan komme inn i fengselet. På en vandring, sammen med en tjenestemann med nøkler, blir man minnet på hvor liten bevegelsesfrihet innsatte har i et slikt fengsel. På vei gjennom fengselet fra avdeling til avdeling, gjennom arbeidslokaler osv. møter man gjerne mange innsatte. Svært få innsatte hilser før den ansatte eller jeg hilser først. De innsatte virker mutte og følelseskalde. Det virker som om de ikke skal "avsløre" noen form for følelsesmessig tilstand eller kjennskap til den

ansatte eller den besøkende før en av disse har tatt kontakt. Jeg fikk anledning til å bevege meg fritt inne i avdelingene. Jeg ble da låst inn sammen med 7 eller 14 innsatte i avdelingen. Innsatte virker svært mistroiske første gang du møter dem. De stirrer på deg, gjerne med en alvorlig eller ”sint” rynke i panna. Andre stiller seg gjerne opp på avstand og gjør kroppen sin stor ved å stå bredbeint med armene litt ut fra kroppen og med knyttede never. Noen overser deg fullstendig og passerer forbi uten på noen måte å vise at de har sett deg. Noen er nysgjerrige og lurere på hvem du er. De går rett bort til deg å lurere på hva du gjør her. Tonen er som regel litt brysk. Det første møtet med en gruppe innsatte i en avdeling er ikke preget av at man føler seg hjertelig velkommen. Innsatte virker mistenksomme og fiendtlig innstilt overfor at du i det hele tatt er der. Etter hvert som man får forklart hvem man er forsvinner mye av den mistenksomme og fiendtlige holdningen. Det kan virke som den fiendtlige innstillingen er et forsvar og en beskyttelse for den enkelte. De ønsker ikke å tilkjenne noen vennlighet eller imøtekommenhet før de vet hvem du er. Hvorfor innsatte velger å fremstå på denne måten kan det selvfølgelig være ulike grunner til. En av grunnene kan være fangesamfunnet og de uskrevne reglene som gjelder der. Slike normer kan for eksempel være; du skal ikke tyste, du bør ikke ha samkvem med de ansatte osv. Slik opptreden kan forklares med at innsatte sosialiseres inn i en fangekultur og med prisonisering. Dette diskuterer jeg under punkt 4.6. Etter å ha forklart hvem jeg er og hva som er mitt ærend i avdelingen, er det imidlertid lett å få innsatte i tale. Mange er opptatt av å fortelle meg om seg selv, saken sin, hvordan fengselet oppleves osv.

4. Straffegjennomføring i fengsel

Før jeg konkret går inn på selve undersøkelsen, vil jeg ta for meg hvem de innsatte er. Dette er viktig som bakteppe i forhold til å forstå og vurdere hvordan fengselsoppholdet oppleves og virker på de innsatte. Det er også viktig i forhold til å kunne vurdere de enkelte tiltak som fengslene bruker for å rehabilitere de innsatte.

4.1 Hvem er de innsatte?

Lite systematisk forskning har vært gjort i forhold hvem de norske innsatte er før nå i senere tid. Tidligere har Nils Christie bidratt ved å vise oss hvem lovbrysterne er. Han slo fast at de kjennetegnes ved at de er unge, de er menn, de er skoletapere, de bor i byer og de er sosiale tapere. (Christie 1982: 93). Videre viste han oss at det er mange som begår lovbrudd, men bare en del av disse blir anmeldt og bare en liten del av anmeldelsene fører til fengselsstraffer. Blant dem som havner i fengsel er det en overrepresentasjon av yngre menn som har lav utdanning, ikke har fast arbeid, er ofte syke, er ugifte eller skilte. De innsatte i fengslene er rekruttert fra de lavere sosiale lag (Christie 1982: 115-117).

Torbjørn Skardhamar har levert et nyere bidrag i forhold til disse spørsmålene ved sin gjennomgang av innsattes livssituasjon og levekår fra 2002. Han finner mye av det samme Christie har pekt på tidligere, men tegner også et mer sammensatt og detaljert bilde av de som sitter i fengsel.

Skardhamar har tatt for seg innsatte i det som den gang het kretsfengsler. I dag er fengslene ikke inndelt slik. Tidligere var fengslene delt inn i hjelpefengsler, kretsfengsler, landsfengsler osv. I henhold til den nye straffegjennomføringsloven betegnes alle fengsler nå som 'fengsler'. I norsk sammenheng er Skardhamars utvalg de "typiske" innsatte, dvs. de utgjør et tverrsnitt av innsatte i forhold til domslengde. Skardhamar konkluderer i sin avhandling med at: "De innsatte representerer et lag av befolkningen som er langt dårligere stilt enn folk flest langs mange dimensjoner" (Skardhamar 2002: 117). Innsatte har følgende kjennetegn: de er menn, de er voksne, de har vært utsatt for store problemer under oppveksten, de har lite skolegang, de har liten eller ingen stabil tilknytning til arbeidsmarkedet, de er ensomme og enslige, de er syke, de har psykiske lidelser eller plager, de er fattige, de er stoffmisbrukere, de har stor gjeld i forhold til inntekt (Skardhamar 2002: 117).

Det aller nyeste bidrag i denne sammenheng er FaFo-rapporten *Levekår blant innsatte* av Christine Friestad og Inger Lise Skog Hansen fra 2004. Rapporten forsterker og utdyper Skardhamars funn. Det blir fremhevet at innsatte er en marginalisert gruppe med mange velferdsproblemer. Undersøkelsen viser at mange innsatte har flere problemer og at det er en opphopning av levekårsproblemer hos innsatte. Blant annet har nesten 1/2 av de innsatte kun grunnskole som utdanning, 2 av 10 har økonomiske problemer, 4 av 10 er kronisk syke, 4 av 10 lever under fattigdomsgrensen (tjener mindre enn 85.000 kr. pr. år), 1/3 er bostedløse og 2/3 har hatt en oppvekst preget av et eller flere alvorlige problemer (Friestad & Hansen 2004: 6). Deres funn er i tråd med Christies "skjeve pyramide" om at det

ikke er tilfeldig hvem som sitter i fengsel (Christie 1982: 116). ”De innsatte befinner seg på toppen av pyramiden med færrest resurser og størst problemer ” (Friestad & Hansen 2004: 12).

Internasjonalt⁵ tegner Roger Matthews et lignende bilde. Han viser at innsatte i stor grad kommer fra byområder, har rusproblemer og er marginaliserte på mange områder. Videre viser han at en stor del ikke deltar i arbeidslivet. I følge Matthews er det en klar skjevfordeling av hvem som er fengslet. De fargede utgjør i USA og England med Wales en større andel av de innsatte enn den totale befolkningen skulle tilsi. Han viser også at antallet innsatte med minoritetsbakgrunn øker drastisk i USA og Europa (Matthews 1999: 85-90).

Det er en formidabel økning av antall svarte innsatte i USA og dette ser bare ut til å stige. 1/2 av den totale fangebefolkningen i USA er svart. 6,6% av svarte menn i USA satt i fengsel i 1996 mens det tilsvarende antall for hvite var 0,9% (Christie 2000: 82). Overrepresentasjonen bare stiger og Christie kaller dette ”sorte tall”. Den grupperingen som fengsles oftest i USA er afroamerikanske menn. Disse kjennetegnes også ved at de har lav inntekt og er fattige på økonomiske og sosiale resurser. Det påpekes også at svarte har en relativ større sjanse for å bli henrettet dersom de er dømt til døden enn hva hvite dødsdømte har (Christie 2000: 84). Videre påpekes det at hele 13% av voksne svarte har mistet stemmeretten som følge av sin kriminalitet. I hele sju amerikanske stater er det slik at hver 4. voksne

⁵ ”Internasjonalt” i denne sammenheng viser til tall og funn fra England, Wales, USA og Europa som Matthews gjør rede for i boka *Doing Time* fra 1999.

svarte ikke har stemmerett. Tallene er også svært nedslående når det gjelder svarte i Storbritannia. Det er 6 ganger så mange svarte som hvite fengslede i England og Wales i forhold til hva befolkningsgrunnlaget skulle tilsi (Christie 2000: 84-85). Christie viser til at fattigdom og fengsling ser ut til å ha farge. Det er de samme nedslående tall ellers i Europa som i USA, og særlig nedslående er tallene i forhold til urinnvånerne eller de folkeslag som tradisjonelt har befolket et område. I Canada er det for eksempel blant indianere og eskimoer 8 ganger så stor fengslingsrate som i resten av befolkningen. Christie påpeker at fattigdom har mørk farge og at ulike livsvilkår er tilknyttet rase (Christie 2000: 85). I Norge og på Grønland er de sammenlignbare fengslingsratene på henholdsvis 56 innsatte pr 100.000 innbyggere i Norge, mens det er 220 innsatte pr. 100.000 på Grønland (Christie 2000: 25).

Ett viktig poeng i forbindelse med bruk av fengselsstraff og hvor mange som blir fengslet, er for Christie at dette i hovedsak er et politisk spørsmål (Christie 2000: 183-186). I vårt land har vi ikke en stor fattig svart befolkning. De svarte utgjør ikke et problem for oss. Derfor er det heller ikke så mange svarte i fengsel i Norge. Kriminalitet blir skapt gjennom en prosess der handlinger blir gitt mening og definert som kriminalitet (Christie 2000: 22). I prosessen er sosial avstand og maktforskjeller av avgjørende betydning. Handlinger blir lovbrudd når de utføres av personer som har liten betydning og makt. Det er derfor også lettere å anvende straff mot disse personene (Christie 2000: 22). Finland er et godt eksempel på at politiske prosesser kan bestemme hvor mange som skal sitte i fengsel. Christie viser til at Finland har redusert antallet fengslede sterkt som følge

av en intern politisk prosess hvor man ønsket å orientere seg mot Norden og sammenligne seg med de andre skandinaviske landene. Disse landene hadde vesentlig lavere fangetall enn Finland, og man bestemte seg for å gjøre noe med dette. Fangetallene ble redusert fra 120 i 1976 til mellom 50 og 60 innsatte pr. 100.000 innbyggere i 1998, som er på nivå med de andre nordiske landene (Christie 2000: 46).

I England med Wales blir flere innsatte enn tidligere dømt for alvorlig kriminalitet som vold og sedelighet. Dette henger sammen med økt fokus fra politi og myndigheter og større oppklaringsprosent. Dommene for slike forbrytelser er også blitt lengre (Matthews 1999: 80-90). Totalt sett øker antall fengslede over hele verden og tendensen er at innsatte sitter lenger inne enn tidligere (Matthews 1999: 80-90, Christie 2000).

4.2 Formålet med straffen, hovedmålet om rehabilitering

Forgjengeren til dagens straffegjennomføringslov hadde også formuleringer i forhold til formålet med straffen. I Fængselsloven av 1958 var det i § 14 lagt vekt på at innsatte skulle behandles på en måte som ”fremmet deres muligheter for tilpasning til samfunnet”. Det var videre uttalt at ”skadelige virkninger av frihetsberøvelsen skal så vidt det er mulig forebygges eller bøtes på”. Dette var en generell lovhjemmel som skulle omfatte alle innsatte. Formålet med straffen var blant annet å motvirke ny kriminalitet, jf. fængselslovens § 14. Fængselsloven, fængselsreglementet og alminnelig tjenesteinstruks for ansatte i fængselsvesenet hadde videre bestemmelser om hvordan behandlingen av de innsatte skulle være og hvordan målsettingen

skulle kunne nås. Disse bestemmelsene var svært skjønnsmessige og hadde formuleringer som ”når det finnes formålstjenlig”, ”dersom det er mulig” o.l. Basberg fremhever at dette førte til at det enkelte fengsel og den enkelte fengselsbetjent hadde stort handlingsrom i forhold til hvordan teksten skulle praktiseres (Basberg 1999: 45). De skjønnsmessige formuleringene gjorde i henhold til Basberg at rehabiliteringsparagrafen (fengselslovens § 14) fremsto som svært uforpliktende.

I motsetning til fengselsloven fremmer den nye straffegjennomføringsloven en større differensiering av de innsatte. Dette fremgår av straffegjennomføringslovens § 3, samt forskriften og retningslinjene til loven. Målsetningen og tilpasning til samfunnet er fremdeles vektlagt, men innsatte skal nå i større grad deles inn i kategorier og gis en differensiert behandling. Tilbudene eller behandlingen skal ta utgangspunkt i innsattes egen adferd, som for eksempel kriminalitet, rus, volds- og sedelighetsproblematikk. Stortingsmelding nr. 27 1997-98 slår fast at straffegjennomføringen skal ha fokus på aktivisering i form av arbeid, skole og programvirksomhet. I straffegjennomføringslovens § 3 legges det vekt på at kriminalomsorgen skal legge til rette for at domfelte skal kunne gjøre en egen innsats for å motvirke nye straffbare handlinger. Ved å delta på og opprettholde aktivitetsplikten skal innsatte selv kunne gjøre en egen innsats for å motvirke nye lovbrudd. Formålet med straffegjennomføringen er at den i hovedsak ved hjelp av aktivitetsplikten skal ha en rehabiliterende effekt.

Mange har i årenes løp forsket på og drøftet om fengsel kan fremme innsattes tilpasning til samfunnet, som for eksempel Clemmer (1940), Wheeler (1961), Sykes (1958) og Galtung (1959). Felles for denne forskningen er at den slår fast at fengsel er lite egnet som redskap for å rehabilitere innsatte. Clemmer innførte begrepet 'prisonisering'. Innsatte ble prisonisert som følge av fengselsoppholdet. Det innebar at den innsatte tilegnet seg avvikende og kriminelle holdninger og verdier. Denne prosessen hindret rehabilitering og førte til at fengslene først og fremst var opplæringsanstalter i kriminalitet (Clemmer 1940: 294-320). Wheeler påviste at prisoniseringen økte gjennom fengselsoppholdet, men at den avtok når den innsatte nærmet seg løslatelsen. Imidlertid viste hans forskning at den innsatte ikke hadde de holdninger og verdier når de ble løslatt som de hadde da de ble satt inn (Wheeler 1961: 708-711). Sykes fant at prisoniseringen kunne forklares med de pinefulle forhold ('pains of imprisonment') de innsatte ble utsatt for. Prisoniseringen og sosialiseringen inn i en fangekultur var et forsvar for de innsatte mot de pinefulle forholdene (Sykes 1958: 63-83). Johan Galtung fant også at de innsatte ble sosialisert inn i en fangekultur som en motvekt til de presstimuli den innsatte ble utsatt for (Galtung 1958: 119, 138).

Thomas Mathiesens kritikk av de offisielle begrunnelsene for fengselsstraffen kan danne et viktig korrektiv til myndighetenes fokus på innholdet i fengselsstraffen og den mulige rehabiliterende effekt av straffen. Jeg vil siden i punkt 4.3 ta for meg kriminalomsorgens virkemidler som også Mathiesen omtaler. I følge Mathiesen har fengselsstraffen tradisjonelt vært begrunnet med at den skal ha en allmennpreventiv og en individualpreventiv effekt (Mathiesen 1995: 44). Mathiesen argumenter

mot at fengselsstraff har noen slike effekter. For det første er ikke potensielle lovbrøyttere redde for å komme i fengsel. De avstår ikke fra lovbrudd fordi de tenker at dette vil medføre fengselsstraff. Videre har fengsel heller ikke en individualpreventiv effekt ved at den enkelte som blir dømt til fengselsstraff blir avskrekket av fengselsoppholdet og avstår fra kriminalitet for å slippe å komme i fengsel igjen. De store tilbakefallstall tilbakeviser en slik effekt (Mathiesen 1995: 78).

Mathiesen tar også for seg spørsmålet om fengsel kan forsvares med målet om rehabilitering. I denne sammenheng vises det til at rehabiliteringsideologien er like gammel som fengslene. Tanken om rehabilitering har vært tuftet på at innsatte skal arbeide eller gå på skole og oppdras i moral og disiplin (Mathiesen 1995: 52). Til tross for at man også har prøvd ut andre enn de ovennevnte tiltak som for eksempel behandling og programmer, så har fengslene ikke oppnådd bedre resultater. Fengsel har ikke den ønskede rehabiliterende effekt, og fengselsstraffen kan således ikke forsvares med rehabilitering (Mathiesen 1995: 78-80). Fengselsstraff kan heller ikke legitimeres ut i fra en rettferdighetstankegang (Mathiesen 1995: kap 5). Lovbruddets alvorlighet utmåles i tid, men hovedproblemet er at denne tiden ikke er objektiv og intersubjektiv. Den henger blant annet sammen med hvilke moralske vurderinger man gjør i forhold til lovbruddet, de opplevde pinesene og straffens strenghet. Tiden blir abstrahert fra sakens realiteter og det er ingen sammenlignbarhet mellom lovbrudd og straff (Mathiesen 1995: 196-197). Mathiesen viser også til at det gjennom tiden er systeminteresser knyttet til fengselet snarere enn reell interesse for rehabilitering av de innsatte som har bestemt vektleggingen av de

rehabiliterende tiltakene som arbeid, skole, moral og disiplin. Det har resultert i at når det har vært konflikt mellom systeminteressene og hensynet til rehabilitering så har systeminteressene vunnet og fått forrang. (Mathiesen 1995: 78-79). Jeg vil ta for meg Mathiesens synspunkter i forhold til arbeid og skole under punkt 4.3.7. Fengsel kan ikke forsvares med de offisielle begrunnelsene, men har fått andre viktige, mindre anerkjente funksjoner (Mathiesen 1995: 199-201). Funksjonene er mer eller mindre tilsiktete i følge Mathiesen. Fengselet fungerer som hevner. Samfunnet og offer hevner seg overfor lovovertræderen ved å påføre pine. Fengselsstraff fungerer også som renovasjon ved at man får enkelte elementer ut av sirkulasjon og ut av syne. Videre bidrar fengsel til avmektighetsgjøring. Det innebærer at innsigelser og protester lett gjøres tause eller kveles. I følge Mathiesen virker fengselsstraffen avledende fordi den er så synlig på den måten at den tar oppmerksomhet bort fra omfattende farlige hendelser som for eksempel globale miljøproblemer. Fengsel har en viktig symbolfunksjon. Fengselsstraffen tjener til å beholde oss utenfor murene svært vellykkede og lovlydige og de innsatte til å være svært så kriminelle (Mathiesen 1995: 200-201).

4.3 Kriminalomsorgens virkemidler; arbeid, skole og program

Aktivitetsplikten er den måten kriminalomsorgen legger til rette for at innsatte skal gjøre en egen innsats for å motvirke ny kriminalitet, jf. straffegjennomføringslovens § 3. Aktivitetsplikten går ut på at innsatte må arbeide, gå på skole eller i program. Program er i Stortingsmelding nr. 27

omtalt som ”påvirkningsprogram med en eksplisitt kriminalitetsforebyggende målsetting” (St.meld. nr. 27 1997-1998: 8).

4.3.1 Arbeid

Arbeid har i årtier vært en bærebjelke i samfunnets disiplinering av de straffedømte. Gjennom hardt arbeid skulle man sone sin straff, men også tilegne seg holdninger og ferdigheter som nyttige samfunnsborgere er avhengig av for å klare seg uten kriminalitet (Mathiesen 1995: 52, 55, Matthews 1999: 49, Skardhamar 2002: 125-126). Straffens og arbeidets plass i straffen kan man si har vært en utvikling fra kroppslig avstraffelse via frihetsberøvelse og passivitet til frihetsberøvelse og arbeidsplikt. I 1841 ble det i Norge innført nye prinsipper om streng isolasjon og innsatte ble innelåst uvirksomme. Fængselsloven av 1958 endret dette og innsatte skulle nå tilbys arbeidsaktivitet og yrkesopplæring. Reformkomiteens innstilling vektla at arbeidsvirksomheten måtte styrkes (Fængselsreformkomiteens innstilling 1956, her i Mathiesen 1995: 54). Fængslene skulle tilby arbeid som var likt arbeidet ellers i samfunnet. Dette medførte at nye fængsler ble bygget som såkalte ”industrifængsler” med store verksteder som i noen grad masseproduserte ulike tre- og metallvarer. Fængslene bygget på 1980 og 1990-tallet, Bergen fængsel, Skien fængsel og Ringerike fængsel, er i hovedsak også bygget opp slik.

Vi har i nyere tid her i landet hatt to ulike spesialordninger, ”løsgjengerloven” og ”arbeidsskolen”, i forhold til å behandle uønsket adferd. De har prøvd å kombinere straff med tanken om at arbeid kan være en slags behandling som virker rehabiliterende. Lov om løsgjengeri, betleri

og drukkenskap ble vedtatt i 1900. Loven som oftest er kalt løsgjengerloven, hadde store forventninger stillet til seg da den ble vedtatt. Loven ble ikke inkorporert i straffeloven. Dette skyldes at det lå en forventning, en bestemt ideologi bak. Straff i henhold til loven innebar tvangsarbeid og lovgiver ønsket å markere at tvangsarbeid ikke var straff (Christie 1992: 10-11). De som ble dømt etter loven skulle behandles med ”arbeidsterapi”. De ble tvunget til å arbeide. Tanken var at arbeid skulle ha en oppdragende betydning – den gode vane skulle innarbeides. Formålet var helbredelse (Christie 1992: 11). Personer med et aktivt alkoholforbruk som ga straffbare utslag kunne anbringes til tvangsarbeid. Driften av tvangsarbeidshusene var til forveksling svært lik hvordan et fengsel ble drevet. Regleverket var stort sett det samme. Christie hevder sågar at tvangsarbeidshusene var mindre behandlingspregede enn fengslene. Selv om det ikke var tilsiktet, opplevde personer som ble utsatt for anbringelse i tvangsarbeidshus at oppholdet var et usedvanlig stort onde (Christie 1992: 23). De som ble underlagt sanksjonen ”tvangsarbeid” ble straffet vesentlig hardere enn hva deres forbrytelse skulle tilsi. Behandling kunne gis, men ble ikke gitt. Tvangsarbeid ble som et resultat av endringer i samfunnsstrukturen brukt mot alkoholbrukere og ikke løsgjengere eller omstreifere (Christie 1992: 62). Selv om man så at det var svært høye tilbakefallstall blant dem som hadde avsonet tvangsarbeid, forsatte man å bruke reaksjonen. Andre formål enn helbredelse var i følge Christie det egentlige formålet med sanksjonen. Ved å sende personer til tvangsarbeidshus fikk man uskadeliggjort tvangsarbeideren, fjernet dem fra gatebildet og samtidig fjernet deres smittefare. Man fikk utført en slags samfunnsmessig renovasjonsvirksomhet (Christie 1992: 27). Christie

kritiserer sammenblandingen av behandling og straff når det gjelder tvangsarbeid, og viser at sammenblandingen av straff og behandling fører til at sanksjonen blir urimelig hard og ikke er noen form for behandling.

Det er straff det egentlig er snakk om (Christie 1992: 21-23).

Tvangsarbeidsordningen ble etter hvert utsatt for massiv kritikk fra ulike hold. Det meste av kritikken gikk på at det måtte være bedre måter å ta seg av denne gruppen mennesker på, de med store alkoholproblemer, enn ved å benytte tvangsarbeid (Wister 1997: 39). Løsgjengerlovens bestemmelser om tvangsarbeid ble opphevet i 1970.

I årene mellom 1951 og 1975 kunne man i Norge ilegge en særreaksjon overfor unge kriminelle (i hovedsak personer inntil 21 år) som skulle være et alternativ til vanlig fengselsstraff. "Arbeidsskolen" som senere ble omdømt til "Ungdomsfengselet", var en tidsbestemt reaksjon for unge kriminelle med frihetsberøvelse fra mellom 9 måneder til 2 år. Institusjonen la vekt på opplæring og undervisning. Imidlertid viste det seg at tiltaket ikke hadde noen spesiell positiv innvirkning på de dømte. Elevene opplevde plasseringen som en fengselsstraff og ikke som et alternativ til fengsel. Over 80% av arbeidsskole-elevene begikk nye lovbrudd en eller flere ganger etter løslatelsen, og senere viste det seg at ungdomsfengselet hadde lignende tall (Bødal 1969: 169).

"Sysselsetting er en verdi i seg selv ved at den domfelte er til nytte og får mulighet til aktivitet og utfoldelse" (St.mld. nr. 27 1997-98: 70).

Stortingsmeldingen om kriminalomsorgen fremhever at arbeid er en arena for å være sammen med andre og som kan gi erfaringer og kunnskap.

Videre skal sysselsettingen ivareta normaliseringshensynet, dvs. være tilnærmet den situasjon og hverdag innsatte møter etter løslatelse. Gjennom arbeidstrening skal innsatte få trening i en regelmessig livsførsel.

Justisdepartementet peker imidlertid på at en del av sysselsettingen ikke er kompetansegivende. Det fremheves at arbeidstreningen skal kunne gi kompetanse i forhold til å søke arbeid etter soning (St.mld. nr. 27 1997-1998: 70).

Innsatte har generelt løs tilknytning til arbeidslivet og liten yrkeserfaring. I levekårsundersøkelsen blant innsatte fra 2004 oppgir 8 av 10 at de har hatt et arbeidsforhold som har vart i mer enn ett år. Imidlertid konkluderer undersøkelsen med at kun 3 av 10 var i arbeid ved fengslingen (Friestad & Hansen 2004: 35).

Arbeidstilbudet ved Ringerike fengsel er, i likhet med mye av det som tilbys av arbeid i norske lukkede fengsler, konsentrert om to områder: trevarearbeid og mekanisk arbeid. Som i de større lukkede fengslene i Norge bærer arbeidet preg av industrialisering, dvs. produksjon av enklere trevareprodukter eller stål- og metallarbeider. Fengselet leverer produktene sine til faste kjøpere. Produksjonen er preget av enkle arbeidsprosesser. Typiske produkter er garderober, sengebunner, møbler og smijernsarbeider. Informantene oppgir at de har liten eller ingen erfaring fra slikt arbeid og at de heller ikke antar at de vil forsette med slikt arbeid etter løslatelse. Et typisk svar er som følger:

”Det er bare kjedelig, kan ikke jobbe med slikt”.

Ved Ringerike fengsel er til enhver tid ca. 45 innsatte sysselsatt på de store verkstedene av totalt 160 innsatte. Noen innsatte er sysselsatt på kjøkkenet, på vaskeriet og med renhold. Tilbudene på Berg er mer varierte og innbefatter også landbruksrelaterte oppgaver. Blant annet arbeider man med husdyr og jordbruk. Det er også et større innslag av opplæring i arbeidstilbudene. Det tilbys opplæring og skoling som kan føre til fagbrev innen ulike yrker. Informantene både ved Ringerike fengsel og ved Berg fengsel hevder at arbeidstilbudet er bra i forhold til at det hjelper dem til å få tiden til å gå. Det gjør dagene kortere og man er beskjefiget med noe som gjør at en ikke bare ligger på cella og grubler. Svært få angir at arbeidet er direkte kompetansegivende og at det gir dem mulighet til å få seg lignende arbeid senere. En typisk uttalelse som illustrer opplevelsen av arbeidstilbudet er denne:

”Det er utrolig kjedelig på verkstedet, du skal borre hull i en planke så kommer en ny planke, en til osv., deretter skal du skru i en skrue, og det gjør du i to uker. Det er alt for mange på verkstedet og altfor lite og gjøre, mye sitting. Det er for meg fortsatt bedre å skru i den skrua enn å sitte på cella til klokka tre”.

To av mine informanter er imidlertid svært fornøyd med arbeidstilbudet. De har begge en jobb som de betegner som en tillitsjobb. I mange fengsler settes det høyere krav til adferd fra innsatte i forhold til enkelte arbeidstilbud i fengslet. Typiske tillitsjobber er for eksempel å arbeide på anstaltens kjøkken, vaskeri, teknisk avdeling, ha ansvar for park- og idrettsanlegg o.l.. Mine to informanter trives med sine jobber. De legger vekt på at det er tillitsjobber og at ikke alle er forunt å ha slike jobber. Det

er tydelig at de verdsetter den tillitt de er vist av fengselsledelsen og at det øker deres interesse og motivasjon for arbeidet. Informantene fremhever også at det på disse arbeidsplassene er færre som jobber og at det er en mer likeverdig dialog mellom ansatte og innsatte.

En arbeidsgruppe for gjennomgang av arbeidsdriften ble opprettet av Kriminalomsorgsavdelingen i Justisdepartementet i mars 2001. Den har blant annet undersøkt hva innsatte mener om arbeidsdriften i fengslene. Arbeidsgruppen konkluderer med at innsatte er fornøyd med å være sysselsatt, og at arbeid har stor betydning for å komme seg gjennom soningen. Det hjelper til med å få dagene til å gå. Svært mange var opptatt av at arbeidet som tilbys må ligne mer på arbeidet ”ute”; arbeidstempo og motivasjon var lav, og dessuten tjente de innsatte alt for lite (Kriminalomsorgen 2003: 23). Arbeidsgruppen peker på at arbeidstilbudene i norske fengsler er preget av typisk industriarbeid som hadde relevans til hvordan arbeidsmarkedet så ut på 1960- og 1970-tallet. Mange av arbeidstilbudene har til hensikt å holde fengselet i drift. Dette er for eksempel oppgaver innen renhold, vaskeri og kjøkken. Innenfor slike områder er det også behov for en fornying og oppdatering i forhold til det ordinære arbeidslivet utenfor fengslene.

I følge *Strategi for faglig virksomhet i kriminalomsorgen* skal arbeidstilbudene i fengsel være kvalifiserende og kompetansegivende (Kriminalomsorgens sentrale forvaltningsorgan 2004: 10). Det legges vekt på at man i større grad må tilby innsatte yrkesopplæring og at skole og utdanning i større grad må kombineres med praktisk arbeidstrening i

fengslene. Høsten 2005 la Kriminalomsorgsavdelingen i Justisdepartementet frem en strategi for utvikling av arbeidsdriften i fengslene. Her vektlegges det at man i større grad må legge opp til en arbeidstrening for eksempel innen serviceyrker - altså i større grad avspeile samfunnet, og at det bør tilbys arbeidstrening innen yrker som er etterspurt, slik at innsatte kan kunne få lignede arbeid etter løslatelse (Kriminalomsorgens sentrale forvaltningsorgan 2005).

Skardhamar viser til forskning som hevder at arbeidet i fengsel først og fremst er nyttig i forhold til tidtrøtne. Arbeidet oppleves nærmest meningsløst og er ikke i tråd med det som tilbys ellers i samfunnet (Skardhamar 2002: 125). Matthews peker på de store omveltningene som har skjedd de siste tiårene. Industriarbeidsplasser blir borte og erstattet med servicejobber. Alt går raskere og arbeidsplasser er i større grad utrygge. Det generelle arbeidsmarkedet krever høyere kompetanse, mens fengslene er fylt opp med innsatte som har liten kompetanse, liten eller ingen yrkeserfaring og er marginaliserte på mange måter (Matthews 1999: 80-90). Arbeidets rehabiliterende "kraft" er etter Skardhamars mening ikke utnyttet. Det mangler mye på at det arbeidet som tilbys tilsvarer arbeid ute i "det fri". Med bakgrunn i at innsatte har liten yrkeserfaring og liten kompetanse er det nok også rimelig å tro at arbeidstilbudene må innholde en stor grad av opplæring (Skardhamar 2002: 125-127). I forhold til arbeidstilbud og fengsel hevder Galtung at "enhver sosial institusjon er som regel bedre tilpasset fortidens enn samtidens verdier på grunn av den treghet som er i alle sosiale systemer" (Galtung 1959: 230).

Arbeid er en stor del av livet for det moderne mennesket. Som også Skardhamar er inne på er arbeidslivet en viktig sosial arena. Samfunnsutviklingen gjør kanskje arbeid til den viktigste arenaen. Det er en viktig arena for å lære seg sosiale ferdigheter, knytte kontakter, tjene penger til livsopphold, selvrealisering og tilhørighet (Skardhamar 2002: 126). Er man utenfor arbeidsmarkedet står man bokstavelig talt utenfor det meste.

4.3.2 Noen betraktninger om arbeidstilbudet

Tanken om at arbeid kan ha en rehabiliterende eller helbredende effekt er som en ser slett ikke ny. Både tvangsarbeidshusene og arbeidsskolen brukte dette virkemiddelet for å endre dømtes adferd. Ingen av disse spesialordningene førte frem. Tanken om at tvang til arbeid skal rehabilitere ser ikke ut til å fungere. Formålet med rehabilitering har frem til nå ikke vært oppnådd gjennom tvang til å arbeide. Det er i dag en plikt for innsatte i fengsel å arbeide, gå på skole eller delta i program. Denne tvangen vil i seg selv gjøre noe med motivasjonen til å delta i aktiviteten. Kriminalomsorgens egen gjennomgang viste da også at innsattes arbeidsinnsats var lav og at arbeidet ikke ble vurdert etter de kriterier som er vanlig ellers i samfunnet (Kriminalomsorgen 2003: 23). I tillegg opplever de innsatte at arbeidet er lite kompetansegivende, de forventer ikke å kunne få lignende arbeid når de blir løslatt. Mange innsatte opplever tilbudet som rutinepreget, lite utfordrende og kjedelig.

Arbeid i fengsel er ikke lønnet. Innsatte mottar kun vanlig dagpengesats, dvs. ca. 5 kr. timen. Dersom vi følger Vedelers synspunkter burde innsatte

tilbys lønnet arbeid som en rettighet ved frihetsberøvelsen (Vedeler 1973: 39). Knut Papendorf har med utgangspunkt i den tyske forfatningsdomstolens beslutning om å se på de innsattes arbeidsplikt som et effektivt resosialiseringsmiddel, dersom arbeidet medfører en anstendig godtgjøring, diskutert lønn for innsattes arbeid. Han poengterer at lønnsfastsettelsen for innsattes arbeid er svært lav og tilsvarer ca. 42 kr. pr. dag. Dette setter ikke den innsatte i stand til å spare penger eller gjøre opp gjeld. Slik sett blir tanken om at arbeid skal kunne medvirke til rehabilitering av de innsatte verdiløs. Arbeidet som innsatte er tvunget til å gjøre er verdiløst og konsekvensen er at innsatte føler seg verdiløse. Dette vil ha innvirkning på de innsattes arbeidsmoral i negativ retning (Papendorf 1999: 63). Lønnen i fengslene i Norge er i likhet med det Papendorf beskriver kun en symbolsk sum som knapt kan kalles lommepenger. I forhold til den generelle pristigning har ikke avlønningen av innsattes arbeid økt men i realiteten blitt svekket de seneste årene. Produkter som tobakk, kaffe, frukt, magasiner og aviser har økt i pris. Dette er det de innsatte vanligvis kjøper for sine arbeidspenger. Det er ingen mulighet til å spare penger til for eksempel løslatelsen. Thomas Mathiesen viser også til at lønn for arbeid i fengsel har vært et krav fra de innsatte i mange år. De innsatte har blant annet argumentert med at de kunne betale skatt, kost og losji (Mathiesen 1995: 55). Papendorf viser til at man i enkelte fengsler i delstaten Hamburg i Tyskland har innført betaling etter tarifflønn for arbeid i fengsel. Slik blir de innsatte også innlemmet i trygdesystemet. De innsatte betaler også for kost og losji, mens en tredjedel av lønnen blir satt på konto til løslatelsen. Tanken er at ordningen som foreløpig kun omfatter 10-15

innsatte, skal prøves ut i flere fengsler i Hamburg og i delstatene Hessen, Berlin og Baden-Württemberg (Papendorf 1999: 66).

For de fleste innsatte oppleves arbeidet kun som en aktivitet egnet til å få tiden til å gå. Når man vet at innsatte har liten arbeidserfaring fra før og at for å bli integrert i samfunnet er det viktig å kunne delta i arbeidsfellesskapet, er det forunderlig at arbeidstilbudet ikke er mer i tråd med samfunnet ellers. Dette kan skyldes flere forhold, men det viktige her er at dersom arbeid skal være en aktivitet som skal være med å sikre at innsatte i større grad kan leve uten kriminalitet etter soning, så er det nødvendig at tilbudene endres. Selv om arbeidstilbudet endres og i større grad avspeiler samfunnet ellers, vil en ikke kunne komme bort fra at den innsatte er ufrivillig i fengsel og at den enkelte innsatte ikke nødvendigvis ønsker å arbeide eller lære seg et yrke. Motivasjonen øker ikke ved at en opplever fengselsoppholdet som en straff og et onde. For noen innsatte vil en kunne anta at et arbeidstilbud som innebærer yrkesopplæring og medfører arbeid etter løslatelse kan virke rehabiliterende slik formålet med straffegjennomføringsloven forutsetter. En må kunne anta at avlønning som i større grad er lik avlønning for arbeid ellers i samfunnet vil kunne være en stor motivasjonsfaktor for den enkelte innsatte. Lønn for arbeidet i fengsel ville også kunne bidra til at den innsatte i større grad ville kunne håndtere gjeld og ha egne penger ved løslatelsen. Slik kunne lønnet arbeid i fengselet bidratt til rehabilitering. Den totale arbeidsledigheten i samfunnet vil naturlig nok ha innvirkning på hvor lett eller vanskelig det er for tidligere innsatte å få jobb.

4.3.3 Skole i fengsel

Innsatte har generelt sett svært liten utdanning. 4 av 10 har ungdomskole som lengste utdanning. Mange har påbegynt ungdomskole eller videregående skole men ikke fullført utdanningen. (Friestad & Hansen 2004: 6). Skardhamars gjennomgang av levekår blant innsatte viste at 45% av de innsatte har kun 9-årig skolegang eller mindre (Skardhamar 2002: 38). I tillegg til et lavt utdanningsnivå er lese- og skrivevansker samt regne- og matematikkvansker et betydelig større problem hos innsatte enn hos befolkningen ellers (Friestad & Hansen 2004: 32, Langelid & Manger 2005: 34). Slik sett skulle en anta at behovet for skole i fengsel er svært stort. Til tross for dette er det kun 28 skoleplasser ved for eksempel Ringerike fengsel som har plass til 160 innsatte. Det er heller ikke skoletilbud i alle fengsler i landet.

Skole i fengslene har vært i sterkt fokus de seneste årene. Fylkesmannen i Hordaland som har administrativt ansvar for fengselsundervisningen her i landet, har de siste årene publisert en rekke forskingsrapporter (se blant annet Viljugrein 2002, Rognaldsen 2003, Skaalvik, Finbak & Pettersen 2003 og Eikeland & Manger 2004). Denne forskningen tar for seg ulike problemstillinger i forhold til skole i fengsel. Forskningen drøfter både administrative problemstillinger og selve skoletilbudet. Tilbudene drøftes også opp mot innsattes behov og i forhold til hvordan samfunnet utenfor fengselsmurene fungerer. Denne forskningen er til dels sterk kritisk til hvordan fengselsundervisningen er i dag, og peker på en rekke områder som må forbedres for at innsatte i større grad skal kunne få kvalitativ god undervisning og opplæring i fengsel.

Det var i 2001 undervisning i 34 av landets 42 fengsler (Nordisk ministerråd 2003: 119). Over 1/2 av elevplassene er videregående opplæring (54%) resten er grunnskole (9%) og andre kurs (37%) (Nordisk ministerråd 2003: 120). Skolen er organisert i henhold til det Christie kalte importmodellen (Christie 1978b: 99-102). Dette innebærer at undervisningen er en del av det offentlige ordinære tilbudet. En ordinær videregående skole er "moderskole" og har ansvar for å levere tjenesten til fengselet. Lærerne er ansatt ved "moderskolen" (St.mld. nr. 27 2004-2005: 18-19). I Norge har fylkeskommunen det administrative og faglige ansvaret for fengselsundervisningen og virksomheten er fullt ut statlig finansiert (Nordisk ministerråd 2003: 107-108). Med en slik organiseringsmodell fremheves prinsippet om at innsatte skal sikres de rettigheter alle borgere har etter lovgivningen i henhold til blant annet helsevesenet, sosialtjenesten og skolevesenet. (Nordisk ministerråd 2003: 109). Videre har alle voksne født før 1. januar 1978 rett til videregående opplæring i henhold til opplæringsloven. Dette gjelder i stor grad innsatte som i større grad enn resten av samfunnet ikke har gjennomført videregående opplæring. De fleste innsatte i landet er mellom 21 og 40 år. (Nordisk ministerråd 2003: 114).

I noen fengsler er det satset mye på å utvide programvirksomheten. Dette har noen steder blitt en ekstra utfordring for skolen. I og med at skolen og programmene avvikles i samme tidsrom og på samme tid av døgnet, tvinges den innsatte til å velge. Dersom innsatte velger å følge programmet, hvilket han må fordi fravær medfører at man ekskluderes, så vil den

innsatte gå glipp av mange dager og kanskje ukers undervisning. Skolen og lærerne er ikke negative til programvirksomheten men de kan føle seg overkjørt i forhold til programvirksomheten (Viljugrein 2002: 114).

Skoletilbudet ved Berg fengsel er variert. Det tilbys både teoretiske fag og yrkesfaglige fag på videregående nivå. Videre legger fengselet vekt på å tilby skolering utover dette gjennom frigang til skoler, høyskoler og universitet. Det vil si at ca. 10-15 innsatte deltar i undervisning utenfor fengselet hver dag. Informantene ved Berg mener utdanning i større grad enn arbeidstilbudet er med på å gjøre dem rustet til å klare seg uten lovbrudd etter soningen. Ved å kunne fullføre en utdanning i fengselet bidrar fengselet til at de kan delta på arbeidsmarkedet etter løslatelsen som andre borgere. Det er ikke noe tak på hvor mange som kan delta i skolevirksomheten ved Berg fengsel.

Skoletilbudet ved Ringerike fengsel er mer begrenset enn det er ved Berg fengsel. Ringerike fengsel tilbyr skole for totalt 28 innsatte. Innsatte som ikke får plass ved avdeling D – som er skoleavdelingen – kan ikke gå på skole. Innsatte som bor på andre avdelinger enn på avdeling D kan tillates selvstudie, men da må dette skje på egenhånd innlåst på cella. Ringerike fengsel tilbyr skole både på ungdoms og videregående trinnet, og det dreier seg i første rekke om teoretiske fag.

Informantene ved Ringerike som går på skole er svært positive til at de har denne muligheten. De ser for seg at utdanning kan styrke deres muligheter til et liv uten lovbrudd etter soning. Imidlertid er de skeptiske til hvilke

typer arbeid de kan være med å konkurrere om og antar de stiller bakerst i køen. Mange mener deres status som tidligere straffedømt vil gjøre det vanskelig å få jobb. Videre antar de at de vil tjene lite og betydelig mindre enn hva de har fått inn av penger ved kriminell aktivitet. De er usikre på om de vil kunne tjene nok penger i ordinært arbeid til å leve et anstendig liv. Mange vil hevde at innsatte med en slik uttalelse ikke tar inn over seg hva kostnadene for ham selv er, og hva et fengselsopphold faktisk innebærer. For de aller fleste mennesker er frihetsberøvelse ikke mulig å måle i kroner og øre. Det er nok heller ikke slik at særlig mange innsatte har gjort seg rike på kriminell aktivitet. Tvert om er det tydelig at de som sitter inne er fattige og har liten eller ingen inntekt (Friestad & Hansen 2004: 6). De tjener generelt sett langt mindre enn befolkningen for øvrig. I tillegg skylder mange penger og flere har bøter og erstatningskrav hengende over seg (Friestad & Hansen 2004: 6).

4.3.4 Anbefalinger i forhold til fengselsundervisning, skole i fengslene

I 1999 vedtok Nordisk råd å utrede mulighetene for samarbeidsprosjekter om fengselsundervisning. Dette resulterte i en bred gjennomgang og stort fokus på fengselsundervisningen i alle de nordiske landene.

Gjennomgangen tok mål av seg å beskrive og analysere de enkelte lands initiativer. Mandatet la også vekt på at kartleggingen skulle ha ”et livslangt læringsperspektiv og et kriminalitetsforbyggende aspekt” (Nordisk Ministerråd, 2003: 9) Rapportene er samlet i *Å lære bak murene, utdanning og kriminalomsorg i et livslangt læringsperspektiv* (Nordisk ministerråd 2003). I den fellesnordiske gjennomgangen av fengselsundervisningen anbefales det at kriminalomsorgen i sitt lovverk

tydelig uttrykker at innsatte kun er fratatt friheten og ikke andre rettigheter som for eksempel rett til utdanning. Loven må klart og tydelig uttrykke en rett til og et ansvar for samfunnet å gi innsatte samme rettigheter med hensyn til opplæring som andre borgere. ”En klargjøring av retten til opplæring for straffedømte må få konsekvenser for ressurstilgangen” (Nordisk ministerråd 2003: 191). Man anbefaler også at innsattes tilværelse i størst mulig grad normaliseres ved at man benytter seg av samfunnets ordinære tilbud innen skolevesenet, og at fengselsundervisningen reflekterer det ordinære samfunns utdanningssystem.

Fengselsundervisningen bør tilby både teoretisk og yrkesrettet utdanning. I denne sammenheng blir det spesielt fremhevet å utnytte mulighetene for frigang (arbeid eller skolegang utenfor fengselet) og samarbeid mellom skole og fengslenes verksteder. Videre slås det fast at utdanning må sees som en del av en større helhet og at de ulike tiltakene i fengslene og ellers i samfunnet må sees i sammenheng dersom de skal ha en kriminalitetsforebyggende effekt (Nordisk ministerråd 2003: 15-16). I *Kriminalomsorgens strategi for faglig virksomhet* fremheves det at skole, arbeid og programvirksomhet må fungere i et samspill, og at utdanning er et virkemiddel for å reintegrere innsatte til samfunnet (Kriminalomsorgens sentrale forvaltningsorgan 2004: 8).

Tone Pettersen konkluderer i sin avhandling med at skolen antas å ha en rehabiliterende effekt for de innsatte. I sin undersøkelse fant hun at innsatte selv vurderte skolen svært positivt og at de faktisk ønsket at den i tillegg til fokus på personlige og samfunnsnyttige tema skulle være mer fagsentrert (Pettersen 2001: 147). Skardhamar betviler heller ikke at skolen kan ha en

rehabiliterende effekt (Skardhamar 2002: 125). Man skal imidlertid være oppmerksom på at for eksempel fagutdanning tar lang tid og at ”den vanlige” innsatte i Norge sitter i fengsel i kun noen få måneder.

Skolen i fengslene må knyttes til samfunnet for øvrig, er den klare anbefaling fra Frihov og Ulvestad. Skolen i fengselet må oppdateres i forhold til det samfunnet som elevene lever i. Skolen må tilby utdanning og opplæring som kvalifiserer elevene til samfunnet og bindes opp mot livsvilkårene i storsamfunnet. Dette innebærer at skolen i fengslene må bli langt mer fleksible, tilby kortere kurs, ha undervisning hele året og bruke moderne teknologi (Fridhov & Ulvestad 2005: 218-219). Fridhov og Ulvestad poengterer at skolen i fengselet har et betydelig utviklingspotensial dersom den skal være med å forberede innsatte til et liv uten kriminalitet. De hevder at skolen i fengselet vil være uegnet som (re)habiliteringsfaktor dersom den ikke kommuniserer med elevene på samtidens premisser. Man er avhengig av at samfunnet generelt og samfunnsutviklingen spesielt blir forstått. Det fremheves blant annet at skolen i fengselet ofte må regulere sin virksomhet etter fengselets premisser ”av hensyn til sikkerheten”. Fengselet og skolen i fengselet blir hengende etter samfunnsutviklingen og er ikke i takt med samfunnet for øvrig. Dette medfører at skolen ikke gir de innsatte elevene tilbud som kan virke rehabiliterende i forhold til den hverdagen de skal møte etter soning (Fridhov & Ulvestad 2005: 204-218).

I Stortingsmelding nr. 27 2004-2005 om opplæring innenfor kriminalomsorgen, slås det fast at det er et mål å tilby yrkesfaglig

opplæring i større grad. Unge i fengsel skal prioriteres og ha tilrettelagte individuelle opplæringsplaner. Det skal vurderes en ytterligere satsing på informasjonsteknologi og data, og Justisdepartementet vil arbeide videre med å sikre at undervisningen er tilpasset de innsattes rettigheter og behov (St.meld. Nr. 27 2004-2005: 22-25).

4.3.5 Hva sier de innsatte om skole i fengselet?

Innsatte opplever skolen som et positivt innslag i fengselshverdagen. Mine informanter opplever det som meningsfullt, og flere mener skolen er rehabiliterende for dem selv i forhold til senere kriminell adferd. Alle informantene som gikk på skole mente det var mer positivt å være der enn å være arbeidsplassert eller gå i program. Flere av de som var arbeidsplassert ved Ringerike fengsel ønsket å gå på skolen men fikk ikke skoleplass. Skaalvik og Stenby mener det er tre grunner til at skolen i fengselet oppleves positivt av de innsatte. Den representerer noe annet og bryter med de vanlige rutiner og hva som ellers skjer i fengselet. Videre mener de at elevene er mer modne enn de var når de gikk på ungdomskole utenfor fengselet og at skolen har gitt dem et trygt miljø med individuell tilpasset undervisning (Skaalvik & Stenby 1981, her i Langelid & Manger, 2005: 30).

Av de innsatte som har svart på spørreskjemaet ved Berg fengsel og Ringerike fengsel (begge undersøkelsene på Ringerike) går henholdsvis 7 på Berg og 31 på Ringerike på skole. 15 på Berg og 49 på Ringerike arbeider. En på Berg går både i program, på skole og er arbeidsplassert. Av

de innsatte som er intervjuet, er samtlige som går på skole svært fornøyd med skoletilbudet.

*”Jeg fant et yrke jeg vil trives godt med,
jeg var heldig med skoleplass og trives”*,

er en typisk uttalelse. De som går på skole mener det er viktig og få seg en utdanning og at dette øker mulighetene til å kunne leve uten kriminalitet etter soning. Blant dem som har fått undervisning i fengselet er det en betydelig optimisme i forhold til å kunne leve et liv uten lovbrudd etter soning. Særlig blant informantene fra Berg fengsel er denne optimismen stor. Flere av informantene på Berg hevder at fengselet har oppfylt formålet med straffen i forhold til å forberede dem på et lovlydig liv, og at dette først og fremst henger sammen med at de har fått en utdanning. De tror at utdanningen vil gi dem jobb, og at det igjen vil kunne gi dem mulighet til å delta i samfunnet og bli akseptert av andre til tross for tidligere lovbrudd. Gjennom å delta på arbeidsmarkedet kan de skaffe seg nye sosiale nettverk og en ikke-kriminell omgangskrets. Noen av de som er intervjuet skulle ønske at de hadde skoletilbud og mener at tilbudet er for lite utbygd. Flere av informantene ved Ringerike fengsel er kritiske til at skolen har stengt i skolens sommerferie og at innsatte da er nødt til å sitte innelåst på cella dersom de ønsker å jobbe med skolearbeid.

4.3.6 Noen betraktninger om skoletilbudet

Utdanning er inngangsporten til arbeidslivet. Arbeidsfellesskapet er det samfunnet vårt er bygget opp omkring. For å delta i samfunnet må man delta i arbeidsfellesskapet, ellers står en utenfor samfunnet. De fleste

innsatte har liten arbeidserfaring og liten utdanning. De har små muligheter til å delta i samfunnet slik det forventes av borgerne. Dersom fengselsoppholdet skal virke rehabiliterende må innsatte løslates med en mulighet for å kunne konkurrere på arbeidsmarkedet. Til tross for mye forskning med klare anbefalinger med hensyn til skole og utdanning i fengsel, synes det som om skoletilbudet i fengslene ikke er i tråd med samfunnet ellers (jf. Nordisk ministerråd 2003 og Fridhov & Ulvestad 2005). I likhet med Fridhov og Ulvestad vil jeg hevde at skoletilbudet i fengslene i større grad må avspeile det som kreves av utdanning for å kunne få arbeid i samfunnet. Skole i fengsel må bruke moderne teknologi og være oppdatert. Undervisningen må ta utgangspunkt i den enkeltes behov og interesser. Yrkesfaglig opplæring og kortere yrkesrettede kurs bør prioriteres. Dette øker mulighetene for innsatte til å få seg arbeid. Det kan synes som om det må til en betydelig resurstilgang slik at alle innsatte kan få opplæringstilbud.

Det er et paradoks at i mitt utvalg er det de unge som velger skole sjeldnest. De eldre innsatte velger i større grad å gå på skole i fengselet enn de unge. Det er de unge som har lavest utdanning og slik sett skulle ha størst behov for opplæring. Det kan selvfølgelig være slik at mange av de unge har negative skoleopplevelser fra før friskere i minnet enn de eldre og derfor er minst motivert til opplæring i fengsel. At det er plikt til å arbeide eller gå på skole vil jeg anta ikke øker motivasjonen. I Ringerike fengsel er det langt flere som ønsker å kunne gå på skole enn de som får anledning. Det er som jeg har nevnt tidligere ikke tilbud om undervisning om sommeren og den enkelte innsatte må sitte innelåst og lese selv. Selvstudie krever stor innsats

og selvdisiplin fra den enkelte. I en slik tvangssituasjon kan det synes urealistisk å tro at man skal kunne tilegne seg skolefag. Mye av den refererte forskingen overfor tydeliggjør at det trengs spesialtilbud for innsatte som er individuelt tilrettelagt. Innsatte selv ønsker i stor grad et opplæringstilbud. I mitt utvalg mener de innsatte som har fått en utdanning at straffegjennomføringen vil kunne motvirke nye lovbrudd fordi de har muligheter for å få fast arbeid. Dersom formålet med straffegjennomføringsloven skal kunne oppnås må alle innsatte som ønsker det og som har behov for utdanning gis et slikt tilbud.

4.3.7 Noen betraktninger om opplæringstilbudet, dvs. arbeids- og skoletilbudet

I følge Thomas Mathiesen kan tanken om at arbeid og skole skal kunne rehabilitere innsatte sies å være en ideologi, dvs. en samlet meningsforståelse av en virksomhet (Mathiesen 1995: 49). Tanken er like gammel som fengslene og oppstod da man begynte å sperre inn kriminelle og hadde de innsattes tid til disposisjon. Tiden kunne brukes til å rehabilitere. I følge Mathiesen har rehabiliteringsideologiens innhold endret seg lite fra 1600-tallet og frem til i dag. Innholdet i ideologien var og er at arbeid, skole, moralpåvirkning og disiplin skal ha en rehabiliterende effekt. Når det gjelder arbeid så har denne virksomheten ikke kunnet vise til noen rehabiliterende effekt, og den har først og fremst vært styrt av lønnsomhetsbetraktninger (Mathiesen 1995: 62-80). Mathiesen viser videre til at arbeid i fengsel opp gjennom tiden ikke har avspeilet arbeidslivet utenfor fengslene. De siste 25 år har vist store mangler i skoletilbudet for de innsatte. Det er også et mindretall som tilbys undervisning i fengslene

(Mathiesen 1995: 55-58). I fengslene oppstår det gjerne en konflikt mellom skolens interesser som er pedagogisk begrunnet og fengselets interesser som er sikkerhetsmessig begrunnet. I slike konflikter taper skolens interesser. Slik blir det vanskelig å drive god skole i fengslene. Dette er særlig alvorlig fordi de innsatte ser på skole som noe positivt (Mathiesen 1995: 58). Tidligere tiders moralpåvirkning er erstattet av påvirkningsarbeid som tar utgangspunkt i å tilføre verdier og holdninger. Denne oppdragelsestanken fungerer i følge Mathiesen ikke i dagens system. Vi finner derimot vektleggingen på disiplin i likhet med slik det var i tidligere tider. Riktignok pisker vi ikke de innsatte, men vi bruker andre typer disiplinærstraffer i fengselet. ”Den underliggende prinsipielle holdningen er langt på vei den samme”, (Mathiesen 1995: 62). Rehabiliteringsideologiens hovedkomponenter har i følge Mathiesen vært konstante gjennom flere hundre år. Fengselets interesser vinner i interessekonflikter mellom sikkerhet og opplæring. Slik vil systemet motvirke rehabilitering (Mathiesen 1995: 78-79).

I Norden er arbeid og skole de største rehabiliterende og forebyggende tiltakene i fengsel (Fridhov 2003: 228). Det er usikkert om disse tiltakene er velegnet for å motvirke ny kriminalitet. Grunnen til dette er i følge Fridhov at det ikke er foretatt forskning over tid som viser effekten av ett tiltak i forhold til ett annet (Fridhov 2003: 228). Imidlertid har tiltakene en verdi i seg selv som ikke må underkjennes, mener hun. Vi har ikke forskning som viser at skole i seg selv er rehabiliterende. Imidlertid vil jeg i denne sammenheng si meg enig med Fridhov og velge å tro at en som har dokumentert utdanning kan få arbeid og at det i seg selv kan ha

rehabiliterende effekt. (Fridhov 2003: 228-229). Vi har heller ikke forskning som viser om deltagelse i arbeid har en rehabiliterende effekt. Imidlertid vet vi at i forhold til isolasjon vil deltagelse i et felleskap være bra for den innsattes mentale helse. Dermed vil man kunne si at tiltak som arbeid og skole har en forebyggende effekt i hvert fall i forhold til helse (Fridhov 2003: 229).

Arbeidstilbudene i norske fengsler drives av fengslene selv. De er som vist ovenfor preget av tidligere tiders arbeidsprosesser og rutinearbeid. Skolen er en importert tjeneste i fengslene og det er skoleverket som leverer tjenesten. Fengselet er et forholdsvis lukket system med en iboende konservatisme. Både arbeidslivet og skolen i fengslene lever et liv skjernet fra samfunnet. Forskning har blant annet vist at skolen i fengslene ikke er i tråd med samfunnet ellers (Langlid & Manger 2005: 65). Videre pekes det på at skolene lever sitt eget liv inne i fengslene. Skolen og arbeidsdriften er lite involvert i hverandre. Svært mange innsatte har dårlige opplevelser fra den offentlige skolen. Flere er skoletrøtte og lite motivert for tradisjonell undervisning. Forskningen viser at innsatte ønsker yrkesrettet praktisk opplæring og undervisning (Langelid & Manger 2005: 64). De innsatte i mitt utvalg som går på skole er fornøyd med tilbudet. To av dem er svært fornøyde. De tar yrkesfag og regner med å få arbeid etter løslatelsen. Det er etter mitt syn et stort utviklingspotensiale for både skole og arbeidsdrift i fengselet, men aller størst er kanskje potensialet for at skolen og arbeidsdriften i større grad samarbeider om tilbud til de innsatte. Sammen kan skolen og arbeidsdriften kanskje skape opplæringstilbud som oppleves meningsfylte og som er kompetansegivende for innsatte når de skal søke

arbeid etter løslatelse. Arbeids- og opplæringstilbudene kan ikke styres av lønnsomhetsbetraktninger, men må styres av rehabiliteringshensyn til den enkelte innsatte. Man må kunne anta at dette vil kunne virke kriminalitetsforebyggende ved at løslatte ikke blir en utgruppe, men kan delta på arbeidsmarkedet som andre borgere. Dersom arbeids- og skoletilbudene i fengselet skal ha en rehabiliterende effekt må det være frivillige tilbud som er individuelt tilrettelagt. Alle som ønsker det bør få et skoletilbud.

Arbeidstilbudene bør være varierte slik at det blir reelle valg for de innsatte. Tvangsaspektet må reduseres og det kan gjøres ved at innsatte får muligheter til å velge mellom ulike opplærings- og arbeidsaktiviteter. Dette er selvfølgelig en usedvanlig stor utfordring, men likefullt burde det være slik dersom man har rehabilitering som mål. Arbeid og utdanning i fengsel må lønnes. Dette øker den innsattes motivasjon. Arbeidsplassene og opplæringstilbudene må ligne i størst mulig grad samfunnet utenfor fengselet. Det er vanskelig å se hvordan fengselets sikkerhetsinteresser skal måtte vike for eksempel for skolens interesser da et av fengselets hovedoppgaver er å holde de innsatte innesperret i en viss tid. I Norge er vi rimelig flinke til å ivareta rømningssikkerheten. Det er få rømninger i løpet av et år. I 2003 var det registrert kun 1 rømning fra lukket fengsel og 13 rømninger fra fremstilling fra lukket fengsel (Kriminalomsorgen 2003b: 6). Dette er det laveste tallet noensinne. Jeg tør hevde at det vil være mulig å lempe på sikkerhetsrutiner i fengselet for å gi for eksempel skolen gode driftsvilkår og samtidig opprettholde rømningssikkerheten.

4.3.8 Programvirksomhet

Program er en del av aktivitetsplikten og sidestilles med skole og arbeid. Er programvirksomheten rehabiliterende? I hvilken grad kan programmene medvirke til et lovlydig liv? Bør alle innsatte ha programplikt i stedet for den tradisjonelle arbeidsplikten? Jeg vil her diskutere programvirksomheten i lys av disse spørsmålene. Programmet "Ny -start" blir i det følgende viet mye oppmerksomhet. Det er fordi dette programmet illustrerer godt hvordan de fleste programmer som innsatte i Norge tilbys er bygget opp. Først et lite tilbakeblikk.

I 1974 skrev Martinson en artikkel der han drøftet om det var mulig å redusere tilbakefallet hos lovbrøyttere. Han gjorde en studie av en lang rekke rehabiliteringsprogrammer for lovbrøyttere og konkluderte med at "Nothing works". Programmene hadde ingen effekt i forhold til å motvirke ny kriminalitet (Martinson 1974). Denne beskrivelsen skapte diskusjon og var startskudd for ytterligere forskning. På 1980-tallet ble det gjort en rekke enkeltstudier og sammenligningsanalyser i forhold til programmer i fengsler. Disse konkluderte med at det var noen programmer som hadde positive resultater (Fridhov 2003: 230-231). Undersøkelsene viste at det var noen metoder og forutsetninger som var viktige i forhold til om programmene skulle ha ønsket effekt (Fridhov 2003: 231). Disse programmene var kjennetegnet av at de var bygget på kognitiv adferdstilnærming, de var rettet mot kriminogene behov, de var mestrings- og ferdighetsorienterte, de tok hensyn til innsattes læringsstil, de burde innebære innsats på flere områder samtidig og de var rettet mot innsatte med stor risiko for tilbakefall (Fridhov 2003: 231). På 1990 tallet ble det i

Norge og ellers i Norden satt i gang en rekke programmer som bygger helt eller delvis på disse prinsippene (Fridhov 2003: 231). Fridhov refererer til at det i Canada er gjennomført studier (Robinson 1995, her i Fridhov 2003: 232) som konkluderte med at programmet ”Cognitive skills”, som er et kognitivt tenketrenings-program, hadde ført til en reduksjon av tilbakefall for de fleste. I Norden er det ikke forsket på langtidsvirkninger og det er ikke gjennomført kontrollerte studier (Fridhov 2003: 232). En evaluering av ”Cognitive Skills” i Sverige i 2001 konkluderer med at det var 5-10 % mindre tilbakefall blant de som hadde gjennomført programmet enn blant de som ikke hadde gjennomført programmet. Det ble imidlertid påpekt betydelige usikkerhetsfaktorer til resultatene (Fridhov 2003: 232).

Påvirket av resultatene fra Canada har bruken av såkalte påvirkningsprogram økt her til lands. Myndighetene har stor tro på at programmer vil kunne redusere faren for nye lovbrudd. I Stortingsmeldingen om kriminalomsorgen omtales programvirksomheten som påvirkningsprogrammer som har en kriminalitetsforebyggende målsetting (St.mld. Nr. 27 1997-98: 71) : ”De tar utgangspunkt i sosiale og personlige problemer som antas å medvirke til at kriminalitet begås”. Kriminalomsorgsmeldingen slår fast at det vil bli lagt særlig vekt på å bygge ut programvirksomheten. I *Kriminalomsorgens strategi for faglig virksomhet* sier man om programvirksomheten at den er et lovende virkemiddel for å forhindre nye lovbrudd (Kriminalomsorgens sentrale forvaltningsorgan 2004: 9). I fengslene i Norge tilbys de innsatte en rekke ulike program. Felles for dem er at de er rettet mot spesifikke ”problemområder” som rus, vold, sinnemestring, sedelighetsproblematikk,

promillekjøring osv. De fleste programmene har en kognitiv tilnærming og drives av fengselsbetjenter som har gjennomført en instruktøropplæring knyttet til det enkelte program. Programmene varer fra 2 til 12 uker og er intensive med undervisning 4 dager i uka. I fengslene i Norge ble det i 2003 avviklet 340 programmer⁶ av ulik karakter og innhold. I 2004 var antallet programmer økt til 398. Det var 1729 innsatte som deltok i programmer i 2004. Ca 27% av disse gjennomførte promilleprogram.

Et av de kanskje viktigste prinsipielle spørsmål vedrørende programvirksomheten er: "I hvilken grad kan programvirksomheten sies å være frivillig?" Hedda Giertsen mener at Justisdepartementet ikke drøfter denne viktige problemstillingen i sin omtale av programmer i sine dokumenter; St.meld. nr. 23 1991-92, Ot.prp. nr. 5 2000-01 og St.meld. nr 27 1997-98 (Giertsen 2001: 112). Det som er problematisk i følge henne er at innsatte er i en tvangsmessig situasjon som innebærer innesperring. I en slik situasjon kan programvirksomhet være en avveksling fra den daglige trøstesløse rutinen, og det kan igjen være avgjørende for om innsatte deltar eller ikke deltar i program. Videre blir det ytterst problematisk dersom deltagelse i program medfører fordeler. Det er ikke utenkelig at fengslene vil belønne innsatte som velger det fengselet og myndighetene mener man bør velge (Giertsen 2001: 112). Et viktig spørsmål er om den innsatte kan trekke seg i løpet av programmet og i så fall om det får konsekvenser for den innsatte. I hvilken grad har den innsatte et reelt valg? (Giertsen 2001: 117). I følge Giertsen ser det ut til at fengselsvesenet (kriminalomsorgen - forfat. anm.) har endret fokus fra tidligere å tilby opplæring, undervisning

⁶ Offisielle tall pr 6. oktober 2005 fra kriminalomsorgsavdelingen i Justisdepartementet.

og arbeid til nå å ha hovedfokus på tiltak som skal endre bestemte egenskaper hos den innsatte. Hun kritiserer også det synet på innsatte som ligger til grunn for en slik tenkning: ”Man får inntrykk av at klienten fremstår som en slags psykologisk-sosial maskin, det er bare å skru litt her og der, så er han i orden, som om det dreier seg om en slags ingeniørvirksomhet” (Giertsen 2001: 118). Dette er en formålrasjonell tankegang men helt på tvers av en tankegang om at mennesker er mennesker hele tiden og at mottakeren selv legger premissene for hvilken hjelp han vil ha (Giertsen 2001: 118).

Flere av programmene i norske fengsler er importerte fra utlandet og vurderes i forhold til effekt og effektivitet, dvs. de er midler for å bekjempe kriminalitet. Giertsen stiller spørsmål om virkningen av et program i England vil være den samme i Norge, og i likhet med Friestad (Friestad 2005) spør hun om det er mulig å isolere virkningen av programmet fra alle andre påvirkninger den innsatte utsettes for. Selv om programmene har positive sider som at de kan lette soningssituasjonen for de innsatte og tilføre dem nye kunnskaper, er det viktig å være oppmerksom på at en forbedring av fengselsforholdene kan fungere som en rettfærdiggjøring av straff og lengre straffer (Giertsen 2001: 117-118). Ikke alle innsatte får mulighet til å delta i program. Programmene er heller ikke rettet mot alle slags egenskaper eller områder, men tar for seg noen egenskaper. Det problematiske og urettferdige i dette er at i den grad programmene oppfattes og fungerer som goder så tilfaller de ikke alle men kun noen. De som deltar i program vil kunne oppnå fordeler. En fare med dette systemet

er at det som har vært goder for alle innsatte etter hvert kan komme til å bli goder bare for de innsatte som deltar i program (Giertsen 2001: 119-120).

I 1996 ble det første kognitive ferdighetsprogrammet satt i gang i Norge. Programmet ble kalt ”Ny-start”⁷ på norsk. Dette er et kognitivt program som er utviklet i Canada og som tar utgangspunkt i at innsatte har egne tanke sett som forklarer hans kriminelle adferd. Tanken er at innsatte kan endre adferd ved å endre tanke sett (Danielsen & Hansen 1997: 12). Ross og Fabiano som har utviklet programmet tar utgangspunkt i at innsatte mangler fundamentale ferdigheter i forhold til å tenke fleksibelt og rasjonelt (Danielsen & Hansen 1997: 12). Programmet er lagt opp i forhold til at innsatte kjennetegnes av en rekke mangler i kognitiv utvikling; de mangler selvkontroll og er impulsive, de innsatte har liten evne til abstrakt tenkning og det sosiale perspektivet er lite utviklet, deres tenkning er rigid og fastlåst, de legger ansvar utenfor seg selv, de har liten evne til empati og har dårlige ferdigheter i forhold til å løse mellommenneskelige problemer (Danielsen & Hansen 1997: 11). Jeg mener at denne opplistingen er svært så generaliserende. Å slå fast at alle innsatte kjennetegnes av disse forholdene vil sannsynligvis være å generalisere for mye. I tillegg er det nærliggende å påpeke at sannsynligvis er innsatte like så forskjellig som andre mennesker og hver enkelt har sitt eget sosiale liv basert på egne kunnskaper og erfaringer. Likeledes har alle mennesker sin egen virkelighetsopplevelse. Videre er det viktig å ta i betraktning at de kjennetegn som er beskrevet er gjort på bakgrunn av et nord-amerikansk

⁷ Programmet het opprinnelig ”Reasoning and Rehabilitation”. I dag er programmet kjent som ”Cognitive skills” både i England, Norden og Nord-Amerika.

materiale. Det er kulturforskjeller mellom Nord-Amerika og Norge og det vil vi finne igjen i forskjeller i innsattgruppene.

”Ny-start” er ikke individuelt bygget opp men følger en detaljert manual⁸ som følges av instruktørene. Programmet tar ikke hensyn til individuelle behov eller den enkeltes personlige historie (Danielsen & Hansen 1997: 12). En evaluering av ”Ny-start” konkluderer ikke med at innsatte er blitt mindre kriminelle, men med at de som deltok mente de hadde hatt utbytte av det. Evalueringen konkluderer også med at instruktørene som ledet programmene mente at de innsatte som hadde deltatt hadde oppnådd økte ferdigheter på en rekke områder, men de mente også at programmet i seg selv ikke var nok i forhold til rehabilitering av de innsatte (Danielsen & Hansen, 1997: 73). Jeg tillater meg å kommentere at evalueringen er et resultat av et samarbeid mellom Kriminalomsorgens utdanningscenter og Kriminalomsorgsavdelingen i Justisdepartementet (Danielsen og Meek Hansen 1997). Det vil dessverre kunne stilles spørsmålsteget ved bindingene mellom de som evaluerer og det som blir evaluert. Har de som evaluerer den nødvendige avstand til det de skal evaluere?

Pettersen har vurdert programmet ”Ny-start” ved Trondheim kretsfengsel. Deltagerne selv mente programmet hadde bidratt til en positiv utvikling. Pettersen hevder at ”resultatet tyder på at kurset lyktes med viktige betingelser for at rehabilitering skal kunne finne sted” (Pettersen 2001:

⁸ Alle programmene som tilbys de innsatte i kriminalomsorgen har egen manual, som beskriver programmet og selve gjennomføringen. De enkelte leksjoner er detaljert beskrevet og har klare instruksjoner for hva instruktørene skal gjøre, hva de skal si og hvordan øvelser skal gjennomføres.

148). Som både Pettersen og Skardhamar er inne på, er det viktig å se disse tiltak i sammenheng med den totale situasjon innsatte befinner seg i (Pettersen 2001, Skardhamar 2002). I hvilken grad innsatte er sosialisert inn i en fangekultur og i hvilken grad fangekulturen aksepterer de gjeldende tiltak vil ha innvirkning på tiltakets rehabiliterende effekt.

Kriminalomsorgen omtaler sin programvirksomhet som ”påvirkningsprogrammer”. Til forskjell fra behandlingsprogrammer ledes påvirkningsprogrammene av ansatte som ikke er terapeuter eller psykologer. Det vanligste for programmene er at de drives av to fengselsbetjenter som har gjennomgått opplæring i det spesifikke programmet, har mindre inntrykk av terapi og er mer lagt opp som undervisning og ferdighetstrening. Imidlertid er det også slik at noen programmer, som for eksempel sedelighetsprogrammet i Bergen fengsel, drives av en fengselsbetjent og en psykolog sammen. Slik sett vil en kunne hevde at i noen tilfeller er grensen mellom hva som er et påvirkningsprogram og hva som er behandling liten eller i det minste uklar. Friestad påpeker også dette forholdet og mener det må skilles klart på hva som er behandling og hva som er programmer av tiltakene. Begrunnelsen hennes er at det er ulike behovsvurderinger og ulike målsettinger knyttet til de ulike tiltakene. Programmene tar utgangspunkt i å motvirke nye lovbrudd og beskyttelse av samfunnet og er spesifikt rettet mot kriminaliteten, mens behandling tar utgangspunkt i den innsattes helsemessige behov og har et individuelt helbredelsesmål for øyet (Friestad 2005: 77).

I og med at det er noen ganger er uklart hva som er program og hva som er behandling, har jeg valgt å ta for meg forskning omkring behandling i institusjon. Det er interessant å se om behandling i institusjoner for et klientell som ligner de innsatte kan vise til gode eller dårlige resultater. Tore Andreassen tar for seg behandling i institusjoner av ungdom med alvorlige adferdsvansker og kriminell eller antisosial adferd (Andreassen 2003). Han viser et sammensatt bilde av resultatene av behandling i institusjon. Det konkluderes blant annet med at fengsel uten behandling fungerer generelt dårlig i forhold til å forebygge ny kriminalitet. Det er imidlertid mulig å oppnå gode resultater av institusjonsbehandling, men alle tiltak gir ikke samme effekt for alle klienter. Adferden kan også forverres. Enkelte studier viser at ungdommer med adferdsvansker kan påvirkes positivt gjennom kontakt med ungdom uten adferdsvansker. Imidlertid har man også funnet at ungdom med kort kriminalitetshistorie blir negativt påvirket av ungdom med alvorlige adferdsproblemer. Rapporten konkluderer med at det er mulig å oppnå gode effekter av institusjonsbehandling, men at dette stiller store krav til personalet og avhenger av forhold som metodevalg, institusjonens organisering, kontakt med familie, skoletilbud og ettervern (Andreassen 2003: 330). Det er altså svært mange faktorer som må være på plass dersom behandling i institusjon for ungdom med adferdsvansker og kriminell adferd skal kunne få et positivt resultat. Imidlertid er det viktig å legge merke til at Andreassen legger vekt på en tilnærming som involverer hele livssituasjonen ungdommen befinner seg i. Behandlingen har en strategi for livet rundt den unge, slik som familie, venner, skole osv. Behandlingen må om den skal lykkes, altså tilbys som en total pakke. Denne pakken innebærer også stor

innsats etter institusjonsoppholdet. Slik sett skiller dette seg vesentlig fra hvordan programmene og behandlingslignende tiltak er organisert i fengslene. Der tar man først og fremst utgangspunkt i den innsattes problemadferd og programmet er et tiltak spesifikt rettet mot kriminaliteten. Det er ikke lagt noen strategi i programmene i forhold til å ivareta hele den innsattes sosiale liv under og etter fengselsoppholdet.

Ikke alle har slik tro på programmenes fortreffelighet som St.meld. nr. 27 1997-98 og kriminalomsorgens satsning på programmer i forhold til å kunne endre kriminell adferd. Den rehabiliterende virkning av ulike programmer drøftes av Skardhamar med henvisning til forskning, og han konkluderer med at det ikke finnes belegg for å si at slik virksomhet minsker tilbakefall. Videre er han kritisk til kriminalomsorgens ensidige fokus på kognitive programmer og mener at det er langt flere forhold enn kognitive ferdigheter som er viktig i forhold til å motvirke tilbakefall (Skardhamar 2002: 124-125). Det er i følge Skardhamar vel og bra å fokusere på kognitive ferdigheter. Noen og enhver kan ha nytte av å utvikle slike ferdigheter. Imidlertid blir det for ham et svært snevert og ensidig fokus. Skardhamar viser til de store, omfattende og grunnleggende problemene innsatte har i sin levekårsundersøkelse. For ham synes det helt klart at langt flere forhold må rettes på eller arbeides med dersom programmene skal kunne føre til mindre residiv. ”Det ser ut til at de kognitive programmene ikke tar tilstrekkelig hensyn til de innsattes konkrete, verken materielle, økonomiske, sosiale eller helsemessige situasjon ved løslatelsen, og representerer et sterkt ensidig individfokuseret syn på lovstridig atferd” (Skardhamar 2002: 125). Et ensidig fokus på

kognitive ferdigheter eller på for eksempel økonomiske og materielle kår eller på nettverk, vil alle være for ensidige og ikke ta inn over seg den totale helheten menneskene lever i. I følge Skardhamar er dette grunnen til at rehabiliteringsprogram så sjelden viser seg å ha klare positive resultater (Skardhamar 2002:125).

Christine Friestad har foretatt en gjennomgang av fem ulike tiltak for volds- og sedelighetsdømte i kriminalomsorgen; samtalegruppene etter Alternativ til vold-modellen (ATV), virksomheten ved institutt for klinisk sexologi og terapi (IKST), volds- og sedelighetsprogrammene i Bergen fengsel og sinnemestringsprogrammet ved Brøset (Friestad 2005). Hennes gjennomgang peker ikke tydelig på at disse ulike tiltakene motvirker nye lovbrudd. Tiltakene har ulik teoretisk tilnærming og to av programmene, behandlingstilbudet ved IKST og sedelighetsprogrammet i Bergen fengsel, omtales som behandlingsprogram, dvs. at de ledes av utdannede terapeuter eller psykologer. Friestad konkluderer med at for behandlingstilbudet ved IKST er det ikke data tilgjengelig som kan si noe om redusert tilbakefall (Friestad 2005: 40). Sedelighetsprogrammet i Bergen fengsel er heller ikke målt i forhold til residiv, men det samme programmet har vist en svak men positiv effekt i Storbritannia (Friestad 2005: 45-48). Videre konkluderer hun med at samtalegrupper etter ATV-modellen virker motiverende for de innsatte i forhold til videre endringsarbeid (Friestad 2005: 54). Det er vanskelig å si noe om hvilke endringer sinnemestringsprogrammet ved Brøset har ført til hos deltagerne (Friestad 2005: 60).

Friestad er opptatt av at de tiltakene hun har evaluert er begrunnet ut fra problemer knyttet til kriminell adferd og i svært liten grad tar høyde for problemer i de innsattes livsbetingelser for øvrig (Friestad 2005: 71). Hun etterlyser en overordnet felles strategi som tar utgangspunkt i den kunnskap man har om innsattes totale livssituasjon. Uten et slikt overordnet perspektiv blir tiltakene kun enkelttiltak på et område hvor det trengs helhetlige sammenhengende løsninger (Friestad 2005: 71). Hun påpeker også at det ikke er grunn til å tro at programvirksomheten eller behandling alene kan møte de store utfordringene den innsatte står overfor i forbindelse med løslatelsen. Dette er også i tråd med Skardhamars innvendinger mot programvirksomheten. Han kritiserer den ensidige kognitive tilnærming og etterlyser fokus på de innsattes totale livsvilkår (Skardhamar 2002).

Friestad hevder at det er forhold ved fengselets organisering og prioriteringer som motarbeider programvirksomheten. Dette er for eksempel flytting av innsatte til andre fengsler i løpet av et programopplegg (Friestad 2005: 71). Brukermedvirkning er et område Friestad mener programvirksomheten må ta på alvor. Med reell brukermedvirkning følger også en viss selvbestemmelse og dette er viktig. Hun peker på at der hvor tiltakene ikke er frivillige er det stor mangel på reell selvbestemmelse og at dette er uheldig for de innsatte. ”Dersom programmene ønsker å bidra til at hver enkelt blir bedre i stand til å mestre eget liv, må det også innebære muligheten til å velge bort tilbud som ikke oppleves som nyttige for eget endringsarbeid” (Friestad 2005: 72). I programvirksomheten i Norge er det lagt opp til en utstrakt manualbruk for instruktørene. Slik manualbruk kan i følge Friestad føre til en teoretisk ensretting og favorisering av de tiltakene kriminalomsorgen satser på. I likhet med Skardhamar mener Friestad at

dette er uheldig. Det betyr at tiltak med annen metodisk tilnærming som kunne hatt gode resultater i utgangspunktet, er valgt bort (Friestad 2005: 85). En slik ensretting er uønsket særlig i forhold til volds- og sedelighetsdømte i og med at det er en svært sammensatt gruppe. Friestad slår fast at det er viktigere å oppmuntre til faglig nytenkning enn å legge føringer på hvilken teoretisk ramme som skal styre programvirksomheten (Friestad 2005: 86). Sist men ikke minst diskuterer Friestad begrensningene ved å bruke tilbakefall som mål for programvirksomheten. Hun hevder at det vil være umulig over tid å fastslå om det er deltagelse i et program som har sørget for endring. Mennesker påvirkes hele livet og endrer seg hele livet (Friestad 2005: 88). Tilbakefall er best egnet som resultatmål for kriminalsorgens innsats som helhet. Det vil si om alle tiltak og den behandling innsatte får i fengselet samlet sett hindrer nye lovbrudd (Friestad 2005: 89).

Ståle Olsen og Sturla Falck er meget kritisk til programvirksomheten og hevder at: ”Programvirksomheten har vokst i et tiår uten at annet er dokumentert enn at de som driver den og de som har deltatt har hatt utbytte av det” (Olsen & Falck 2005: 229). I følge dem er programvirksomheten med på å heve de ansattes kompetanse og gjøre arbeidsdagen som fengselsbetjent mer interessant. Det faktum at programmer drives av ansatte, er tilpasset fengselsvesenets mål og krav om kontroll og sikkerhet, gjør det knapt mulig for kriminalomsorgen selv og kritisere virksomheten. Programmene er først og fremst med på å skape et meningsfylt jobbinnhold for fengselsbetjentene og et avbrudd i en ellers grå tilværelse for de innsatte (Olsen & Falck 2005: 229). De peker også på at det er en streng utvelgelse

av hvem som skal kunne delta i programmene - kun de som i utgangspunktet er mest motivert får delta, og dette må etter deres syn medføre gode evalueringresultater (Olsen & Falck 2005: 228).

Disse synspunktene fortjener utdypning og kommentar. Innsatte som vil delta i et kognitivt program i fengsel må gjennom et intervju før de blir tatt opp i programmet. Intervjuet skal avdekke om den innsatte er motivert for å arbeide med det problemområdet som programmet tar opp. Det skal avdekke om innsatte har de nødvendige kognitive evner og om det er gode prognoser for endring (Kriminalomsorgens utdanningscenter 2000). Slik siler man ut de innsatte som er interessert i å delta og tar med de som er mest motiverte og som har det største potensialet for å lære av programmet. Dette medfører at de innsatte som deltar er håndplukket og vurdert til å kunne ha fremgang. I de aller fleste tilfeller har de også fremgang. Slik gir evalueringer foretatt av kriminalomsorgen selv gode resultater. For de ansatte representerer ofte det å kunne være instruktør i et program en mer spennende og utfordrende arbeidsdag enn det å være ordinær fengselsbetjent. Man får tilført nye ferdigheter og kunnskaper. Ikke minst får man mulighet til å arbeide med endring hos et klientell som er motivert for å arbeide med endring. Dette står i stor kontrast til en arbeidshverdag som ofte preges av negative tilbakemeldinger i form av at innsatte kommer tilbake i fengsel igjen og igjen. Noe som betyr at den jobben man gjorde tidligere ikke har nyttet eller vært bra nok. Kriminalomsorgen kan kritiseres for at de kognitive programmene er valgt fordi de passer godt til å utvikle rollen til fengselsbetjentene. For å kunne lede et program trenger man ikke mange års terapeutisk utdanning, og samtidig kan programmet ledes av en

gruppe ansatte som er trent opp i å ivareta kontroll og sikkerhet. Programvirksomheten gir for fengselsbetjentene håp om å lykkes i jobben med å rehabilitere innsatte. Både for den enkelte fengselsbetjent og for kriminalomsorgen har fokuset på programmer gitt håp om at man nå endelig har funnet noe som virker. Troen på at programmer virker rehabiliterende har vokst med uttalelser som at programmene har hatt god virkning i Canada. Sammen med myndighetenes satsning og resursbruk på programmer har det spredd seg en optimisme i kriminalomsorgen som holdes ved like av gode evalueringresultater. Det er få kritiske røster til programvirksomheten og det er få som etterlyser forskning på norske forhold.

Hva mener mine informanter om programmer? På Berg fengsel tilbys innsatte å delta i voldsprogram (ATV). Noen går også i behandling hos terapeuter utenfor fengselet. En informant som deltar i voldsprogrammet og en informant som går i behandling utenfor fengselet mener begge at dette er gode tilbud. De mener selv de har utbytte av det og synes det er positive tiltak. Informanten som går i behandling tror han vil kunne endre atferd som følge av behandlingen. Informanten som deltar i program er mer tvilende på om det har en slik effekt. Ved Ringerike fengsel tilbys voldsprogram (ATV), rusprogram (Rif), et kognitivt tenketrenings-program ("Ny-start") og et samlivsprogram (Prep). To informanter har deltatt i slike program og mener det var ok, men de tror ikke programmet har avgjørende betydning for deres adferd senere. De fleste informantene er ikke særlig godt kjent med hvilke program Ringerike fengsel tilbyr, men antar at rusprogrammet Rif er positivt og ok for dem som vil være med på det.

Langtidseffektene av programmene er de imidlertid svært tvilende til. Innsatte som jeg har intervjuet har et relativt avslappet og til dels positivt syn på programvirksomheten. Deres holdning går i retning av at programmer er sikkert ok for dem som vil være med på det.

Forskningen peker som allerede nevnt på at det har vært gode resultater fra Canada med programmet ”Cognitive Skills”. Dette programmet drives også i England og i Norden. Det er imidlertid etter mitt syn ikke sannsynlig at programmet har samme effekt her i landet som i Canada. Dette sier jeg ut fra at det er åpenbare forskjeller mellom Norge og Canada i kultur, kriminalitet og fengslingspolitikk. De positive resultatene må også sees i lys av utvelgelsesprosedyren som jeg har beskrevet over som foretas i forkant av programmet. I likhet med Skardhamar og Friestad vil jeg hevde at kriminalomsorgen har et for ensidig fokus på kognitiv metodikk. Selv om det skulle være slik at denne tilnæringsmåten fungerer bra, så kan ikke det være et argument for å utelukke andre måter å arbeide på eller for å utelukke å tilby innsatte andre tiltak. Innsatte har mange forhold som må bearbeides eller rettes på om de skal kunne leve uten kriminalitet. Mange forhold som et tenketrenings-program ikke kan gjøre noe med. Jeg tillater meg å mene at de kognitive programmene for meg avspeiler den amerikanske drømmen - ”The American Dream”. ”Alle kan gjøre det, alle kan lykkes”. Dersom du ikke lykkes er det ikke samfunnet eller miljøet rundt deg som skal ansvarliggjøres. Det er du selv som tenker feil – det er du selv som ikke har benyttet deg av dine muligheter. Dersom du er kriminell trenger du å tenke annerledes. Du har feil tankesett. Tenk annerledes og det vil gå deg vel. For å bruke Skardhamars uttrykk så blir

dette en svært så individfokusert tilnærming til kriminalitet. Den tar ikke høyde for at det er flere sosiale forhold både i fortid og i nåtid som også har innvirkning på hvordan den enkelte lever sitt liv. Jeg ønsker ikke å ta ansvaret fra den innsatte for de handlinger han har begått, men vil peke på forhold som i større eller mindre grad hindrer innsatte i å leve annerledes. Programvirksomheten omtales som nevnt i *Kriminalomsorgens faglige strategi* som et lovende virkemiddel for å motvirke ny kriminalitet. Dette er en voldsom forenkling og i beste fall en naiv måte å forstå og analysere den sammensatte og vanskelige problematikken rundt rehabilitering av innsatte. Det er langt mer en programmer som skal til for å endre livsførsel.

Programvirksomheten i norske fengsler bør ta utgangspunkt i norske innsattes behov og utarbeides i samarbeid med fagfolk og innsatte. Innsatte må i langt større grad kunne påvirke innholdet i programmene generelt og i den enkelte programleksjon spesielt. Slik kan norsk egenart og kultur sammen med innsattes behov og erfaringer inkorporeres i programmet. Det må også utvikles programmer for utenlandske innsatte i norske fengsler som tar utgangspunkt i deres situasjon. Programvirksomheten kan bidra til å lette soningssituasjonen og gi ny kunnskap og nye ferdigheter, men må aldri brukes som argument for å legitimere mer bruk av fengselsstraff, det vil være uetisk. Imidlertid vil det også være uetisk å ikke arbeide for å bedre innsattes soningsforhold. Man kan stille seg spørsmål om i hvilken grad det i det hele tatt er etisk riktig å tilby program i fengsel. Fengsel er en straffeinstitusjon og straffen er frihetsberøvelse. Man er ikke dømt til deltagelse i program. Imidlertid er det aktivitetsplikt i fengselet. Aktivitetsplikten innebærer at innsatte, enten de vil det eller ikke, er

tvunget til å delta i arbeid, skole eller program. Det må være frivillig for innsatte å delta i program og deltagelse må lønnes på lik linje med arbeid i fengselet. Dette vil øke motivasjonen til å delta. I likhet med Giertsen vil jeg hevde at tvangsaspektet er uetisk og det blir derfor uetisk å tvinge innsatte til å delta i program. Imidlertid er det vanskelig å oppnå en reell valgfrihet. Det henger blant annet sammen med hvilke og hvor mange tilbud som er tilgjengelig og om deltagelsen medfører goder. Goder i et fengsel trenger ikke å være større ting som permisjoner eller overføring til åpnere soningsforhold. Et gode kan for eksempel rett og slett være å slippe å sitte på cella eller delta i det arbeidet som man anser som fryktelig kjedelig. For den innsatte som har deltatt i program, er dette et ”kryss i marginen” på vedkommendes søknad om for eksempel prøveløslatelse. I retningslinjene til straffegjennomføringslovens § 42 om løslatelse fra fengselsstraff, er det vektlagt at man i forhold til såkalte gjengangere, dvs. innsatte som blant annet har flere tidligere domfellelser, i vurderingen om prøveløslatelse skal ta hensyn til om innsatte har vist evne eller vilje til å endre sin livsførsel ved å delta i program (*Retningslinjer til lov om gjennomføring av straff*: punkt 3.45.2, bokstav b, under overskriften ”Retningslinjer for skjønnsutøvelsen”).

Programvirksomheten blir hele tiden målt mot residiv. Dens vellykkethet er knyttet til om programmene medfører mindre kriminalitet. I og med at det ikke foreligger forskning på dette området i Norge kan man bare anta at programmer virker mot ny kriminalitet. I likhet med Friestad vil jeg hevde at det svært vanskelig å måle i hvilken grad et program motvirker lovbrudd. Friestad mener og som tidligere nevnt at tilbakefall må være et mål på

fengselets innsats som helhet. Jeg vil hevde at dette blir for snevert. I likhet med Hammerlin vil jeg hevde at man i så fall legger alt for mye ansvar for innsattes liv til kriminalomsorgen (Hammerlin 1994: 98). Det er viktig å fremheve at de innsattes totale livssituasjon både før, under og etter et fengselsopphold påvirker mulighetene for den innsatte til å leve lovlydig. Det er viktig å fremheve de levekårsproblemer innsatte har slik som Skardhamar (2002) og Friestad og Skog Hansen (2004) har dokumentert. Opphopningen av levekårsproblemer vil motvirke en mulig rehabilitering. I tillegg kommer andre forhold ved fengselet som kan motvirke rehabilitering. Slike forhold drøftes senere i avhandlingen.

Programvirksomheten burde vurderes etter andre kriterier en tilbakefall. Kanskje det burde være nok å møtes og arbeide med et konkret satsningsområde og gjøre slik som ATV-samtalegruppene gjør?

Samtalegruppene etter ATV-modellen er bygget opp på en litt annen måte enn de kognitive programmene. Hovedforskjellen ligger i at i ATV-samtalegruppene er den innsattes personlige historie viktig. Den er også drivkraften i fremdriften i gruppen. I voldsgruppene etter ATV-modellen møtes de innsatte for å prate om volden sin, dele erfaringer og lære av sine egne historier (Isdal 2003: 11). Dersom dette fører til at noen blir motivert for å gå i terapi for voldsproblemer så blir det en bonus. Slik kan programvirksomheten være med å motivere for og starte en endringsprosess hos de innsatte i fengselet. En prosess som igjen kan føre til et liv uten kriminalitet. Imidlertid må man huske på at det er mange forhold som er problematisk for den innsatte, jf. levekårsundersøkelsene til Skardhamar (2002) og Friestad og Skog Hansen (2004). Man skal og huske på at den kriminelle adferden til en person kan oppleves som svært

problematisk for personen selv. Det kan være et ønske hos personen selv om å endre adferd. Slik sett bør det være både programtilbud og behandlingstilbud tilgjengelig.

Når det gjelder programvirksomheten her i landet, kan vi oppsummere med at det ikke er forskningsmessig belegg for å hevde at våre programmer minsker tilbakefall til ny kriminalitet. Det vil også være svært vanskelig å foreta slik forskning. Imidlertid bør ikke residiv være begrunnelse for programtilbudene, men de bør begrunnes med den enkelte innsattes ønske og behov for hjelp i forhold til egen adferd. Program kan være med å gjøre fengselshverdagen lettere, men kan ikke i seg selv være nok for å endre en kriminell livsstil. Programmer kan være rehabiliterende dersom det settes inn i en helhet som ivaretar andre viktige behov hos den innsatte.

Fengselsstraff er frihetsberøvelse og derfor må det være frivillig å delta i program, og det må lønnes som arbeid i fengselet. Dette er i realiteten vanskelig fordi alle innsatte som deltar i program vil få et positivt kryss i marginen dersom de deltar. Slik kan det bli snakk om frivillig tvang. Den ensidige fokuseringen på kognitive programmer er uheldig fordi andre tiltak som kunne vært gode tilbud og gitt gode resultater blir ekskludert i utgangspunktet. Et slikt fokus skygger for og tar bort oppmerksomhet fra andre viktige forhold i den enkeltes liv både før, under og etter fengselsstraffen som er av stor betydning i forhold til rehabilitering og et liv uten kriminalitet.

4.4. Innsattes opplevelser av fengselsstraffen

4.4.1 Fengselshverdagen

Har fengselshverdagen forandret seg vesentlig de siste tiårene? Hvordan opplevde innsatte fengselsstraffen tidligere? I boka *Fangeliv* fra 1969 beskriver innsatte ved Oslo kretsfengsel hvordan det oppleves å være fengslet. De beskriver en tilværelse som kan sammenfattes i fire ord: tap, savn, usikkerhet og venting (Thorsrud 1969). For det første, tap ved å bli fratatt eiendeler og muligheter. Eiendeler som private klær. Muligheter som å opprettholde sitt arbeidsforhold og tjene penger til seg og sine. Det andre er et inderlig savn etter å være sammen med egne barn og lengten etter å være kjær med kona. Det tredje, usikkerhet, handler om å være alene med sine egne tanker og gruble over hva som vil skje i fremtiden, men det handler også om å være usikker på hva som skjer med familien når man er fengslet. Går det bra med barna? Har de penger? Er kona utro? Hvordan blir det når jeg kommer ut? Venting handler om å holde ut. Tiden i fengselet står stille, man kommer ingen vei, men må bare vente. Det er helt klart at noen sentrale opplevelser ikke har forandret seg nevneverdig. De beskrivelser som de innsatte gav i 1969 ligner mange av mine informanternes opplevelser, som vi skal se nedenfor.

Informantene beskriver fengselshverdagen sin på litt ulike måter. Felles for dem er at den er svært så rutine preget. Nesten alle dager er like. De står opp til samme tid og gjør de samme tingene hver dag, bortsett fra lørdag og søndag. Noen starter dagen med litt morgentrim, andre med en dusj, deretter er det frokost før man går på arbeid eller skole. Flere fremhever

morgenkaffen på avdelingen eller brakka som noe positivt. For de innsatte ved Ringerike fengsel som har vært innelåst på cella, er det hyggelig å kunne være sammen med andre. Det er tydelig at de innsatte knytter kontakter og relasjoner til dem de soner sammen med. Arne som er på Berg fengsel uttaler:

”Det er trivelig egentlig, jeg går og spiser frokost og prater med gutta, vi lager kaffe til hverandre og det er sosialt”.

Arbeidsdagen starter i halv åtte tiden. Noen blir låst inn igjen på cella fordi de ikke har arbeid eller skoleplass eller fordi skolen har ferie. Arbeidsdagen startet med en kopp kaffe sammen med de andre på arbeidsplassen.

Informantene gir tydelig uttrykk for at på arbeidsplassen er det rusletempo som gjelder. Det er lite stress og mas fra de ansatte og man kan i stor grad jobbe i sitt eget tempo. Motivasjonen og innsatsen er lav hos de fleste. De finnes et par unntak som jeg har omtalt under punktet vedrørende arbeid.

På arbeidsplassen er samholdet med andre innsatte det viktigste.

Informantene forteller at dagen rusler av gårde med litt arbeid, kaffe, røyk og prat med de andre ”gutta”. Selv om arbeidet er kjedelig mener en av informantene at det er viktig å ha arbeid å gå til. For ham er det uutholdelig å sitte på cella alene til klokken tre. Videre sier han:

”Altså det sitter 160 mann her, jeg tror hvis 160 mann skulle sitte som ikke- sysselsatt frem til klokken tre så tror jeg frustrasjonsnivået ville vært betydelig mye høyere. Jeg tror det ville blitt mer konflikter som følge av det igjen. Enten folk vil eller ikke tror jeg det er sunt å ha noe å gjøre”.

Dette kan tolkes dit hen at situasjonen for de innsatte kunne vært betydelig tyngre uten sysselsetting og mulighet til å omgås andre. Det er nok også som den innsatte er inne på, nyttig for fengselet å kunne tilby sysselsetting for å kunne unngå store konflikter.

En av informantene fra Berg forteller også om hyggelige morgensamlinger med de ansatte:

”Vi har morgentreff, hvor vi snakker alle sammen, arbeidsledere og de som er der. Så sitter vi og prater om løst og fast, sånn som man gjør på en vanlig arbeidsplass”, forteller Arne.

Informanten snakker mye om at han arbeider sammen med de ansatte. Innsatte fra Ringerike omtaler ikke ansatte på samme måte. De nevner dem ikke. Dette kan ha sammenheng med i hvor stor grad innsatte og ansatte faktisk arbeider sammen. Dersom en står side om side i en arbeidsprosess, vil det kunne skape en relasjon som gjør omtalen av hverandre mer positiv. Dette til tross for at den ene er ansatt og har makten, og at den andre er innsatt og kan beordres. Likeledes vil det være sannsynlig at innsatte som ikke arbeider tett sammen med de ansatte på et verksted, er mindre opptatt av å fortelle hvilke ansatte han arbeider sammen med. Selv om det er få som er intervjuet kan dette tyde på at det er et annet klima mellom ansatte og innsatte på Ringerike enn på Berg. Jeg velger å tolke at dette også kan ha sammenheng med hvilke koder som gjelder i fangemiljøet. Det er trolig slik at innsatte på Ringerike fengsel i større grad er sosialisert inn i et fengselssamfunn der det er lite akseptert å ha gode relasjoner til de ansatte. Jeg drøfter dette videre under punkt 4.6 om sosialisering og prisonisering.

Etter at arbeids- eller skoledagen er over, er det fellesskap i avdelingen for de innsatte ved Ringerike fengsel. De innsatte slår i hjel tiden med å lage mat, spille kort, se på TV eller spille TV-spill. Ettermiddagen er brutt opp av en times lufting og en times innlåsning på cellene. Dagene er like og preget av rutiner. For en uinnvidd kan tilværelsen virke trøstesløs. Kåre beskriver det slik:

”Man skrur bare av bryteren i hodet, man går hele tiden med og følger rutinene. Hvis man skal gå rundt og tenke på alt mulig hele tiden tror jeg man får en hard soning altså”.

En annen beskriver at han i løpet av fengselsoppholdet har blitt som han sier, ”*veldig rutine - menneske*”. Han forteller at han blir folkesky og innesluttet. Når jeg spør hva det skyldes at det blir slik, svarer han:

”Jeg vet ikke, det er mange ganger du venter på å bli låst inn, det er litt rart, du vil vel kanskje bort fra det da, og ha dine egne tanker. Kan hende det er mange som slapper av med det (være innelåst) fremfor alt mulig som skjer rundt her. Glemme litt”.

En annen av informantene er imidlertid opptatt av å formilde at rutinene hjelper ham med å få dagene til å gå. Han mener tiden går fort og at det skyldes at dagene er så like. Videre mener han at det blir enklere å sone når han ikke har anledning til å ha kontakt med utenverden. Slik kan han fokusere på det som skjer inne i fengselet, og derfor virker det som tiden går fortere.

Kåre har klare oppfatninger om hvordan det rutinepregede livet i fengselet påvirker ham:

”Nå har jeg sittet her i ett år da. Så jeg går rundt som en robot jeg. Man veit jo det, man prater rundt og man blir jo institusjonalisert”.

Mange av informantene gir uttrykk for at de blir påvirket av fengselsoppholdet i den forstand at de blir menneskesky, innesluttet og institusjonalisert. Det oppleves for flere at det er vanskeligere å omgås andre mennesker etter et langt fengselsopphold. Tidligere forskning har dokumentert godt at innelåsning og fengsel kan være belastende for de som utsettes for det (se for eksempel Sykes 1958, Mathiesen 1965, Finstad & Gjetvik 1980). Gjennomgangen av fangenes levekår tydeliggjør at innsatte som gruppe har større helseproblemer enn befolkningen ellers når det gjelder psykisk helse (Skardhamar 2002: 86-87, Friestad & Hansen 2004: 48-49). Et viktig spørsmål blir om det er fengselsoppholdet eller tidligere opphold som har påvirket den enkeltes helsetilstand. Friestad og Skog Hansen slår fast at det er en sammenheng mellom graden av isolasjon og psykisk helse. ”Det å sone atskilt fra fellesskapet henger sammen med dårligere helse” (Friestad & Hansen 2004: 55). Imidlertid finnes det ikke belegg i deres undersøkelse for å kunne hevde at innsatte med lengre fengselsopphold bak seg har dårligere psykisk helse enn innsatte som har sittet kortere tid (Friestad & Hansen 2004: 54).

I sin levekårsundersøkelse konkluderer Skardhamar med at hans informanter svarer mer positivt i forhold til hvordan de opplever sin egen psykiske helse enn hva man skulle forvente med bakgrunn i tidligere

fengselslitteratur (Skardhamar 2002: 87). Innsatte har omfattende og store problemer på mange områder. Det kan tenkes at for noen minsker disse problemene i den tiden de sitter i fengsel. For eksempel synker rusmisbruket for mange og de får daglig tilgang på mat. De får medisiner, legehjelp og anledning til å trene. Skardhamar peker på at dette kan bedre deres helsesituasjon (Skardhamar 2002: 83-87). For egen del vil jeg hevde at det er sannsynlig at mange innsatte generelt ikke får en bedret psykisk helse som følge av et fengselsopphold. Spesielt gjelder dette innsatte som soner dom i lukket fengsel. Dette begrunner jeg med den opplevelsen innsatte formidler til meg; for det første legger de vekt på at de følger rutiner, slutter å tenke selv og opptre robotaktig. For det andre beskriver de et voldsomt savn knyttet til at de ikke kan ha kontakt med familie og venner, eller rettene sagt kun har svært liten kontakt. Lengsel er for de fleste mennesker forbundet med smerte og mange har opplevd ikke bare å bli fysisk syke, men også å bli svært sliten psykisk av lengsel.

Friestad og Skog Hansen viser til at det blant innsatte er en tre ganger så stor andel som har angstproblemer enn i befolkningen ellers. Videre peker de på at det er dobbelt så mange innsatte som er deprimerte blant innsatte enn befolkningen ellers (Friestad & Hansen 2004: 47). Slik informantene beskriver fengselshverdagen på Ringerike synes det som et dårlig miljø å være i for å bedre slike problemer.

Innsatte ved Ringerike fengsel forteller at det er "G-bygg kveld" tre ganger i uka i fengselet. G-bygget er fritidsavdelingen med blant annet bibliotek og gymsal. En kveld er det handling og bibliotek mens lørdag og søndag er det

idrettslige aktiviteter. Informantene fra Ringerike etterlyser flere kulturarrangementer og andre tilbud enn ”bare idrett”, som de uttrykker det.

På Berg fengsel fortoner ettermiddagen seg annerledes. Etter fellesmiddag har innsatte anledning til å bruke området innenfor fengselet fritt. De kan disponere fotballbane, treningsrom og gymsal. Ukentlig arrangeres det ulike utflukter med ansatte som følge. Det kan være treningsturer, besøk til kulturarrangement osv. Innsatte har også flere permisjonsutganger med overnatting og kan få innvilget korttidspermisjoner av noen få timers varighet til ulike formål. Informantene på Berg fengsel mener fengselet har et relativt variert og mangfoldig tilbud for de innsatte på kveldstid.

Det er flere måter å takle et fengselsopphold på. Matthews tar for seg spesielt tre former for tilpasning som er vanlig blant innsatte; den første handler om samarbeid. Den innsatte ønsker å holde seg unna trøbbel og sone ferdig. Han ønsker et minimum av stress og konflikter. Han arbeider mot tidligst mulig løslatelse. Den andre strategien handler om tilbaketrekning. Man trekker seg unna andre, isolerer seg og er mye på cella. Man har minimum av kommunikasjon med andre. Dette medfører ofte selvskading, depresjoner og kan i ekstreme tilfeller føre til selvmord. Til sist beskriver han dem som gjør opprør og motstand. Disse vil ikke samarbeide. Måten motstanden kommer frem på avhenger av presset på den innsatte og hans egen bakgrunn og erfaringer. Det er avgjørende om de føler at den behandlingen de blir utsatt for er rettfærdig (Matthews 1999: 55). Blant mine informanter har jeg møtt innsatte som har tilpasset seg hverdagen i tråd med slike tilpassningsmekanismer som Matthews

beskriver, jf. flere av sitatene i denne avhandlingen. De fleste gir inntrykk av å samarbeide. Noen av mine informanter på Ringerike synes imidlertid å være i en apatisk tilstand som ligner på tilbaketrekning. Disse beskriver hverdagen som ensom og tilbaketrukket. De blir folkesky og liker mindre og mindre å være sammen med andre mennesker. En av informantene fortalte om at han ved et tilfelle ikke orket å være på et fellesarrangement og måtte bare gå tilbake på cella. Han forteller også om at det er godt å bli innelåst og at han ikke ønsker besøk lenger. Jeg har ikke møtt noen svært opprørske innsatte, men et par har vært engasjerte og ønsket å formidle hva som etter deres syn ikke var bra med fengselet og driften der. Dette er kanskje ikke spesielt overraskende. Det kan gjerne være slik at de mest opprørske innsatte ikke ønsker å la seg intervju av meg som er fengselsleder. De vil ikke prate med en representant fra et system som de er sterkt kritisk til, og de har kanskje heller ikke tillit til at jeg vil høre på dem eller ta dem på alvor.

4.4.2 Tid

Under fengselsoppholdet stopper på et vis tiden opp. Den står nesten stille. Monrad som er innsatt beskriver det blant annet som å komme hjem etter årelang adskillelse fra mennesker og treffe en "fremmed" hjemme (Thorsrud 1969: 27). Mine informanter forteller at det er bra med rutiner for da går tiden. Opplevelsene av å leve, dvs. ta initiativ, bli stilt krav til, ta imot utfordringer o.l. slik man har gjort tidligere, blir borte. I fengselet lever man dagene likt hver dag. Det er nesten ingen variasjon. Det er ingen nye valg som skal taes eller nye problemstillinger å sette seg inn i. Man trenger ikke å tenke, bare følge strømmen som en innsatt uttrykte det.

Fengsling oppleves som tidløshet og betegnes som ”doing time”, på norsk ”gjøre tid” eller ”slå i hjel tid” (Matthews 1999: 37). Tid er viktig i det moderne samfunnet. Alt går fortere og tiden er dyrebar. Matthews fremhever også at tiden er universell og uavhengig av individet. Den går uansett hva du selv gjør. Tiden kan, hevder han, knyttes til å bli gitt i den forstand å ha fortjent den, eller til å ha tapt den i den forstand å ikke ha fortjent den. Med andre ord man kan bli gitt tilbake noe tid dersom man oppfører seg pent ved å få tidligere løslatelse. Fengsling er frihetsberøvelse. Frihetsberøvelsen betyr at tiden din blir tatt fra deg. I følge Matthews er tidens verdi langt større i dag enn tidligere. Det betyr at en fengselsstraff på 10 år ikke er dobbelt så mye som en fengselsstraff på 5 år. Dette henger sammen med at vi snakker om sosial tid. Sosial tid innebærer å knytte fortid til nåtid (Matthews 1999: 40). Det er vanskeligere jo lenger en sitter i fengsel. I fengselet står tiden nesten stille. Rutinene er slik de var i går, i fjor eller for 10 år siden. Utviklingen i samfunnet ellers avspeiles ikke i endringer i fengselet. Rutinene og regimene er til for å hindre rømning, og det som hindret rømning i går fungerer også i morgen. Matthews påpeker at sosial tid akselerer og at fysisk tid sakker av i fengselet. De innsatte blir mer opptatt av indre tid og sine egne opplevelser, og for mange kan narkotika hjelpe på et slikt ubehag (Matthews 1999: 40).

Den ”egentlige straffen”, selve frihetsberøvelsen, dreier seg først og fremst om tid, mener Kjersti Ericsson (2002: 79). Ved å bli ilagt fengselsstraff blir man fratatt et visst antall tidsenheter. Tid er penger i dagens moderne samfunn, og domstolene forholder seg til tiden som til en pengesum (Ericsson 2002: 79). Den straffedømte gjør opp gjelden sin i tid. Tapet ved

den kriminelle handlingen gjøres om til pengeverdier som ganges opp med antall måneder. Ericsson viser til at i USA har man satt dette i et sinnrikt system med tabeller over hva den enkelte forbrytelse er verdt. Man kan også få strafferabatt ved tilståelser, dvs. fratrekk i tid (Ericsson 2002: 81). En viktig problemstilling blir om den levde tiden virkelig er det samme som den abstrakte tiden som straffen utmåles i. I likhet med mine informanter fremhever Ericsson at det er snakk om den tomme tiden: ”Den tomme tiden tømmer handlinger og hendelser for mening. De skal bare utholdes og har ingen annen mening enn at de skal telles med. Den andre tiden der ute stanser ikke og venter til fengselsårene er utholdt” (Ericsson 2002: 84). Utenfor fengselet går livet sin gang. Mennesker som man kjente og var venner med får nye venner. Kjærester får kanskje nye kjærester. Familiemedlemmer vokser, erfarer og utvikler seg. Barn vokser opp (Ericsson 2002: 83). Tiden utenfor går i vei. Tiden i fengselet står stille. For innsatte er det ikke mulig å innhente tiden igjen. Den er tapt for alltid. I følge Ericsson møter innsatte ofte tap og skuffelser når han endelig kan vende tilbake til den andre tiden utenfor fengselet. I stedet for å forkynne at vi dømmer deg til fengselsstraff, burde vi i følge Ericsson si at vi dømmer deg til å miste barndommen til barna dine, den heftige kjærlighetens vår og denne våren som aldri kommer igjen (Ericsson 2002: 84).

4.4.3 Kontrolltiltak

Jeg har kort beskrevet noen inntrykk når det gjelder kontrollregimet ved henholdsvis Ringerike fengsel og Berg fengsel. Kontrolltiltakene er ikke en del av straffen, men er begrunnet ut ifra behovet for sikkerhet.

Kontrolltiltak er slikt som kameraovervåkning og visitering av rom. Det er

også visitering av kroppen ved at man må kle seg naken og bøye seg for å vise at man ikke har gjemt noe i vagina eller i rectum. Kjersti Ericsson mener at dersom vi utførte kontrolltiltakene for å straffe de innsatte, ville det bli sett på som ondskapsfullt, opprørende og som et bevisst forsøk på å bryte ned mennesker (Ericsson 2002: 78). Imidlertid blir slike tiltak rettferdiggjort ved at de kun er iverksatt for å sikre straffegjennomføring uten svikt. ”Vi frir oss fra det onde ved å la de gode intensjonene og ikke de onde konsekvensene komme i forgrunnen” (Ericson 2002: 90).

Torkil Lauesen ble i 1989 dømt til 10 års fengsel. Han tilbrakte ca. tre og et halvt år i Vridsløselille Statsfængsel i Danmark og skrev om makt og motmaktstrategier i fengselet. I følge Lauesen går dagen i fengselet til å utøve makt og motmaktsteknikker (Lauesen 1999: 17). Innsatte blir utsatt for overvåkning ved hjelp av teknologi som kameraer o.l., men også i form av at de ansatte er tilstede i nærheten og observerer. Observasjonene blir notert ned. Alle bevegelser fra de innsatte blir nøye registrert. Det meste av de ansattes tid går med til å holde de innsatte innesperret, opprettholde ro og orden og utøvelse av ulike kontroll og disiplineringsteknikker (Lauesen 1999: 17). Fengselet er gjennomregulert med regler og rutiner for det meste. Kontrolltiltakene er til for å kontrollere den innsatte og opprettholde ro og orden, men fungerer i følge Lauesen først og fremst som pasifisering og letter dermed oppbevaringen av den innsatte. Han beskriver fengselet som et parkeringshus hvor innsatte blir parkert. Innsatte bli pasifiserte og fengselsoppholdet skaper en følelse av meningsløshet og tomhet. Livet i fengselet fortøner seg som bortkastet. Konsekvensene av denne tilstanden er for de innsatte at de blir desosialiserte. Livet i fengselet går senere enn

livet ellers i samfunnet, og man blir på et vis hektet av og henger ikke med. Man blir institusjonalisert og hjelpeløs. Man lærer at å reagere på ubehagelige forhold ikke nytter. Den tillærte hjelpeløsheten er en konsekvens av fengselets pasifisering av den innsatte (Lauesen 1999: 22). Innsatte mister mening og perspektiv i tilværelsen. Lauesens hovedpoeng er at innsatte utvikler motmaktstrategier som en reaksjon på maktteknikkene eller kontrolltiltakene. Motmakten kan gi seg utslag i at man sørger for å holde seg aktiv selv om fengselet er pasifiserende. Noen innsatte bruker tid på å klage på alt det måtte være. Andre tar egne valg som å isolere seg - det kan de i hvert fall bestemme selv. Noen gjør forsøk på å rømme. Lausen viser at også fangsesamfunnet bruker kollektive motmaktstrategier som streik eller andre typer felles markeringer. Motmakten er mer eller mindre vellykket i forhold til å møte fengselets makt, men hjelper den innsatte med å skape mening i tilværelsen. Den hjelper innsatte til å opprettholde selvverdet (Lauesen 1999: 32).

Informantene på Ringerike er i denne sammenheng mest opptatt av all innesperringen de blir utsatt for. De er innelåst fra kl 20.45 om kvelden til kl. 07.10 om morgenen. I tillegg er det en times innelåsning på ettermiddagstid. Utover dette har innsatte anledning til å være sammen med andre innsatte i avdelingen. Imidlertid er de fremdeles innesperret. De kan bevege seg i avdelingen, dvs. i en liten stue, en kjøkkenkrok og på hverandres celler. Lufting foregår i en inngjerdet luftegård innenfor ringmuren og det er fire avdelinger som lufter sammen, dvs. inntil 49 innsatte. Innsatte blir kontrollert til og fra arbeidsplassene ved at de må gå gjennom en metalldetektor. Utover det faktum at informantene synes de er

for mye innelåst, så kommenterer de ikke kontrollregimet ytterligere. Dette kan skyldes at de har vent seg til å leve slik. Det de er opptatt av er imidlertid mulighetene til å ha kontakt med familie og venner. Innsatte kan pleie denne kontakten med en 20 minutters telefonsamtale i uka som er avlyttet. Det er anledning til å motta ett besøk av inntil 2 timers varighet i uka. Som en forstår er regimet helt annerledes ved Berg fengsel. Mine informanter på Berg er ikke opptatt av å fortelle at det er for mange og for strenge kontrolltiltak. De som har erfaring fra lukket fengsel før de kom til Berg, er hovedsakelig opptatt av å fortelle meg om hvilke muligheter de har på Berg som de ikke har i et lukket fengsel. Det de fremhever er sine muligheter til kontakt med familie og samfunnet for øvrig. I hvilken grad tilpasser de innsatte seg fengselsregimet? Hvordan virker fangesamfunnet inn på den enkelte? Et viktig spørsmål blir om spesielle regimer og deres strategier av kontroll er mer i stand til å oppmuntre noen former for tilpasning enn andre (Matthews 1999: 68). Slike spørsmål blir drøftet under punkt 4.6 om sosialisering og prisonisering .

4.4.4 Hva er etter de innsattes mening det vanskeligste med å sitte i fengsel?

Var det verre å sitte i fengsel før? Er det verre å være fengslet nå? Hva var det vanskeligste med å sitte i fengsel på slutten av 1960-tallet og hvordan er det nå? Flere innsatte, har som jeg allerede har referert til, beskrevet dette i boka *Fangeliv* fra 1969 (Thorsrud 1969). Deres opplevelser er umiskjennelig de samme opplevelsene som mine informanter beskriver. Monrad er en av de innsatte som beskriver fengselshverdagen. Han vil bestemme selv. Han vil protestere mot det han kaller et umenneskelig

system (Thorsrud 1969: 23). Han har ikke mulighet til å bestemme noe selv. Hans protest blir å selv bestemme at han skal isoleres på glattcelle og han gjør det som skal til for å bli plassert der. Monrad mener at oppholdet i fengsel er demoraliserende intellektuelt, og psykisk blir man satt langt mer tilbake enn straffetiden i måneder og år skulle tilsi (Thorsrud 1969: 28). Lauesen ville analysert Monrads adferd som en motmaktstrategi, en konsekvens av de opplevde umenneskelige forholdene han lever under og en måte å bevare selvrespekten på (Lauesen 1999). For Monrad er det uforståelig at man kan vente seg at fangen skal kunne tilpasse seg samfunnet, når fangen gjennom måneder og år har levd i fengsel under høyst unormale omstendigheter (Thorsrud, 1969: 28). Både Monrad og Olsen beskriver en tilværelse preget av savn. De er avskåret fra å kunne tilfredstille grunnleggende behov som for eksempel å ha sex. Olsen lengter etter kona. Ensomhet og trang til samvær med dem Olsen er glad i, oppleves som en tilleggstraff (Thorsrud 1969: 43). Olsen beskriver fengselsoppholdet som å legge fra seg tillit, ansvarsfølelse og tiltakslyst i effektrommet ved innskriving. Systemet tar dette i fra den fengslede. Olsen påpeker også at det er de utstøtte som soner. ”En ser aldri de fine alkoholikerne i fengsel, de kan gjemme seg på sine kontorer” (Thorsrud 1969: 50). For Olsen blir det et spørsmål om å ”overleve” i fengselet. En kan lære det en må lære, skriver han. Det største problemet er en selv, og det vanskeligste er å tenke på fremtiden for seg selv og sine. Hvordan blir tilværelsen når man kommer ut? Vil man kunne få arbeid? (Thorsrud 1969: 53).

Det er andre forhold enn selve straffens lengde som bestemmer graden av den reelle straff (Vedeler 1974: 33). Vedeler antyder at forhold som hvordan ansatte behandler innsatte, hvilken sysselsetting man har, hvordan tonen i fengselet er og hvordan forholdet til andre innsatte er, er faktorer som påvirker hvordan fengselsoppholdet oppleves. Opplevelsen har igjen innvirkning på den reelle straff innsatte bli utsatt for. I en engelsk undersøkelse på 1980-tallet ble innsatte spurt om hva som var det vanskeligste med å være fengslet. Over halvparten (55%) svarte at det er å tenke på hva familien eller kjæresten vil tenke om at jeg er fengslet (Tittle 1980, her i Braithwaite 1989: 69-70). Tap av respekt veier mye tyngre enn formelle sanksjoner. Innsatte er mer redd for å miste respekt og status hos nære eller i lokalmiljøet enn å gjennomføre straffesanksjoner (Braithwaite 1989: 69)

Det vanskeligste med å sitte i fengsel er ikke å bli underlagt et strengt regime i følge informantene i min undersøkelse. Det vanskeligste er å ikke kunne omgås sine nærmeste. Konsekvensene av et strengt kontrollregime er liten kontakt med det øvrige samfunnet. Informantene er ikke opptatt av kontrolltiltakene i seg selv, om de for eksempel er krenkende eller ikke. De er opptatt av konsekvensene innesperringen fører til. Innsatte savner kontakt med familie, venner, kjæreste osv. Man skulle kanskje tro at den innelåste tilværelsen og kontrolltiltakene man blir utsatt for, er det som er den største påkjenningen ved et fengselsopphold. Mine informanter er imidlertid helt tydelig på at det som er tøft, er å ikke kunne omgås de man er glad i eller har gode relasjoner i forhold til. Savnet er for mange uutholdelig. Savnet er avhengig av hvilken situasjon innsatte var i før han

ble satt inn. For noen har livet før innesperringen vært preget av kriminalitet og rus. De har hatt liten omgang med den nære familie. Disse savner likevel sine nære. Det virker som om fengselsoppholdet setter den innsatte i en situasjon der han tvinges til å tenke etter. Tiden står nesten stille og man får god tid til å tenke på sine nærmeste. Informantene på Ringerike er også opptatt av at det omtrent ikke er mulig å få permisjoner fra fengselet. De opplever at svært få får permisjoner og anledning til å være ute fra fengselet for en kortere periode. Mine informanter gir uttrykk for en slags resignert håpløshet. En uttaler det slik:

”Det er ikke mulig å få perm her, ingen får perm, jeg tror det var to som fikk julepermisjon, det er jo helt idiotisk, må bare vente til jeg kommer ut”.

Enkelte beskriver det som vanskelig å ha for tett kontakt med kjæreste og familie. Det blir for mye å tenke på. Man blir sittende å gruble og savne. En informant forteller at han må skru følelsene av når han sitter inne. Han har bevisst liten kontakt med familie og kjæreste. Han prøver å ikke ha besøk for ofte, for da blir det bare verre som han sier. For noen innsatte fortøner situasjonen seg enda vanskeligere. Det er de innsatte som er utenlandske statsborgere⁹ og som skal utvises eller venter på å få utvisningsvedtak.

Gunnar forteller:

”Det vanskeligste for meg er at jeg er fra xxxx (utenlandsk statsborger), jeg skal utvises, så jeg får ikke besøk av familien min

⁹ Det sitter til enhver tid om lag 20-25 innsatte ved Ringerike fengsel som er utenlandske statsborgere og som etter all sannsynlighet vil bli utvist etter å ha sonet ferdig sin dom. Opplysninger gitt av Ringerike fengsel oktober 2005.

eller noen ting, og ikke får jeg permisjoner heller. Det er tøft å ikke se sin familie på flere år”.

Kontrollregimet ved Berg fengsel er langt mildere enn ved Ringerike fengsel. Informantene uttrykker lite frustrasjon over de kontrolltiltakene de blir utsatt for. De opplever romkontroller og at de må avlegge urinprøver fra tid til annen. Særlig de som har sonet i lukkede fengsler tidligere mener kontrolltiltakene er greie nok. Flere fremhever kontakten de har med samfunnet utenfor gjerdet som positivt. Innsatte på Berg har større muligheter til å delta i det ordinære samfunnet utenfor fengselet, de kan motta hyppigere besøk og de kan ringe oftere enn innsatte ved Ringerike. Til tross for dette opplever innsatte også ved Berg at det verste med soningen er å være avskåret fra vanlig kontakt med familie og venner. Selv om de innsatte på Berg har muligheter for samvær med familie og venner som innsatte ved Ringerike fengsel ikke på langt nær har, så er lengsel og savn etter sine kjære enormt og like stort som hos innsatte i et lukket fengsel. Det er verdt å legge merke til at selv om man kan ringe hver eneste ettermiddag og kveld, ha besøk i inntil 12 timer hver uke så dekker ikke det behovet som den innsatte har for kontakt og samvær. Tapet av sin nærmeste omgangskrets blir enormt. Det er tungt å bære for de innsatte. Behovet for kontakt er stort, kanskje umettelig. Det kan tenkes at bekymring for hvordan familien har det, egen skyldfølelse over hva man har gjort og hvilken situasjon man har satt de pårørende i, forsterker savnet. Nils sier:

”Akkurat nå er det ikke så mye som er vanskelig for å si det sånn, men jeg har guttungen. Når jeg kom hit var det veldig mye skyldfølelse overfor guttungen”.

Nils har ikke sittet i fengsel før. Skyldfølelse er det mange som er opptatt av og dette vil jeg behandle nærmere senere. Spørreskjemaene peker i samme retning som intervjuene i forhold til hva som er det vanskeligste med å sitte i fengsel. De aller fleste mener at det er mangel på kontakt med familie og venner som er det som sliter når man er fengslet. 77,2% av de innsatte svarer at det er det vanskeligste. Tallet tilsvarer 12 av 17 innsatte på Berg og 49 av 62 på Ringerike (Ringerike og Ringerike 2) (se tabell 1 nedenfor).

Tabell 1: Hva er det vanskeligste med å sitte i fengsel?

	Berg	Ringerike	Ringerike 2	Sum
avskåret fra kontakt med familie, venner og kjæreste	12	16	33	61
miste friheten, ikke kunne bestemme	2	8	2	12
økonomisk tap	0	0	1	1
sone sammen med fremmede	3	1	1	5
Sum	17	25	37	79

Inkludert 79 enheter av i alt 112

Hva er det vanskeligste med å sitte i fengsel? Dette spørsmålet var et åpent spørsmål i spørreskjemaet. Innsatte hadde dermed anledning til å svare hva de ville. Svarene ble senere kategorisert i fire alternativer som vist i tabell 1. Noen svar er derfor ikke med i tabellen. Noen innsatte har ikke svart på dette spørsmålet i det hele tatt. Kategoriseringen er gjort ut fra hva som er de hyppigste svarene i skjemaene, og jeg har samtidig tatt utgangspunkt i

Vedellers tanker omkring frihetsstraffens innhold (Vedeler 1973). Svarene er overveldende og peker i en retning. Selv om det er slik at innsatte i større grad enn ellers i befolkningen har hatt oppvekstproblemer med for eksempel motsetninger i hjemmet, mishandling, økonomiske vanskeligheter, kontakt med barnevern og foreldres rusbruk (Skardhamar 2002: 33-34, Friestad & Hansen 2004: 28-29), er de svært opptatt av å ha kontakt med familie. Svaralternativet ”kontakt med familie” omfatter også venner og kjæreste. Jeg har valgt å ikke skille på dette. De aller fleste innsatte opplever at det er svært vanskelig å bli avskåret fra å ha kontakt med de personer som de anser som sine nærmeste. Dette er sannsynligvis deres holdepunkter i livet. Det er personer som betyr mye for dem og som det er vondt å miste kontakt med.

Dybdeintervjuene tok ikke opp spørsmålet om innsatte hadde noen gode venner i fengselet. Derimot gjorde spørreskjemaet det. 65,7% (71 av 108) av de innsatte svarer at de har venner blant de andre innsatte, mens 28,7% (31 av 108) svarer at de har ingen venner i fengselet (se tabell 2 under).

Tabell 2: Har du noen venner i fengselet?

	Berg	Ringerike	Ringerike 2	Sum
nei ingen	5	14	12	31
ja blant de innsatte	15	21	35	71
ja blant fengselsbetjentene	1	2	0	3
ja blant verksbetjentene	0	0	1	1
ja blant de ansatte på skolen	0	1	1	2
Sum	21	38	49	108

Inkludert 108 enheter av i alt 112

Dette viser at svært mange er ensomme i sin fengselstilværelse.

Levekårsundersøkelsen blant innsatte konkluderer også med at de innsatte

er ensomme (Skardhamar 2002: 117). For disse innsatte vil følelsen av å være ensom kunne forsterke savnet og fortvilelsen av å kun ha sjelden kontakt med familie og venner. I en tvangssituasjon vil ensomheten virke enda sterkere ved at man ikke er der frivillig og ved at man lever i et gjennomregulert samfunn der nærmest alt er bestemt og følger faste rutiner.

Spørreskjemaet inviterte også innsatte til å svare på om de hadde kontakt med familie under soningen. Av de jeg har samlet svar fra, svarer hele 56,4% (62 av 110) at de har kontakt ofte (se tabell 3). Det er verdt å legge merke til at ”ofte” i denne sammenheng innebærer å kunne telefonere 20 min. pr. uke og ha ett besøk på inntil 2 timer pr. uke for de innsatte på Ringerike fengsel. Ved Berg fengsel er det som nevnt mulig å ringe ubegrenset hver ettermiddag og kveld og ha inntil 12 timer besøk i uka.

Tabell 3: Har du kontakt med familie når du soner?

	Berg	Ringerike	Ringerike 2	Sum
ja ofte	14	15	33	62
av og til	5	10	5	20
noen ganger	1	5	1	7
sjelden	2	5	7	14
aldri	0	4	3	7
Sum	22	39	49	110

Inkludert 110 enheter av i alt 112

Umiddelbart virker dette litt rart sett på bakgrunn av at de aller fleste mener at det vanskeligste med soningen er å være avskåret fra kontakt med familien. Imidlertid vil jeg tro at svarene avspeiler at de har kontakt så ofte de kan. Det vil si at innsatte bruker den tiden de har til å telefonere og de mulighetene de har til å få besøk for å pleie kontakten. Intervjuene avslører også dette. De aller fleste av intervjupersonene forteller at de har kontakt

med sin familie under soningen og at de har kontakt så ofte de kan. Noen skriver i tillegg brev.

Kontakt med venner er det som allerede nevnt flere som er opptatt av i den forstand at de savner slik kontakt (se tabell 1). Av 110 som har svart oppgir 20% (22) at de ofte har kontakt med venner under soningen. 22,7% (25) har kontakt av og til mens 23,6% (26) har sjelden kontakt og 16,4% (18) har aldri kontakt med venner når de er fengslet (se tabell 4).

Tabell 4: Har du kontakt med venner når du soner?

	Berg	Ringerike	Ringerike 2	Sum
ja ofte	6	9	7	22
av og til	9	4	12	25
noen ganger	2	9	8	19
sjelden	4	10	12	26
aldri	1	7	10	18
Sum	22	39	49	110

Inkludert 110 enheter av i alt 112

Spørsmålet er stilt slik at det ikke forklarer om det spørres etter venner innenfor eller utenfor fengselet. Imidlertid vil man kunne anta at de som svarer, antar at det spørres etter venner utenfor fengselet. Selv om innsatte hevder at kontakt med venner er viktig og at noe av det vanskeligste med å sone fengselsstraff er å ikke ha kontakt med venner, så har få ofte kontakt. Dette henger nok sammen med det faktum at de fleste bruker sine muligheter for kontakt med utenverden til å pleie kontakt med sine nærmeste, nemlig familie og kjæreste.

4.5 ”Det verste med soningen er...” - om skyld, sorg og familierelasjoner

”Det verste er å tenke på familien, åssen de har det. Det er for jævlig at de skal lide fordi jeg sitter inne. De har det verre enn meg. Det er hardere for dem,” sier Gunnar.

”Uff, jeg tenker på dattera mi, hu var jeg alene med før jeg kom hit, jeg synes det er fælt, hun trenger meg,” sier Jens.

Dette er to illustrerende utsagn for hvordan de innsatte tenker i forhold til sine nærmeste. Flere av informantene gir inntrykk av at de tenker mye på sine. De tenker ofte på at deres nærmeste har det vondt på grunn av dem. Både i indirekte og direkte utsagn formidler de skyldfølelse og dårlig samvittighet for hva de har stelt i stand ved å bli dømt til fengselsstraff. Mye av tiden innelåst på cella går til å gruble over hvordan livet er for deres pårørende. Noen formidler at de må tvinge seg selv til å ikke tenke på det for ellers blir de ”sprø i hodet” som en sier.

De fleste innsatte har kontakt med sine pårørende så ofte de har anledning til. På spørsmål om hvordan de opplever at kontakten med familien er når de soner, svarer 27,3% (30 av 110) at den er meget god. 30% (33 av 110) opplever forholdet som nokså dårlig eller dårlig (se tabell 5).

Tabell 5: Hvordan oppleves kontakten med familien når du soner?

	Berg	Ringerike	Ringerike 2	Sum
meget god	8	7	15	30
god	6	6	11	23
bra	4	14	6	24
nokså dårlig	3	6	8	17
dårlig	1	6	9	16
Sum	22	39	49	110

Inkludert 110 enheter av i alt 112

Tallene kan tyde på eller skyldes mange ting. Som jeg allerede har vært inne på løser mange av de innsatte den trøstesløse tilværelsen i fengselet med å skru av følelsene sine. De stenger dem ute. Dette vil sannsynligvis ha innvirkning på hvordan innsatte klarer å møte familien sin når de har kontakt. Dersom innsatte er preget av dårlig samvittighet for den situasjonen de pårørende opplever vil det og påvirke forholdet dem imellom. I noen tilfeller kan det tenkes at de pårørende bebreider den innsatte for hvordan de selv har det. Dersom fengselsstraffen innebærer at de pårørende blir tillagt nye eller større oppgaver i forhold til å ta vare på bolig, barn osv., vil de få en vanskeligere livssituasjon som ikke alltid bare er hyggelig. Jens forteller at foreldrene passer på datteren hans mens han sitter inne. Jens forteller videre om forholdet til sin egen familie:

”Du mister dem jo, dem detter ut, det blir to timer pr. uke, men har du sittet lenge nok så føles det at du ikke kjenner dem så godt lenger. Det er jo ikke bare jeg som blir straffa, det er jo også de på utsida som blir straffa”.

Det er vanskelig å opprettholde en god kontakt og relasjon når man treffes sjelden. De pårørende lever sine egne liv utenfor murene og har relasjoner til andre mennesker. Den innsatte har få muligheter til å opprettholde gode

relasjoner til de pårørende. Dette gjelder selvfølgelig først og fremst de innsatte som soner ved Ringerike fengsel. Blant de innsatte på Berg som har svart om hvordan forholdet til de pårørende er mens de soner, svarer 63,7% (14 av 22) at forholdet er godt eller meget godt, mens 18,1% (4 av 22) svarer at det er dårlig eller nokså dårlig (se tabell 5). Som vi nå vet har innsatte på Berg fengsel langt større kontakt med pårørende i løpet av soningen, og dette forklarer etter mitt syn forskjellene.

I *Menneske og straff* diskuterer Paul Leer-Salvesen problemstillinger omkring straff og skyld (Leer-Salvesen 1991). Han intervjuet blant annet 13 menn dømt for drap. Skyldfølelsen retter seg mot offeret og dem som stod offeret nær. ”Men skyldfølelsen retter seg også mot egen familie og aller først nevnes mor” (Leer-Salvesen 1999: 73). I sitt materiale finner han som jeg at skyldfølelsen overfor egen familie er meget sterk. De nærmeste pårørende blir adresse for følelsen av skyld. Han mener dette minner om sorg hos den innsatte. Sorg over å ha påført sine kjære slik smerte (Leer-Salvesen 1999: 73).

Mine informanter tilkjenner det samme. De fleste er ikke dømt for så alvorlige lovbrudd som drap, men de har lignende tanker om skyld og samvittighet som de innsatte i Salvesens utvalg. Flere av Salvesens informanter er opptatt av at de angrer lovbruddet og at de har dårlig samvittighet. Han beskriver at skyldfølelsen er veldig sterk. Først og fremst retter den seg mot offeret og familien, men den gjelder også flere mennesker. For noen er den så sterk at det virker som om den aldri skal bli borte (Leer-Salvesen, 1999: kap 7).

Imidlertid er det slående at for de innsatte er anger og skyldfølelse først og fremst knyttet til de nærmeste. Man kan anta at for innsatte med dårlige nettverk - mange er ensomme - så blir holdepunktene i ensomheten mor, far, barn, ektefelle eller kjæreste. Det er de nærmeste som vet at man sitter inne, og ofte er det bare de som vet. Mange innsatte velger å ikke fortelle "alle" at de er straffedømt. Det er for dem forbundet med skam å sone en fengselsstraff. Dersom naboer, arbeidskamerater, omgangsvenner og mer perifere slektninger vet at innsatte er i fengsel, vil det ytterligere forsterke den vanskelige situasjonen familien er i ved at deres mann, sønn eller far er i fengsel. Innsatte tilhører en utgruppe som mange i samfunnet ser ned på. Hammerlin slår fast at fra tidligere forskning vet vi at straffedømte blir utsatt for stempling og stigmatisering (Hammerlin 1994: 96-97). Stemplingsprosesser har sitt opphav i en avvikende handling og mennesker rundt personen trekker slutninger basert på den avvikende handlingen. De tillegger personen egenskaper som er negative. Dette får negative konsekvenser for personen som blir utstøtt, får ikke arbeid o.l.. Stemplingen kan videre føre til nye avvik (Lunden & Nasman 1974, her i Pettersen 2001: 42). Pårørende til straffedømte kan også oppleve slik stempling og stigmatisering. I tillegg vil kanskje mange pårørende oppleve at de som foreldre ikke har strukket til å føle seg medskyldig i at det gikk som det gikk. For den innsatte er det de som vet, dvs. de nærmeste, man skuffer. Andre som ikke vet at man har begått et lovbrudd skuffer man ikke.

For å overleve i fengselet "*skrur man over bryteren i hodet*" som en fortalte meg. Skyldfølelsen blir ikke mindre av at man ikke kan ha tett og god kontakt med sine nærmeste. Som vist fremholder mange at forholdet er

dårlig til de pårørende. Å komme i posisjon til å kunne forklare, beklage, gjøre opp og be om tilgivelse overfor sine nærmeste blir vanskelig. Det kreves gode relasjoner mellom mennesker for å snakke om sine innerste følelser. I stedet lever innsatte i et miljø der de overlever ved å stenge ute de vonde følelsene. De har ofte ingen å snakke med slikt om, og de lærer seg at det greieste er å ikke snakke om det. De innsatte venner seg dermed ikke til å ta opp eller snakke om vonde ting. Forholdet til venner er problematisk når en sitter i fengsel. Innsatte ved Ringerike fengsel forteller at all besøkstid og ringetid stort sett går til familie. Da er det vanskelig å ha noe nært venneforhold. Johan sier:

”Jeg har ikke noe forhold til venner egentlig, all kontakt går til familie”.

For innsatte på Ringerike er det vanskelig å pleie kontakter. Venner må man pleie kontakt med for å beholde som venner. Når kontakten blir borte forsvinner også de gode relasjonene. Innsatte på Berg forteller at de også har besøk av venner. De har flere muligheter til besøk og kan derfor også pleie litt kontakt med nære venner. På spørreskjemaene svarer 47,2% (51 av 108) at de opplever at kontakten med venner er nokså dårlig eller dårlig (se tabell 6). 27,8% (30 av 108) svarer at de opplever kontakten med vennene sine som god eller meget god. Det er relativt store forskjeller i svarene fra innsatte på Berg og svarene fra innsatte på Ringerike. På Berg har 23,8% (5 av 21) svart at de opplever å ha nokså dårlig kontakt, mens 47,6% (10 av 21) opplever at kontakten med venner er god eller meget god. På Ringerike svarer 52,7% (20 av 38 Ringerike) og 53,1% (26 av 49

Ringerike 2) at de opplever kontakten med venner som dårlig eller nokså dårlig.

Tabell 6: Hvordan oppleves kontakten med venner når du soner?

	Berg	Ringerike	Ringerike 2	Sum
meget god	3	2	3	8
god	7	8	7	22
bra	6	8	13	27
nokså dårlig	5	12	10	27
dårlig	0	8	16	24
Sum	21	38	49	108

Inkludert 108 enheter av i alt 112

4.6 Sosialisering og prisonisering

I hvilken grad kan fengsel hindre tilbakefall og motvirke ny kriminalitet? Fengselsstraff er frihetsberøvelse. Den dømte blir innelåst i et lite samfunn som eksisterer innenfor et lite område og som tillater minimal kontakt med resten av samfunnet. Tilværelsen er gjennomregulert med stor grad av overvåkning av de innsatte. Donald Clemmers fengselsforskning fra 1940-tallet er en av de første klassiske fengselssosiologiske arbeider i nyere tid (Clemmer 1940). Som allerede nevnt under pkt 4.2, fant Clemmer at innsatte gjennom en prosess tilegnet seg holdninger og verdier som var avvikende. Fengselet var først og fremst en forbryterskole og innsatte ble mer negativt påvirket jo lenger straffen var og jo mer isolert den innsatte var fra omverdenen. Clemmer kalte denne prosessen for 'prisonisering'. Han mente at prisoniseringen hadde negativ innvirkning på den innsatte også etter løslatelsen (Clemmer 1940: 294-320).

Johan Galtung har beskrevet fengselssamfunnet. Han var selv innsatt ved Oslo kretsfengsel og lagde en analyse av fengselssamfunnet (Galtung 1959). Han karakteriserer fengselsoppholdet som en frustrasjon og begrunner det med de press-stimuli innsatte er utsatt for. Press-stimuliene er: forholdet til lovbruddet, forholdet til dom og straff, forholdet til utenverden, forholdet til seksualitet og forholdet til egen utvikling (Galtung 1959: 79). Disse press-stimuli utløser en rekke forsvarsmekanismer som igjen kan føre til fluktreaksjoner. Denne prosessen jamfører Galtung med Clemmers begrep om prisonisering. 'Prisonisering' betegner den prosessen som fører til at innsatte blir sosialisert inn i fengselssamfunnet og fangekulturen. Prisoniseringen motvirker en eventuell rehabilitering (Galtung 1959: 241). Galtung er opptatt av at innsatte ikke bare opplever en rekke ubehag og press i forbindelse med fengslingen men også at: "Straff oppleves sjelden som ydmykelse i seg selv men bare i en sosial sammenheng. Straffen blir ydmykende ved at man bygger i seg det man tror er andres reaksjoner på ens egen status som fange" (Galtung 1959: 94). Er det solidaritet blant innsatte og er kulturen konform og krevende i forhold til å "være med oss"? Galtung fant ikke at det var sterk solidaritet blant innsatte – den begrenset seg til at sladring sjelden forekommer (Galtung 1959: 134). I midlertidig fant han at innsatte ble sosialisert inn i fangekulturen ved en "ubevisst imitering av fangerollen slik man ser den spilt av andre" (Galtung 1959: 138). Videre hevder han at innsatte blir integrert inn i et miljø de kan oppsøke når de løslates og at de får kontakter de ikke hadde før. Noe av det viktigste er i følge Galtung at "Sosialiseringen inn i fangesamfunnet legger grunnlaget for en sterk asosial eller antisosial holdning" (Galtung 1959: 139). Dette vil motvirke

fengselets eventuelle rehabiliterende effekt. Ved at innsatte ikke har mulighet til kontakt med sine nærmeste (familie, venner, omgangskrets) vil de søke tilhørighet i det miljøet de lever i – blant de andre innsatte (Galtung 1959: 231).

Thomas Mathiesen undersøkte fengselssamfunnet ved Ila landsfengsel og sikringsanstalt og har beskrevet sine funn i boka *Defences of the Weak* (Mathiesen 1965). Han fant ikke belegg for å si at innsatte utviklet stor grad av fangesolidaritet eller at de tilpasset seg en fangekultur. Mathiesen fant ikke at innsatte ved Ila landsfengsel og sikringsanstalt ble prisonisert inn i fengselssamfunnet slik som Clemmer hadde funnet i USA og Galtung fant tendenser til ved Oslo kretsfengsel. Imidlertid fant han at de innsatte på Ila hadde andre reaksjoner på fengselsoppholdet. Ved Ila landsfengsel og sikringsanstalt sonet innsatte fengselsstraff, noen sonet ren sikringsdom mens noen sonet fengsel og sikringsdom. Å bli idømt 'sikring' innebærer at det er gjort en rettspsykiatrisk uttalelse som konkluderer med at siktede/innsatte har et mentalt avvik. De innsatte ved Ila landsfengsel og sikringsanstalt var sterkt kritiske til psykiaternes makt. Innsatte var redde for å uttale seg til psykiaterne og tilbakeholden med å gå i behandling fordi de var redd deres uttalelser kunne bidra til lengre fengsling. Fengselsoppholdet opplevdes særlig belastende på grunn av den stempelingen det å bli idømt sikring medførte. De innsattes forsvar ble å sterkt kritisere (censoriousness) det de opplevde. De kritiserte anstalten og fengselssystemet med at det fungerte dårlig, var urettferdig og ineffektivt. De innsatte kritiserte sterkt at lovens formål om behandling ikke ble fulgt (Mathiesen 1965: 187-193, Mathiesen 1987: 35).

Gerdt Henrik Vedeler setter fengselsstraffen inn i et juridisk perspektiv og fremhever at straffen skal kun være frihetsberøvelse, og at det er andre momenter enn varigheten av frihetsberøvelsen som bestemmer den reelle straffen (Vedeler 1973: 33). Det at innsatte ikke har mulighet til vanlig omgang med familie og venner, ha inntektsgivende arbeid, tilgang på profesjonell service og drive politisk virksomhet oppleves som en straff og forsterker frihetsberøvelsen. (Vedeler 1973: 34). I følge Vedeler er dette et rettsikkerhetsproblem ved at man frarøver innsatte disse rettigheter og dermed tilfører mer straff enn det retten har bestemt (Vedeler 1973: 34-35).

Man kan se på den ønskede rehabiliterende effekt av et fengselsopphold som en form for oppdragelse. I den grad begrepene oppdragelse og rehabilitering er synonyme, hevder Vedeler i likhet med Galtung at rehabilitering ikke er mulig i fengsel. I følge Vedeler skyldes dette at ”forutsetningen for at oppdragelse skal lykkes er nemlig et gjensidig tilfredstillende forhold mellom partene. Et slikt forhold er ikke til stede i et fengsel ” (Vedeler 1973: 42). Verken Galtung eller Vedeler synes å mene at det er mulig å utvikle primærrelasjoner mellom innsatte og ansatte - noe som kunne bidra til endring i holdninger hos innsatte.

Tone Pettersen konkluderer i sin avhandling fra Trondheim kretsfengsel med at innsatte i stor grad sosialiseres inn i fangesamfunnet og at dette medfører økt kriminell kunnskap og nye kontakter i det kriminelle miljøet. Hun hevder at det er sannsynlig at de nye kunnskapene øker den kriminelle aktiviteten (Pettersen 2001: 134). Videre hevder hun at graden av kriminell erfaring spiller rolle i forhold til sosialiseringprosessen inn i

fangekulturen. ”Innsatte med liten kriminell erfaring og/eller erfaring med rusmidler ble mer prisonisert enn innsatte som var godt integrert i det kriminelle miljøet før fengslingen” (Pettersen 2001:158).

Cohen og Taylor gjorde på slutten av 1960-tallet en studie av den såkalte ”E-Wing” ved Durham Prison i England. Avdelingen var for livstidsdømte. Det var en spesialavdeling for de som hadde fått lovens strengeste straff og som man antok var de farligste forbryterne i samfunnet og derfor måtte sikres ekstra godt. De beskriver en avdeling med svært strenge sikkerhetstiltak. De innsatte ble utsatt for sterk kontroll, meget begrenset bevegelsesfrihet og meget strenge besøksrutiner. Det strenge regimet resulterte blant annet i flere aksjoner fra de innsattes side (Cohen & Taylor 1981). Aksjonene var en reaksjon mot og en kritikk av det som de innsatte opplevde som umenneskelige forhold ved avdelingen. Cohen og Taylor gjør et poeng av at det er ulike grader av tilpasning til fangekulturen og fengselslivet blant de innsatte. Graden av tilpasning og i hvilken grad man protesterer ved å lede an i en aksjon eller kritiserer ved å skrive klager, henger sammen med den enkeltes tidligere liv. De mener at adferden i fengselet også er knyttet til adferden hos den innsatte før han ble fengslet. Det er knyttet sammen med hvilken ideologi den enkelte tror på, deres personlighet, levesett og type kriminalitet (Cohen & Taylor 1981: kap 7).

Lauesen er opptatt av at det han kaller 'fangekulturen' først og fremst er en sosial reaksjon rettet mot fengselets maktteknikker (Lauesen 1999: 24). Sett fra den innsattes side er fangekulturen ikke antisosial slik for eksempel Clemmer beskriver den. Lauesen poengterer at fangekulturen ikke retter

seg mot samfunnets normer og verdier generelt, men mener tvert om at mange av samfunnets verdier også er å finne i fangekulturen (Lauesen 1999: 24). Det som det øvrige samfunnet opplever som fangekultur for eksempel aksjoner og streiker, er et uttrykk for motmakt. Det er en reaksjon mot fengselsregimet, mot overvåkning, kontroll og disiplinering (Lauesen 1999: 24).

Mine informanter beskriver sin tilværelse i fengsel som innelåst og rutinepreget. Det er forskjeller på beskrivelsene mellom et åpent fengsel og et lukket fengsel. Innsatte er utsatt for langt flere og mer kontrolltiltak ved Ringerike fengsel enn ved Berg fengsel. Innsatte utsettes for tiltak som oppleves som krenkelser i langt større grad på Ringerike enn på Berg. Informantene beskriver et bedre miljø mellom ansatte og innsatte på Berg enn på Ringerike. Arbeidsplassene på Berg beskrives som en sted hvor man arbeider side om side i større grad enn på Ringerike hvor den ansatte i større grad er oppasser. Innsatte på Berg beskriver at de for eksempel kan være med å planlegge dagens gjøremål. Fritidstilbudene er langt mer varierte og innsatte har mulighet til å bevege seg fritt på et stort område uten tilsyn. Bevegelsesfriheten er som nevnt tidligere svært innskrenket på Ringerike og innsatte er konstant under tilsyn. Innsatte på Ringerike beskriver at praten dem imellom handler om kriminalitet og rus. Ingen av informantene fremhever dette på Berg. Det er tydelig at å være kompis med ansatte på Ringerike ikke er akseptert. Presset på den enkelte innsatte slik som Galtung beskriver det blir langt større på Ringerike enn på Berg. Forsvarsmekanismene blir å gi etter og samarbeide, isolere seg eller gjøre

motstand. Uansett strategi så blir samværet med andre avgjørende for hvordan man tilegner seg den kulturen man lever i.

Mange av informantene beskriver tilværelsen som relativt ensom. Kontakten med omverden er liten og kontakt med venner er liten. Ved Ringerike fengsel omgås man de andre innsatte man bor i avdeling sammen med, og de andre innsatte man arbeider sammen med. Ut over dette har noen som går på skole kontakt med andre innsatte på skolen og med lærere. Innsatte har også kontakt med avdelingsbetjentene og de ansatte på verkstedene - verksbetjentene. Arbeidsfellesskapet eller skolen foregår i vanlig arbeidstid. På ettermiddag og kveld kan innsatte omgås de andre innsatte som bor i samme avdeling.

Ved mine besøk på Ringerike fengsel opplevde jeg at avdelingsbetjenten hadde en tilbaketrukket tilstedeværende rolle. Han eller hun var der, men vedkommende var ofte lite aktiv i forhold til de innsatte. Noen hadde samtaler med enkelte innsatte og da som regel på tomannshånd. De fleste oppholdt seg for det meste på stua i avdelingen. De innsatte i avdelingen omgikk mest hverandre. Det var tydelig at flere var gode venner og de spilte kort eller TV spill sammen i større eller mindre grupper. Innsatte omgås mest andre innsatte, særlig ved Ringerike fengsel. Innsatte ved Ringerike fengsel har relativt lange dommer og er fengslet i flere måneder (se tabell 7). Gjennomsnittsdømme pr. 9. november 2005 var på 3,5 år¹⁰. Informantene på Berg forteller om mer kontakt med de ansatte enn hva tilfellet er for de innsatte ved Ringerike fengsel. Flere har faste samtaler

¹⁰ Opplysninger gitt av Ringerike fengsel 9. november 2005.

med kontaktbetjenten sin og deltar flere dager i uka i aktiviteter som ansatte også deltar i.

Tabell 7: Domslengde i måneder

	Berg	Ringerike	Ringerike 2	Sum
3 - 33	12	18	23	53
34 - 64	5	6	14	25
65 - 95	2	3	2	7
96 - 126	1	3	5	9
127 - 157	1	0	1	2
158 - 188	1	1	1	3
220 - 252	0	2	2	4
Sum	22	33	48	103

Inkludert 103 enheter av i alt 112

Mennesker er sosiale vesener som sjelden trives eller klarer seg særlig godt alene. Det er naturlig at man knytter kontakter med de andre innsatte i avdelingen. Det er også naturlig at for noen blir det en tettere kontakt. Man skaffer seg kanskje varige relasjoner til andre som er i en lignende situasjon som en selv. På spørsmål om innsatte har noen gode venner i fengselet svarer 71 av 108 : ”ja” blant de innsatte (se tabell 2).

Kåre er opptatt av at det er stor gjennomtrekk i avdelingen han bor på. Folk flytter inn og ut, det kommer nye hele tiden. Han rekker ikke å bli kjent med så mange. Han opplever dette som ubehagelig. Imidlertid er det ikke alltid lett å ha venner i fengselet heller. Kåre beskriver det slik:

”Også folk som har sittet her som jeg har ansett som gode venner, plutselig så er bestekompiser, som sitter i cella ved siden av og som du har kjent i halvannet år – de blir borte etter innlåsning. Han er

borte, cella er pakka og så flytter en ny inn. – man får ikke sagt” ha de”t til gode venner en gang”.

I spørreundersøkelsen oppgir 67 av 108 at de har tidligere dommer. Dette indikerer at flere har en kriminell karriere og et eller flere fengselsopphold bak seg. Det de innsatte i avdelingen har felles er kriminalitet. Svært mange har rusproblemer (Skardhamar 2002: 55-59, Friestad & Hansen 2004: 58-67). Informantene mine forteller om et usynlig hierarki i fengselet, spesielt på Ringerike, hvor noen forbrytelser anses å ha høyere status enn andre. En av dem har fått føle dette på kroppen fordi han tilhører gruppen innsatte som har lavest status, nemlig de sedelighetsdømte. I følge to av mine informanter har de innsatte som har begått ran eller voldshandlinger høyest status i fangemiljøet.

For mange innsatte er status og identitet knyttet til kriminaliteten og til rus. I fengselet er man på en måte det man har gjort. Ellers i samfunnet er det vanlig å skille mellom sak og person eller handling og person. I fengselet blir personen identisk med sine handlinger. ”Du er det du gjør” (Leer-Salvesen 1999: 52). Det kan tenkes at for å få status i fangesamfunnet blir det viktig å fortelle om sine vellykkede kriminelle handlinger og ”lure triks”. Som jeg har vært inne på tidligere har mine observasjoner og uttalelser fra informantene vist at det er forskjell på kodene på Berg og Ringerike i forhold til hvordan man forholder seg til fremmede som kommer inn i fengselet og hvordan man omtaler ansatte. Dette er en indikator på at det eksisterer ulike normer og regler i innsattmiljøet på Ringerike og Berg. De innsatte jeg var i kontakt med på Ringerike hadde

sammenfallende uttalelser og holdninger. Etter mitt syn tyder det på at de var sosialisert inn i et bestemt fangemiljø. Likeledes opplevde jeg at de innsatte jeg møtte på Berg hadde sammenfallende oppfatninger, men at deres oppfatninger var annerledes enn det de innsatte på Ringerike gav uttrykk for. Det er også interessant å tenke på at flere av de innsatte som jeg møtte på Berg er overført fra Ringerike Fengsel. Hvilket betyr at innsatte på Berg rekrutteres fra et miljø med sine normer og kommer til et annet miljø med andre normer, men det viktigste er at de endrer adferd i forhold til de normene som gjelder i det miljøet de lever i. Det er store forskjeller på innsattmiljøene i Ringerike fengsel og i Berg fengsel. Mine informanter på Ringerike sine beskrivelser om at i fangemiljøet er man mest opptatt av kriminalitet og rus, kan tyde på en sosialisering inn i et miljø preget av andre verdier og normer enn samfunnet utenfor fengselet (se også punkt 4.9.1). Sammenholdt med mine observasjoner kan det tyde på at det er tendenser til prisonisering, og at denne er sterkere i Ringerike fengsel enn i Berg fengsel.

Mye av begrunnelsen for å bruke åpne fengsler ligger i at innsatte skal tilvenne seg det ordinære samfunnet igjen. I St.meld. nr. 27 1997-98 legges det vekt på at innsatte som er motivert for å bryte en kriminell karriere skal kunne gradvis sluses ut ved åpnere og mer krevende soningsregimer. ”Målrettet bruk av åpen soning og påvirkningsprogrammer blir en viktig del av progresjonssoningen” (St.meld. nr. 27 1997-98: 6). Man kan gjerne kalle dette ”normaliseringstanken”, dvs. at kriminalomsorgen prøver å normalisere hverdagen for de innsatte slik at den ligner på hverdagen i samfunnet ellers. Det er etter mitt syn også en bekreftelse fra lovgiverne

om at tradisjonelt lukket fengsel ikke er særlig godt egnet til å forberede innsatte på hva som møter dem etter soningen. Dersom fengselet er organisert slik at det ligner mest mulig på livet ellers i samfunnet, vil det lettere motvirke antisosiale holdninger. Slike holdninger får ikke så godt tak når innsatte opplever at smerten og ubehaget ved å sone sin fengselsstraff ikke er så stort at det skaper avmakt og hat. Gjennomføring av fengselsstraff i et åpent fengsel medfører at de innsatte utsettes for færre mulige krenkelser enn tilfellet er i et lukket fengsel. En tettere kontakt med det ordinære samfunnet gjør det enklere for innsatte å pleie relasjoner til familie og venner. Det blir enklere å opprettholde og skape seg nye nettverk. Det blir lettere å få og vise ansvar. Et spørsmål som kan være interessant er: soner flere innsatte under strengere forhold enn nødvendig? Er strenge soningsforhold med på å minske muligheten for å redusere tilbakefallet? Jeg skal ikke svare på disse spørsmålene her, men tillater meg å nevne at åpne fengsler som for eksempel Berg fengsel har lite svikt, 3 rømninger på to år, til tross for at de innsatte har begått alvorlig kriminalitet og har høy gjennomsnittsdøm. Videre er det i følge St.meld. nr. 27 1997-98 langt rimeligere å la innsatte sone i åpne fengsler. Det koster ca. 610 kr. pr. innsatt pr. døgn mens det tilsvarende i lukket fengsel er kr. 1010 (St.meld. nr. 27 1997-98: 37).

Oppsummeringsvis vil jeg hevde at jeg har belegg for å si at det er stor forskjell på miljøet blant innsatte i Ringerike fengsel og miljøet blant innsatte i Berg fengsel. Dette styrkes også av de funn som er beskrevet under punkt 4.9.1 "Forbryterskole eller rehabiliteringsanstalt". Innsatte i Ringerike fengsel er i langt større grad opptatt av kriminalitet og rus enn de

i Berg fengsel. Innsatte i Ringerike fengsel har en annen måte å forholde seg til fremmede på enn de i Berg fengsel. Innsatte i Berg fengsel gir i langt større grad uttrykk for at de tenker på en fremtid uten kriminalitet enn de i Ringerike fengsel. Innsatte i Berg fengsel beskriver en arbeidssituasjon som i større grad er preget av samhandling med de ansatte enn hva de innsatte på Ringerike gjør. På Berg omtales ansatte i arbeidsdriften positivt mens de innsatte på Ringerike ikke nevner dem. Det er belegg for å si at innsatte på Ringerike sosialiseres inn i et fengselssamfunn som har andre verdier og normer enn samfunnets. Slik ser en tendens til prisonisering. Denne sosialiseringen er i så fall i tråd med hva Galtung beskriver: ” Ved at innsatte ikke har mulighet til kontakt med sine nærmeste (familie, venner, omgangskrets) vil de søke tilhørighet i det miljøet de lever i – blant de andre innsatte” (Galtung 1959: 231). Dette forklarer også hvorfor det er ulikheter mellom miljøet blant de innsatte i Ringerike fengsel og miljøet i Berg fengsel. På Berg har man langt mer kontakt med samfunnet utenfor fengselet og med sine nærmeste enn man har i Ringerike fengsel. Kontrolltiltakene er færre, og for å bruke Galtungs terminologi så blir de innsatte utsatt for færre og svakere press-stimuli (Galtung 1959). Det er trolig slik at innsatte som er unge lettere påvirkes av fangemiljøet. Videre ville det være nærliggende å hevde at innsattes tidligere kriminalitet, personlighet og sosiale liv før innsettelsen ville påvirke graden av tilpasning til fengselslivet og sosialiseringen inn i en bestemt fangekultur, jf. Cohen og Taylor 1981. Jeg har imidlertid ikke data til å kunne slå dette fast. Mine informanter eller mine data kan heller ikke beskrive motmaktsperspektivet som Lauesen poengterer. Imidlertid vil jeg hevde at det er sannsynlig at man blir påvirket av det miljøet man bor og lever i.

Dersom dette er preget av streng kontroll og overvåkning, vil jeg tro det kan føre til kritikk og aksjoner både felles og individuelt.

4.7 Aktivitetsplikten og rehabilitering

Jeg har omtalt kriminalomsorgens aktivitetsplikt tidligere, dvs. innsattes opplevelse av fengslenes arbeids-, skole- og programtilbud. Jeg vil nå tar for meg i hvilken grad innsatte opplever at aktivitetsplikten kan bidra til et liv uten kriminalitet. Informantene har litt ulikt syn på dette. Jens er nyansert i sitt svar. Han mener det er viktig å få inn en arbeidsrytme. For egen del har han fått et arbeidstilbud som han selv har ønsket, en tillitsjobb, og han vil jobbe med det samme når han blir løslatt. Han har derfor fått god arbeidstrening i fengselet som for han er viktig med tanke på løslatelse. Andre mener aktivitetsplikten er grei å ha så lenge man er innelåst. Man trenger å lære seg å stå opp om morgenen. Mange er ikke vant til det. De vil gjerne sove hele dagen hevder en informant. Ole mener det skyldes at mange innsatte ruser seg mye og lever et hardt og hektisk liv når de er ute.

”Jeg føler at hvis du i det hele tatt skal fungere som et normalt menneske så er du nødt til å ha noen rutiner,” sier han.

For Gunnar som skal utvises, er aktivitetsplikten grei å ha i forhold til å få tiden til å gå. Han får ikke øvet på noe spesifikt han kan tenke seg å arbeide med etter løslatelse. Arne som soner på Berg opplever aktivitetsplikten positivt. Han får en god arbeidsrytme. Med aktivitetsplikt blir det også mye roligere om kvelden når alle må på arbeid, mener han. Aktivitetsplikten er

en god måte å strukturere dagene på. Tiden går og man har noe å drive med.

Noen oppfyller aktivitetsplikten sin ved å gå i program. En av de jeg intervjuet gikk i program da jeg intervjuet dem. Noen hadde gått i program og andre visste noe om dem. De intervjuede har forholdsvis liten tro på at å gå i program ville være det som skulle bryte en kriminell løpebane. Kåre oppsummerer det flere uttrykker:

”Min formening er at man reflekterer over det når man er der og kanskje kort tid etter, men jeg tror ikke det har noen stor innvirkning på personen”.

En annen innsatt mener at rusmestringsprogrammet ”Rif” som de har på Ringerike, hjelper innsatte til å takle rusmisbruket når de soner. Likevel er han overbevist om at den innsatte vil begynne å ruse seg med en gang han blir løslatt.

De som har fått et skoletilbud mener aktivitetsplikten kan bidra til et liv uten kriminalitet etter løslatelse. Fra før av har disse ingen, avbrutt eller mangelfull utdanning. En av informantene er sikker på at han skal klare seg uten rus og kriminalitet fordi han vil ha klart fagbrev når han blir løslatt. Da er han sikker på å få arbeid. Imidlertid er det mange andre forhold som også spiller inn i forhold til å ikke begå nye lovbrudd, etter de innsattes mening. Jeg kommer tilbake til dette nedenfor.

De aller fleste mener aktivitetsplikten gjør livet innenfor fengselet lettere å leve. 67,8% (76 av 112) er litt uenig eller helt uenig i at aktivitetsplikten gjør fengselshverdagen tyngre/hardere (se tabell 8).

Tabell 8: Er du enig eller uenig i at aktivitetsplikten gjør fengselshverdagen tyngre/hardere?

	Berg	Ringerike	Ringerike 2	Sum
helt enig	1	4	9	14
litt enig	3	5	7	15
vet ikke	0	3	4	7
litt uenig	2	10	11	23
helt uenig	16	17	20	53
Sum	22	39	51	112

Inkludert 112 enheter av i alt 112

Hele 36,2% (39 av 108) svarer at de er litt uenig eller helt uenig i at aktivitetsplikten gjør det lettere for dem å få arbeid etter soning. 40,7% (44 av 108) er litt enig eller helt enig i påstanden om at aktivitetsplikten gjør det enklere for dem å få seg arbeid etter soning. Innsatte i Berg fengsel har langt større tiltro til aktivitetsplikten. På Berg er det ingen som er litt eller helt uenig, men 85,7% (18 av 21) som er litt enig eller helt enig i at aktivitetsplikten gjør det lettere å få seg arbeid etter soning (se tabell 9).

Tabell 9: Er du enig eller uenig i at aktivitetsplikten gjør det lettere å få seg arbeid etter soning?

	Berg	Ringerike	Ringerike 2	Sum
helt enig	13	6	8	27
litt enig	5	6	6	17
vet ikke	3	14	8	25
litt uenig	0	1	5	6
helt uenig	0	11	22	33
Sum	21	38	49	108

Inkludert 108 enheter av i alt 112

De innsatte på Ringerike har minst tro på at aktivitetsplikten gjør det lettere for de innsatte å leve uten kriminalitet etter soning. For Ringerike er det 41,1% (16 av 39) og for Ringerike 2 er det 66% (33 av 50) som svarer at de er litt uenig eller helt uenig i påstanden om at aktivitetsplikten gjør det lettere å leve uten kriminalitet etter soning. På Berg er det flest som svarer det motsatte. Her svarer 71,4% (15 av 21) at de er helt enig eller litt enig i påstanden. Totalt sett svarer 47,3% (52 av 110) at de er litt uenig eller helt uenig i at aktivitetsplikten gjør det lettere å leve uten kriminalitet etter soning (se tabell 10).

Tabell 10: Er du enig eller uenig i at aktivitetsplikten gjør det lettere å leve uten kriminalitet etter soning ?

	Berg	Ringerike	Ringerike 2	Sum
helt enig	10	7	9	26
litt enig	5	6	4	15
vet ikke	3	10	4	17
litt uenig	2	4	11	17
helt uenig	1	12	22	35
Sum	21	39	50	110

Inkludert 110 enheter av i alt 112

Dersom man snur spørsmålet om og spør om den innsatte er enig i eller uenig i at aktivitetsplikten ikke har innvirkning på livet etter soning, så gir dette et tilsvarende bilde som tabell 10. 44,1% (49 av 111) er helt eller litt enig i at aktivitetsplikten ikke har innvirkning på hvordan livene deres blir etter soning (se tabell 11). Av de som svarte er 36,9% (41 av 111) litt eller helt uenig. Her skiller Berg seg ut på samme måte som i tabell 10. Innsatte på Berg har større tiltro til aktivitetsplikten som rehabiliterende verktøy enn innsatte på Ringerike. På Berg er 63,6% (14 av 2) litt uenig eller helt uenig påstanden.

Tabell 11: Er du enig eller uenig i at aktivitetsplikten ikke har innvirkning på hvordan livet blir etter soning ?

	Berg	Ringerike	Ringerike 2	Sum
helt enig	3	13	14	30
litt enig	1	11	7	19
vet ikke	4	10	7	21
litt uenig	2	4	12	18
helt uenig	12	1	10	23
Sum	22	39	50	111

Inkludert 111 enheter av i alt 112

Hva svarer innsatte til spørsmålet: ”Er du enig eller uenig at aktivitetsplikten har stor innvirkning på livet etter soning?” Svarene er mer positive enn man skulle anta ut i fra hva jeg tidligere har referert fra informantene. 42,2% (46 av 109) er litt enig eller helt enig i at aktivitetsplikten har stor innvirkning på livet etter soning (se tabell 12). 34% (37 av 109) er litt uenig eller helt uenig i påstanden. Dette tyder på at det er noe med aktivitetsplikten som er bra. Det tyder også på at noen av tilbudene oppleves som kompetansegivende og viktig i forhold til livet etter løslatelse. Videre tyder dette på at noen tiltak oppleves bra for noen. Det synes som om de aller fleste innsatte mener at den arbeidsrytme man tilegner seg ved å måtte gå på skole, arbeid eller i program hver dag utelukkende er av det positive. Som allerede nevnt tidligere opplever de intervjuede som har fått mulighet til å ta en utdanning, at aktivitetsplikten er svært positiv for dem. Innsatte på Berg skiller seg ut også her, ved at 77,3% (17 av 22) er litt enig eller helt enig i at aktivitetsplikten har stor innvirkning på livet etter soning.

Tabell 12: Er du enig eller uenig i at aktivitetsplikten har stor innvirkning på livet etter soning?

	Berg	Ringerike	Ringerike 2	Sum
helt enig	10	5	7	22
litt enig	7	6	11	24
vet ikke	3	11	12	26
litt uenig	0	5	6	11
helt uenig	2	11	13	26
Sum	22	38	49	109

Inkludert 109 enheter av i alt 112

Vi kan kort oppsummere på følgende måte når det gjelder de innsattes syn på aktivitetsplikten: Innsatte som soner ved Ringerike fengsel har generelt sett liten tro på aktivitetsplikten som et verktøy for rehabilitering. For noen som har fått skoleplass eller er i ferd med å ta en utdanning oppleves aktivitetsplikten som noe positivt og som en viktig faktor i forhold til et liv uten kriminalitet. Et par av mine informanter får bra arbeidstrening i fengselet. De har fått tillitsjobber som de liker. De fleste innsatte ser på aktivitetsplikten som bra i forhold til å komme igjennom fengselshverdagen. Den hjelper dem til å få tiden til å gå og til å få god døgnrytme. Alternativet som er å være innelåst på cella, oppleves som verre. De innsatte har et avslappet forhold til programvirksomheten. De er ikke direkte negative eller svært positive. Imidlertid har de ingen tro på langtidsvirkninger av program. De innsatte på Ringerike har liten tro på at aktivitetsplikten vil kunne gi dem arbeid etter løslatelsen eller gjøre det lettere å leve uten kriminalitet, mens de fleste innsatte på Berg mener aktivitetsplikten har stor innvirkning på livet etter soning.

4.8 Hva tror de innsatte at formålet med straffen er?

Både under intervjuene og i spørreundersøkelsen ønsket jeg å vite om de innsatte visste hva som var formålet med straffen. Jeg spurte de innsatte om hva de trodde fengselsmyndighetene ønsket å oppnå med straffen. I spørreskjemaet var dette et åpent spørsmål og jeg kategoriserte svarene i tre alternativer etter hva som var de vanligste svarene. Svarene fordelte seg slik:

Tabell 13: Hva tror du fengselsmyndighetene ønsker å oppnå med fengselsstraffen?

	Berg	Ringerike	Ringerike 2	Sum
rehabilitering, fore-bygge ny kriminalitet	14	21	17	52
straffe	2	1	10	13
vet ikke	2	4	4	10
Sum	18	26	31	75

Inkludert 75 enheter av i alt 112

Langt de fleste, dvs. 69,2% (52 av 75), svarer at de tror formålet med fengselsstraffen er å rehabilitere innsatte og forebygge ny kriminalitet (se tabell 13). Det er altså stort kjennskap til den offisielle begrunnelse og hovedmålsetning for fengselsstraffen. 17,3% (13 av 75) innkomne svar skriver at det de tror myndighetens ønsker med fengselsstraffen er, er å straffe. For disse er det rimelig å anta at de føler tilværelsen som en straff. De kjenner pinen på kroppen, jf. Christies begrep.

Det var også interessant å få vite om innsatte mente at fengselet bidro til at formålet med straffen ble oppfylt. 49,5% (53 av totalt 107) er litt enig eller

helt enig i at fengselet bidrar til at formålet med straffen oppfylles. Nesten like mange er litt uenig eller helt uenig (se tabell 14). Det vi ikke vet her er om de som svarte at fengselets formål var å straffe, i neste spørsmål svarer helt enig eller helt uenig. Det som er sikkert er at totalt sett er de innsatte temmelig delt - omtrent på midten - i forhold til om fengselet oppfyller formålet med straffen eller ikke. Det mest interessante med denne tabellen er kanskje svarene fra innsatte på Berg. 80% (16 av 20) ved Berg fengsel svarer at de er helt enig eller nokså enig i at fengselet bidrar til at formålet med straffen oppfylles. Det er oppsiktsvekkende stor forskjell på svarene fra Ringerike fengsel og svarene fra Berg fengsel. Jeg vil hevde at når man tenker på at mange innsatte på Berg har sonet den første delen av dommen sin i lukket fengsel, er det enda mer oppsiktsvekkende. Det ser ut som om at innsatte mener kontakt med samfunnet og gode skolemuligheter er viktige suksess-faktorer for et liv uten kriminalitet etter løslatelse. Innsatte har tidligere uttalt seg om aktivitetsplikten rehabiliterende effekt og vi kan konkludere med at de mener den har liten slik effekt. Innsatte er grovt sett delt i to i synet på om fengselet bidrar til at straffen blir oppfylt. Dette kan tyde på at innsatte mener at det er flere forhold enn aktivitetsplikten som gjør seg gjeldende med hensyn til om formålet med straffen oppnås eller ikke. De aller fleste i Berg fengsel mener fengselet bidrar til at formålet med straffen blir oppfylt. Det er også disse innsatte som har de færreste kontrolltiltak og det mildeste regimet.

Tabell 14: Er du enig eller uenig i et fengselet bidrar til at formålet med straffen oppfylles?

	Berg	Ringerike	Ringerike 2	Sum
helt enig	8	4	8	20
litt enig	8	11	14	33
vet ikke	4	2	2	8
litt uenig	0	10	9	19
helt uenig	0	11	16	27
Sum	20	38	49	107

Inkludert 107 enheter av i alt 112

4.9 Fengselets rehabiliterende effekt slik de innsatte ser det

I intervjuene ble mine informanter utfordret på to områder. For det første om hvordan de opplever at fengselet prøver å oppfylle formålsparagrafen i straffegjennomføringsloven og legge til rette for et liv uten kriminalitet etter soning. For det andre ble de utfordret til å fortelle om hva de tenker i forhold til om fengselsoppholdet gjør dem i stand til å leve uten kriminalitet etter soning. Det første først. Informantene på Berg er av den formening at fengselet prøver å oppfylle formålsparagrafen i straffegjennomføringsloven. Nils uttaler:

”I mitt tilfelle ja, på generelt grunnlag tja. Jeg opplever at mange kunne fått et mye bedre utgangspunkt med tanke på livet etter soning dersom Berg hadde våget å slippe folk på et tidligere stadie og med oppfølging”.

Nils går på frigang til skole utenfor fengselet og mener flere burde hatt mulighet for det. Han mener skole i fengselet er den beste måten å nå målet om et liv uten kriminalitet etter fengselsoppholdet på. Informantene på

Berg mener tilbudene er gode ved fengselet og at fengselet prøver å rehabilitere de innsatte. Likevel mener de fengselet har mer å gå på. Det er forhold ved fengselet som kan bedres, og som vil kunne bidra til å rehabilitere innsatte. Tidligere er mer bruk av frigang nevnt, men også et mer kompetansegivende arbeidstilbud. Sist men ikke minst er innsatte på Berg i liket med innsatte på Ringerike opptatt av å kunne ha mer kontakt med familien. De mener det bør være enkelt for fengselet å legge til rette for dette dersom de ønsker det.

Informantene som soner fengselsstraff ved Ringerike fengsel er langt mer negative til spørsmålet om fengselet prøver å rehabilitere de innsatte. Den som er mest negativ uttaler at fengselet ikke gjør det i det hele tatt. Han peker på at det er alt for stor gjennomtrekk av betjenter. Det er få betjenter som blir værende ved Ringerike fengsel. Han peker på at ingen vil bo langt ute på landet og at betjentene er unge nyutdannede betjenter som ikke har erfaring og ikke vet hva de snakker om. Dette fører til at kontaktbetjentordningen ikke fungerer noe særlig. 'Kontaktbetjentordningen' går ut på at hver innsatt har en egen primærkontakt som skal motivere for endring og være en støtte i endringsarbeidet. Videre skal han eller hun være hjelpelig med å informere om hvilke tiltak som er tilgjengelig, og vedkommende skal kunne gi råd i forhold til lover og regelverk. Sist men ikke minst skal kontaktbetjenten være en samtalepartner.

Innsatte på Ringerike peker og på at det er svært vanskelig å få permisjon. Flere nevner at mange har rusproblemer og at disse ikke får hjelp. I stedet hevdes det at det er forholdsvis lett å få tak i stoff og at mange narkomane

ruser seg i fengselet. Videre pekes det på at dersom man blir tatt for å ha brukt narkotika så blir det eneromsbehandling, dvs. utelukking fra fellesskapet i fritiden ved innlåsning på cella. Flere av informantene etterlyser en egen avdeling for rusmisbrukere. Slik kunne fengselet prøvd å oppfylle formålet om rehabilitering. Jeg vil komme tilbake til temaet narkotika senere. En av informantene ved Ringerike fengsel er nyansert i sitt svar om fengselet prøver å rehabilitere de innsatte. Han sier:

”Fengselet her sånn vil nok – gjør nok det de kan for å oppfylle formålsparagrafen. De gjør ikke alt det de kan, men de har gjort mer enn andre fengsler. Jeg har sittet i et annet fengsel, der ble ikke formålsparagrafen fulgt opp i det hele tatt”.

Jens sier det illustrerende for flere av de innsattes holdning i Ringerike fengsel :

”Når dem setter ... for å si det sånn, vi hadde en på 17 år her som kom inn til oss. 17 år som sitter i Norges strengeste og mest bevoktede fengsel, så mener de han skal slutte med kriminalitet, det er jo helt tragisk ! Det virker mot sin hensikt”.

Jens og de fleste andre peker på at selve regimet, som er et av landets strengeste, i seg selv ikke virker slik at innsatte blir mindre kriminelle. Regimet i seg selv er et hinder for å rehabilitere fangene, mener de. Generelt sett mener de innsatte at fengselet ikke prøver å oppfylle formålet med rehabilitering. De peker på at sikkerhetshensyn er en blokkering, at de innsatte har for liten kontakt med familie, at det ikke er gode tilbud for narkomane og at det ikke gis kompetansegivende arbeidstilbud.

4.9.1 Forbryterskole eller rehabiliteringsanstalt?

Kan fengselet rehabilitere innsatte? Kan et fengselsopphold gjøre innsatte i stand til å leve uten kriminalitet etter at fengselsstraffen er sonet ferdig? Hvordan opplever de innsatte at fengselet forbereder dem på et lovlydig liv? Er fengselet et egnet sted å lære seg å leve uten nye lovbrudd? Hva mener de innsatte at de lærer i et fengsel? Innsatte som sitter fengslet på Ringerike og som har latt seg intervjuer er ganske samstemte i sine tilbakemeldinger på disse problemstillingene. Jens sier følgende :

”Er du ikke kriminell når du kommer hit, så er du det i hvert fall når du blir sluppet ut herfra. Den første tiden er man litt redd, for å si det sånn, men etter hvert får du kontakt med folk, og begynner å prate med folk. Er man ung da så blir du ganske lett påvirket. På Ringerike sitter et bredt spekter av innsatte som er dømt for alt fra biltyverier til den grovste narkotikakriminalitet. Du får jo kontakter med alt fra himmel til jord. Hvis du ikke vil være kriminell mer så er du ikke kriminell mer, men hvis du egentlig ikke bryr deg så veldig mye om det så blir du bare verre av å sitte i fengsel. Det er ingenting fengselet får gjort med det. Å skrive sånt i en lov, det er nesten til å le av mener jeg”.

Flere av informantene har lignende synspunkter, som for eksempel Gunnar som mener at:

”Det ser ut til at noen bruker fengselsoppholdet til å rekruttere nye forbindelser. Hvis du kommer inn med den innstillingen at du gir blaffen i alt, da møter du nye mennesker, du får nye kontakter som du ikke ville møtt ellers, det blir en rekrutteringsskole, men det har

med innstillingen til de enkelte personer når de kommer inn å gjøre”.

Gunnar mener også at det er lettere for de innsatte å planlegge eller fortsette med kriminalitet når man kommer ut fordi mange i fengselet kommer fra de samme områdene og kjenner hverandre fra før. Man treffer også innsatte som er fra området du selv er fra og som du ikke kjente fra før. Slik skaffer man seg nye kontakter som man kan treffe igjen når man blir løslatt. Ole beskriver dette slik:

”Det er vanskelig å sitte her på avdelingen og fokusere på skolen. Hvis det er noe jeg lurere på, så går jeg ut i avdelingen å spør. Kan du hjelpe meg med leksene? Da kikker dem bare rart på meg, snur seg, går og ler. Derfor føler jeg at det er veldig vanskelig å sitte her på Ringerike, fordi det eneste de prater om er rus, kriminalitet og det nye store kuppet. Det er alt dem prater om”.

Ole vil gjerne få seg en utdanning. Han vil komme på rett kjøp som han sier. Han vil leve lovlydig. Imidlertid opplever han at dette er vanskelig fordi han bor i et miljø der man er opptatt av andre ting enn å skaffe seg en utdanning og kanskje et arbeid når man løslates.

Innsatte som jeg intervjuet på Ringerike er pessimistiske. De hevder at det de lærer i fengselet er å bli enda mer kriminell.

De innsatte som sitter i fengsel på Berg svarer annerledes. Arne kan formidle det flere av informantene vil fortelle meg:

”Jeg må si at det å sitte inne... også dem som du treffer her, i alle fall dem jeg treffer, det er ikke snakk om å gjøre noe kriminelt, det har jeg ikke hørt noe av. Jeg synes innsatte har en positiv holdning til hva de kan klare å få gjennomført her og hva de skal begynne med når de kommer ut”.

Arne har deltatt i program og har et arbeid i fengselet som han trives med. I motsetning til innsatte på Ringerike, så er flere av de innsatte på Berg optimistiske i forhold til hvordan livet skal bli etter soning. De fleste mener de har lært noe som de mener vil hjelpe dem til et liv uten kriminalitet etter løslatelse, enten i forhold til seg selv, i form av nye ferdigheter eller ny kunnskap.

Av de som har svart på spørreskjemaet så svarer 19,8% (22 av 111) litt eller helt enig i at fengselet er et egnet sted å lære seg å leve uten kriminalitet (se tabell 15). Hele 77,5% (86 av 111) er litt uenig eller helt uenig i at fengselet er et sted å lære å leve kriminalitetsfritt. Sett med de innsattes øyne så fungerer ikke fengsel som virkemiddel med tanke på å forebygge nye straffbare forhold. Det er interessant å se at de svarene som er gitt av innsatte på Berg ikke er så optimistiske og positive som intervjupersonenes svar var. Forskjellen kan skyldes at intervjupersonene var opptatt av å fremstå som positive. Det kan skyldes at de ville gi meg det svaret de trodde at jeg ønsket de skulle svare i og med at jeg har en ledelsesposisjon i kriminalomsorgen. Det kan selvfølgelig også skyldes at de som ville la seg intervjuet i utgangspunktet var positive i dette spørsmålet og at de som ville svart negativt ikke ble intervjuet. På spørreundersøkelsen

svarer 63,7% (14 av 22) innsatte på Berg at de er helt uenig eller litt uenig i at fengselet kan være rehabiliterende, mens 27,2% (6 av 22) er litt eller helt enig. Det er altså i spørreundersøkelsen også på Berg en overvekt av de som mener fengselet ikke er egnet til å forbygge ny kriminalitet.

Tabell 15: Er du enig eller uenig i at fengselet er sted å lære å leve kriminalitetsfritt?

	Berg	Ringerike	Ringerike 2	Sum
helt enig	3	3	3	9
litt enig	3	3	7	13
vet ikke	2	1	0	3
litt uenig	10	11	8	29
helt uenig	4	21	32	57
Sum	22	39	50	111

Inkludert 111 enheter av i alt 112

For å sjekke ut holdbarheten i foregående tabell (tabell 15) stilte jeg kontrollspørsmålet: ”Er du enig eller uenig i at fengselet er et sted å lære seg kriminalitet?” Resultatene er ganske entydige her (se tabell 16). Hele 84,7% (94 av 111) er litt enig eller helt enig i påstanden, mens det totalt sett bare er 10,8% som er litt uenig eller helt uenig i påstanden. Dersom vi ser på svarene fra henholdsvis Berg og Ringerike, så registrerer vi svært liten forskjell. De innsatte på Ringerike er enda tydeligere i sine svar enn de innsatte på Berg, tendensene er imidlertid de samme.

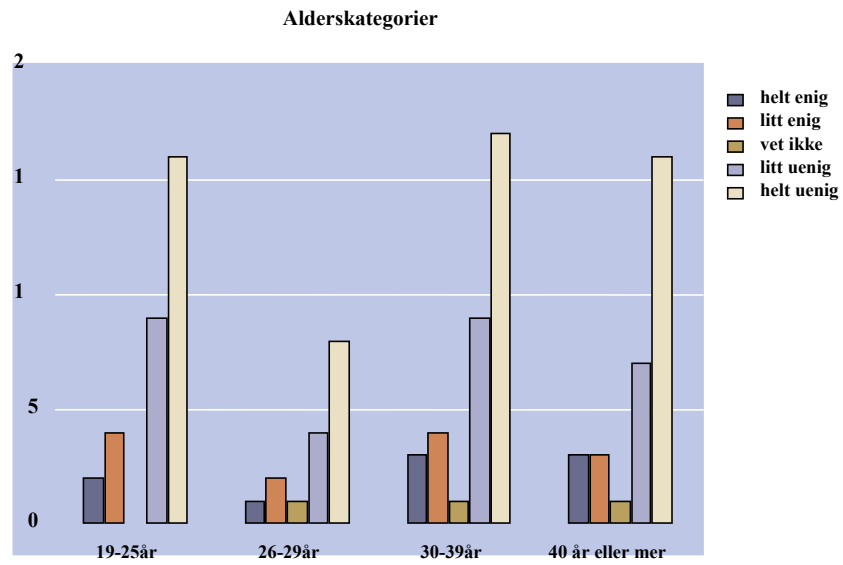
Tabell 16: Er du enig eller uenig i at fengselet er sted å lære seg kriminalitet?

	Berg	Ringerike	Ringerike 2	Sum
helt enig	6	25	31	62
litt enig	11	12	9	32
vet ikke	3	0	2	5
litt uenig	2	0	1	3
helt uenig	0	2	7	9
Sum	22	39	50	111

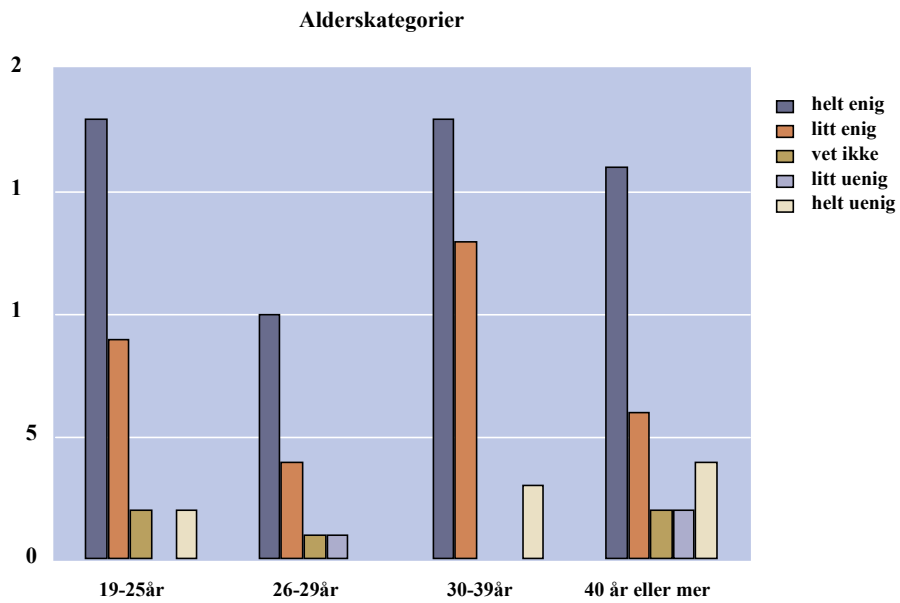
Inkludert 111 enheter av i alt 112

Påstandene i tabell 15 og 16 bruker betegnelsen 'fengsel'. Det er ikke klarlagt om man spør etter et åpent fengsel som Berg eller et lukket fengsel som Ringerike. Spørres det etter fengsel generelt? Innsatte som ikke har fengsels erfaring fra før og som soner på Berg, vil kanskje relatere fengsel til det de har kjennskap til – altså Berg fengsel. Det er ikke lett å vite hva de innsatte har tenkt når de har svart, men jeg vil tro at de aller fleste har tenkt fengsel generelt og at det vil være et lukket fengsel. Jeg har også delt opp svarene i tabell 15 og 16 etter alder for å se om det gir noen interessante utslag (se søylediagram, tabell 17 og 18).

Tabell 17: Er du enig eller uenig i at fengselet er et sted å lære å leve kriminalsfritt?

Tabell 18: Er du enig eller uenig i at fengselet er et sted å lære seg kriminalitet?

Søylediagrammene viser ganske tydelig hvordan de innsatte ser på fengsel og forebygging av kriminalitet. Det er ikke store variasjoner mellom aldersgruppene, men de yngste er kanskje aller tydeligst i sine svar. For alle aldersgruppene er det klart at fengsel ikke kan rehabilitere innsatte men et sted der kan de lære seg kriminalitet.

Fengselsstraff er ikke rehabiliterende, slår de innsatte fast. Man lærer kun å bli mer kriminell. Hvorfor er svarene så entydige? Hva skyldes det at innsatte svarer slik de gjør? Det er flere grunner til dette og jeg har vært innom mange viktige forhold allerede. Jeg tillater meg kort å repetere de viktigste momentene som har kommet frem: Fengselet er et gjennomregulert overvåkningssystem. Man blir rutinemenneske og institusjonalisert. Livet i fengsel er ikke likt livet ute. I fengselet er det meste bestemt og du kan bare flyte med strømmen. Ansvar og initiativ som man er avhengig av å ha i det ordinære samfunnet, trengs ikke i fengselet. I fengselet er det andre normer som gjelder enn ellers i samfunnet. Status er knyttet til ens kriminalitet og ikke til for eksempel utdanning. Mange skrur av følelseslivet sitt for å overleve. De menneskene man er glad i blir på et vis borte. Man har liten kontakt med familie, venner og samfunnet utenfor fengselet. Innsatte lever og bor sammen med andre lovbrøyttere. De har mest omgang med hverandre. Ansatte har liten omgang med innsatte og derfor sannsynligvis liten påvirkningskraft. I tillegg er det de ansatte som iverksetter tiltak som kan oppleves som krenkende. Det knyttes nye bånd mellom innsatte og man får nye relasjoner. Det er kriminaliteten de innsatte har felles. Det er lett å påvirke unge i et slikt miljø. Fengselet oppleves som unødig strengt av mange. Blant annet er mange oppgitt over at de ikke får

permisjoner. Det virker som om regimet i seg selv er demotiverende for endring. Det er strengt, tøft og skaper bitterhet hos mange. De innsatte blir sosialisert inn i et miljø preget av kriminalitet. Det er i fengselet innsatte kan pleie og utvide sitt kriminelle nettverk. Andre nettverk blir borte. Noen innsatte som soner ved Berg fengsel er optimistiske og synes de har fått en god drahjelp fra fengselet. Dette er utelukkende knyttet opp mot en fagutdanning og relativt hyppig kontakt med familie og samfunnet for øvrig.

4.9.2 Å gjøre en egen innsats for å motvirke ny kriminalitet

Hvilken betydning har det bildet som her tegnes av de innsatte for mulighetene for at straffen kan motvirke tilbakefall og ny kriminalitet? I hvilken grad har innsatte, slik de er beskrevet ovenfor, mulighet til å gjøre en egen innsats for å kunne leve kriminalitetsfritt? Hva er den enkeltes ansvar og hva bør være et samfunnsansvar?

Matthews hevder at sosial ekskludering av grupper og samfunnsendringer kan bidra til økning i kriminaliteten. Sammenbrudd i uformelle kontrollnettverk, endrede familieforhold, endret arbeidsmarked, økonomiske forhold og geografiske forhold har betydning for kriminalitet og hvem samfunnet ilegger fengselsstraff (Matthews 1999: 120). Er det rimelig at innsatte selv skal stå til ansvar for all sin ”elendighet” når man legger disse forhold til grunn? Skal samfunnsforhold som for eksempel økonomi, rasisme, eksklusjon og marginalisering av enkeltgrupper i større grad holdes ansvarlig ved uønskede handlinger, eller er dette helt og holdent et individuelt ansvar? Det er rimelig å anta at de fleste vil hevde at

alle mennesker har ansvar for de handlinger de utfører, selv om ulike omstendigheter har medvirket til at enkelte handler i strid med samfunnets spilleregler.

Dersom vi legger til grunn de karakteristika på innsatte som Skardhamar, Friestad og Skog Hansen har vist oss, er det grunn til å hevde at innsatte har en rekke behov som må tilfredstilles dersom de skal kunne ta del i samfunnet som "vanlige borgere". Dette ville kreve en opprustning av kriminalomsorgen som savner sidestykke i norsk historie. Utdanning, arbeidstrening og helsetilbud må i vesentlig grad styrkes. Andre behov som kontakt med venner og familie vil dagens system kanskje ha vanskelig for å møte. Til tross for straffegjennomføringslovens formål om at fengsel skal motvirke ny kriminalitet, så vil nok både ansvarlige politikere og publikum hevde at fengselets viktigste oppgave er å verne samfunnet og forhindre rømning. Et lukket system vil ikke kunne møte kontakt med utenverden i ønsket grad uten at dette får betydning for samfunnets sikkerhet - i det minste den opplevde sikkerhet i forhold til straffedømte som soner straff. Hvem som utgjør innsattgruppen vil påvirke fangemiljøet, som igjen vil kunne påvirke mulig rehabilitering av de innsatte. Mange innsatte med for eksempel voldsproblemer kan skape et miljø preget av den sterkeste rett og andre verdier enn det øvrige samfunnets verdier.

Hvordan kan innsatte gjøre en egen innsats for å motvirke kriminalitet? Jeg tillater meg å sitere Skardhamar, som sier dette treffende: "Hvordan skal man rehabiliterer en person som så vidt har gjennomført grunnskolen, har ingen eller nesten ingen yrkeserfaring selv om han er 30 år, har vært

narkoman siden han sluttet skolen, har ikke kontakt med familie eller nyktre venner og lider av psykiske problemer? Hvor skal han hente motivasjon fra?” (Skardhamar 2002: 122). Dersom vi legger til at den innsatte har innvandrerbakgrunn og store språkproblemer i forhold til norsk, blir ikke situasjonen enklere. Det kan synes som at den egeninnsats innsatte vil måtte legge ned nærmest er en uoverkommelig og formidabel oppgave. Dette står i kontrast til de personlige resurser den enkelte innsatte har til rådighet.

Fengselsstraffen er først og fremst frihetsberøvelse. Flere har imidlertid påpekt at fengselsstraffen fører med seg større lidelser og smerte enn hva som er tilsiktet i utgangspunktet. Som allerede vist tidligere har både Vedeler og Ericsson blant annet påpekt at fengselsstraffen har flere utilsiktede negative konsekvenser for den straffedømte, slikt som tap av inntekt, omgang med familie og deltagelse i politisk aktivitet (Vedeler 1974, Ericsson 2002). Disse utilsiktede negative sanksjoner som innsatte blir utsatt for, vil ytterligere vanskeliggjøre en løslatelsesprosess som har som mål å rehabilitere innsatte. Det vil bli vanskelig å oppfylle straffegjennomføringens målsetting om rehabilitering. I følge Yngve Hammerlin er det bred faglig enighet om at de som fengsles har en lang sosial tapsliste og at denne forsterkes ved et fengselsopphold. Fengsling medfører sosial isolasjon og stigmatisering som har som konsekvens sosial diskvalifisering, degradering og utstøtthet (Hammerlin 1994: 97). De innsattes sosiale tapsliste er omfattende:

- Institusjonalisering/prisonisering; den enkelte får institusjonskompetanse ikke ”livs” kompetanse

- Stigmatisering, avvikerkarriere
- Marginalisering, isolering/sosial isolasjon, anonymisering
- Inkapasitering, inaktivisering, passivisering
- Kompetanseødeleggelse, diskvalifisering, degradering, deklassering eller forverring av en dårlig posisjon/livssituasjon
- Tap av frihet/avmakt
- Tap av ting, gjenstander
- Tap av grunnleggende og normale livsvirksomheter i samfunnet, tap av muligheter til å bruke visse varer og tjenester, tap av kompetansegivende muligheter. Tap av kvalifiserende erfarings- og kunnskapskapital for produktive og sosiale virksomheter i samfunnet.
- Tap av sosiale forhold, asosialisering, fremmedgjøring, desorientering
- Sosial katastrofe, fortvilelse, angst, sorg, frustrasjoner
- Tap av seksualitet, kjærlighet, forhold, omsorg
- Tvinges til uønska sosiale forhold, tap av sikkerhet
- Tap av sjølbestemmelse, (sosial) usikkerhet og utrygghet
- Fattigdom, kulturfattigdom, et liv på en for trang og kulturfattig arena (fengselsarena)
- Livsinnskrenkelse
- Fysisk, psykisk og sosial deprivasjon (stoppe i utvikling, berøvelse, forsakelse)
- Kreativ deprivasjon, etisk deprivasjon

- Mortifikasjonsprosess, personlig integritet trues eller svekkes – gjøres ”sosialt død”

(Liste fra Hammerlin 1994 s. 97).

Hammerlin er opptatt av at innsatte ofte møter et samfunn som ikke er villig til å reintegrere innsatte selv om de selv er motivert. Han mener videre at rehabilitering ikke kan skje i institusjoner. Imidlertid tror han at det er mulig å starte en motivasjons- eller rehabiliteringsprosess i fengselet. Hammerlins poeng om å starte en motivasjonsprosess synes å være viktig og helt i tråd med hva innsatte selv sier. Som jeg vil komme til nedenfor, vil de selv hevde at det viktigste for rehabilitering og endring er ens egen motivasjon og ens egen vilje. Hammerlin legger vekt på at innsatte må gis anledning til å utvikle kompetanse som forbereder og kvalifiserer den enkelte til livet etter soning. Dersom innsatte skal kunne fungere i samfunnet som vanlige borgere etter fengselsoppholdet, så må alle de negative faktorene som listets opp av Hammerlin motvirkes, bøtes på eller leges. Det innebærer at innsatte også må gis soningsforhold som motvirker de negative innvirkninger av fengsling og samtidig gir innsatte kompetanse til å takle en fengselshverdag (Hammerlin 1994: 100).

De innsatte er som vi har sett resursvake på mange områder. De er fattige, ensomme, har dårlig helse, liten utdanning, er uten fast arbeid osv. (Skardhamar 2002, Friestad & Hansen 2004). I henhold til Bourdieus begrep om 'kapital', så er de fattige både på økonomisk og kulturell kapital. Bourdieu deler ikke opp samfunnet horisontalt i sosiale lag slik vi er vant til fra for eksempel Marx. Bourdieu ser det sosiale rom som

flerdimensjonalt (Bourdieu 1995: 35). Det består av felt. Hvert felt utgjør et sosialt rom hvor det er snakk om dominans og styring. Et felt er et relativt autonomt område eller en arenaer som har sin egen særegne virkemåte. Ulike felt har sin kode i form av spilleregler og verdier (Bourdieu 1996: 85-86). De ulike feltene kan beskrives ved å definere ulike typer 'kapital'. Kapital er kilder til makt. 'Kapital' innen et felt beskriver de resurser man har innenfor det feltet den konkrete kapitalformen gjelder. Dette betyr at den tilgjengelige kapital, for eksempel det man har av økonomiske midler, bestemmer mulighetene for å lykkes innen felt der det er økonomisk kapital som gjelder. Slik blir økonomisk kapital også makt. Samtidig har det innvirkning på andre felt og på hvordan man kan hevde seg på disse feltene. For å kunne få adgang til et felt må den enkelte ha ett bestemt sett med kvalifikasjoner og egenskaper (Bourdieu 1996: 94). Økonomisk kapital kan gi adgang til andre arenaer som for eksempel kafeer, restauranter, kino eller fritidssysler. Innsatte har for det meste liten eller negativ økonomisk kapital. De eier ingen ting og mange har gjeld. Fengselsoppholdet kan ytterligere forverre denne situasjonen ved at man får mer gjeld eller ikke kan betjene gjelden mens man soner fengselsstraffen. Arbeid kan være kilde til både økonomisk kapital og sosial kapital. Sosial kapital henger sammen med anseelse i den forstand at det er viktig hvem man kjenner og omgås. Den sosiale kapitalen er knyttet til hvem man er sammen med. Arbeidsplassen gir muligheter for å få seg venner og et sosialt nettverk. Videre kan arbeid innbringe penger. Arbeid i fengselet er ikke lønnet. Slik sett er arbeidet verdiløst. Innsatte har ikke mulighet til å skaffe seg et økonomisk overskudd frem mot løslatelsen, jf. Papendorf 1999. Innsatte har liten arbeidserfaring, mange er arbeidsløse og

de får liten relevant arbeidstrening i fengselet. Slik sett bidrar ikke fengselet til å øke deres muligheter til å skaffe seg økonomisk eller sosial kapital gjennom arbeid. Bourdieu bruker også betegnelsene 'kulturell' og 'symbolsk' kapital. 'Kulturell kapital' erverves gjennom familien, skolen, videre utdanning og deltagelse i det kulturelle samfunnslivet. Det er på et vis kjennskap til den legitime kulturen. Innsatte har generelt sett liten kulturell kapital som følge av vanskelige oppvekstforhold, liten skolegang og videre utdanning. De har få muligheter til å øke sin kulturelle kapital når de er fengslet. 'Symbolsk kapital' er et resultat av summen av de andre kapitalformene, økonomisk og kulturell kapital, og innsatte har således liten symbolsk kapital. Dette innebærer at de innsatte har liten makt innen de samme feltene.

Innsatte har liten mulighet til å erverve seg kapital på ulike felt, særlig når de er fengslet. Det at de har vært fengslet gir også liten mulighet til å erverve seg kapital på ulike felt. Det viser seg når de skal få seg arbeid eller bolig. De må helst ikke fortelle at de er tidligere innsatte. Flere innsatte har nok stor sosial kapital innen noen miljøer og kan innkassere høy status der. Det vil imidlertid ikke hjelpe dem slik at deres kapital blir større på andre felt. Totalt sett står de innsatte svært dårlig rustet til å kunne øke sin kapital innenfor de ulike feltene med sitt utgangspunkt. For å leve lovlydig trenger man kapital som innebærer høye verdier, økonomi og materielle goder. Slik kapital har ikke de innsatte og deres kapitalregnskap går i minus. Jeg vil påstå at fengselsstraffen i Bourdieus samfunnsbeskrivelse resulterer i at de aller fleste innsatte får redusert sin totale kapital som et resultat av fengselsoppholdet. Det kan finnes unntak som for eksempel innsatte som

har økt sin kapital i form av utdanning og studert under fengselsoppholdet. Dersom man er fattig på kapital på et felt, så er man ikke nødvendigvis fattige på andre felt også. Man kan ha mye kapital på andre felt om man har lite på et felt, men kapitalen kan ikke nødvendigvis overføres til et annet felt (Bourdieu 1996: kap 2).

Fengselsoppholdet medfører for de innsatte en sosial diskvalifisering i henhold til fangenes tapsliste (Hammerlin 1994: 97). I henhold til St.meld. nr. 27 1997-98 skal innsatte som gjør en egen innsats honoreres. Dette vil mange hevde er et godt prinsipp. Sett på bakgrunn av innsattes levekårsproblemer, synes det imidlertid urealistisk å tro at innsatte klarer å mobilisere den innsats som skal til for å lykkes. Det store fokuset på innsattes egen innsats fratår samtidig andre samfunnsforhold som sosial bakgrunn og store endringer i samfunnsstruktur, ethvert ansvar for at noen blir kriminelle. Innsatte har liten mulighet til å øke sin økonomiske og kulturelle kapital i løpet av et soningsopphold, jf. Bourdieus kapitalbegrep. Fengselsoppholdet vil tvert om kunne redusere innsattes kapital på ulike felt. Innsatte har liten mulighet til å øke sin symbolske kapital og vil kun sitte igjen med anseelse, status og muligheter til å lykkes innen det miljøet han allerede tilhører – det kriminelle.

4.9.3 Hva må være på plass? Hva mener de innsatte skal til for å leve kriminalitetsfritt?

Hvilke forhold må være tilrettelagt for at innsatte skal endre livsførsel og ikke begå nye lovbrudd? Hva er det som må være på plass? Er det noen enkeltfaktorer som er viktigere enn andre? Og i så fall, hva er disse

faktorene? Det er skrevet mye om disse og lignende problemstillinger. Jeg har valgt å la de innsatte selv svare på hva som skal til for at de skal bli lovlydige og hvordan eventuelt fengselet kan bidra til å forbygge ny kriminalitet.

Arne har en klar formening om hva som skal til. Han har en lang smørbrøddliste som etter hans mening må være oppfylt:

”Du må ha i alle fall ha noen å bo med i sammen med da, det kan være barna dine eller kona di eller... du bør ha noen å... ellers så blir hverdagen veldig tung og kjedelig. Og så bør du ha noe å holde på med, enten det er jobb eller skole eller et eller annet fornuftig. Det må være en grunn til at du må opp om morgenen. Og så bør du holde på med noe fornuftig på fritida”.

Arne vet hva som må til sier han. Men om vi ser på hans lange liste av gode aktiviteter og tiltak så er det grunn til å spørre: Er det mulig å få alle disse faktorene på plass? Kan fengselet være behjelpelig med bolig, arbeid, nettverk, fritidssysler? Og kanskje enda viktigere: Kan fengselet bidra til at innsatte får de nevnte forhold på plass slik at det blir stabile faktorer etter løslatelsen? Arne som soner ved Berg fengsel mener at innsatte må få flere permisjoner for å tilpasse seg. Etter hans syn kan man ikke sitte i fengsel uten permisjoner og så plutselig få full frihet, man må venne seg til samfunnet igjen. Videre må man bygge opp nettverk ute. Arne er opptatt av at alle innsatte må bli løslatt fra et åpent fengsel. De kan gjerne starte soningen i et lukket fengsel men må løslates fra et åpent. Slik kan man tilvenne seg samfunnet igjen, hevder han. Fengselet må også endres i

forhold til innsattes mulighet for kommunikasjon med samfunnet ellers. Det må være mulig å kommunisere for eksempel pr. e-post og man må ha større adgang til å bruke telefon. Arne er også veldig opptatt av at lokalsamfunnet han kommer fra har fordømt ham. Det vil være vanskelig for ham å komme tilbake dit. Han kommer fra et lite sted der alle kjenner ham. Han har begått en forbrytelse som har vært omtalt i riksdekkende media. Han har fått beskjed om at han ikke er ønsket tilbake i bygda. Like vanskelig vil det være for ham å flytte et annet sted, for hvor skal han flytte? Indirekte forteller Arnes utsagn at samfunnet må være klar for å ta imot den straffedømte etter soning dersom han skal kunne starte et nytt lovlydig liv.

Kåre som soner på Ringerike er mest opptatt av å få seg en utdanning. For ham er håpet å kunne fullføre mesterbrevet slik at han får seg arbeid når han blir løslatt. Får jeg jobb kommer jeg ikke til å gjøre noe galt, sier han:

”Da har jeg framtidsutsikter, mål i livet, mål og mening, så tar jeg en dag av gangen og så begynner karrieren. Altså har en god jobb”.

Kåre er veldig optimistisk. Det høres enkelt ut. Bare han får seg arbeid blir livet greit og uten nye lovbrudd. Jeg lurer på om det er så enkelt og om han har glemt noe. Arne mener sterkt at alle bør tilbys utdanning og at det er det viktigste for alle innsatte for å hindre videre kriminell karriere. Selvfølgelig må man ha et sted å bo, men som han sier: jobb er viktigst. Har man jobb så har man økonomisk trygghet, og økonomisk trygghet gir egen bolig i følge Kåre. Arne og Kåre er representative for hva informantene vil formidle. Ole som soner ved Ringerike fengsel poengterer i tillegg at for ham vil det

optimale være å få behandling for sine voldsproblemer. Han ønsker seg en overføring til et åpent fengsel for å få slik behandling og samtidig få en utdanning. I mitt tilfelle er det utdanning og behandling som skal til, hevder han.

I spørreskjemaene ble de innsatte på Ringerike og Berg spurt om hva som var viktigst i forhold til å leve kriminalitetsfritt etter soning.

Svaralternativene tok utgangspunkt i intervjupersonenes oppfatninger og skulle vektas etter hvor viktig de innsatte mente alternativet var (se spørreskjemaet). Svarene avslører at innsatte mener det er flere ting som er viktig eller svært viktig. Bolig er viktig etter løslatelse med tanke på å forebygge nye lovbrudd. Totalt svarte 90,8% (99 av 109) at å ha en bolig var ganske viktig eller svært viktig (se tabell 19).

Tabell 19¹¹: Hva er viktigst i forhold til å leve kriminalitetsfritt etter soning - ha bolig etter løslatelse ?

	Berg	Ringerike	Ringerike 2	Sum
lite viktig	1	4	0	5
viktig	1	2	2	5
ganske viktig	4	6	4	14
svært viktig	15	26	44	85
Sum	21	38	50	109

Inkludert 109 enheter av i alt 112

Hvor viktig er det å ha et arbeid eller en skoleplass å gå til? Innsatte mente at dette var viktig i rehabiliteringsøyemed. 87% (87 av 107) svarte at det

¹¹ Tabellene om hva som er viktigst har fem ulike svaralternativer. Innsatte har gitt tallverdier fra 1-5 hvor 1 er lite viktig og 5 er svært viktig (se spørreskjema). Jeg har kategorisert svarene og lite viktig tilsvarer 1, litt viktig 2, viktig 3, ganske viktig 4 og svært viktig 5. I tabell 19 er det kun 4 svaralternativer fordi ingen av de innsatte har svart "litt viktig" eller tallverdi 2.

var ganske viktig eller svært viktig (se tabell 20). Det er et tydelig svar, men ikke fullt så overveldende som forrige tabell viste.

Tabell 20: Hva er viktigst i forhold til å leve kriminalitetsfritt etter løslatelse - ha et arbeid eller en skoleplass?

	Berg	Ringerike	Ringerike 2	Sum
lite viktig	0	4	4	8
litt viktig	1	3	2	6
viktig	1	2	3	6
ganske viktig	2	10	4	16
svært viktig	16	19	36	71
Sum	20	38	49	107

Inkludert 107 enheter av i alt 112

Informantenes opptatthet av egen familie og sine nærmeste har jeg referert til flere ganger allerede. På spørsmål i spørreskjemaet om det å kunne være sammen med familie er viktig i forhold til å forhindre nye lovbrudd, svarer 84,4% (92 av 109) at det er ganske viktig eller svært viktig (se tabell 21). På Berg er det ingen som svarer at det er lite viktig eller litt viktig. På Ringerike er det henholdsvis 7,9% (3 av 38) og 6% (3 av 50) som svarer at det er lite eller litt viktig å kunne være sammen med familien i forhold til å leve uten kriminalitet.

Tabell 21: Hva er viktigst i forhold til å leve kriminalitetsfritt etter løslatelse - kunne være sammen med familien?

	Berg	Ringerike	Ringerike 2	Sum
lite viktig	0	2	2	4
litt viktig	0	1	1	2
viktig	3	5	3	11
ganske viktig	3	3	6	12
svært viktig	15	27	38	80
Sum	21	38	50	109

Inkludert 109 enheter av i alt 112

Spørreskjemaene avslører at for de innsatte er det litt mindre viktig å kunne være sammen med venner med tanke på et liv uten nye lovbrudd enn å kunne være sammen med familien (se tabell 22). For mange innsatte er det nok slik at deres venner også har drevet eller driver med kriminalitet eller rus. For disse innsatte vil det være viktigere å skaffe seg en ny omgangskrets enn å pleie den gamle. Det er rimelig å anta at å oppsøke sine gamle venner for mange vil bety å gå fra fengsel til det samme livet man levde før fengsling og som førte til fengslingen. Totalt sett er det likevel 63,2% (67 av 106) som svarer at dette er ganske viktig eller svært viktig for dem.

Tabell 22: Hva er viktigst i forhold til å leve kriminalitetsfritt etter soning – kunne være sammen med venner?

	Berg	Ringerike	Ringerike 2	Sum
lite viktig	2	2	2	6
litt viktig	2	5	6	13
viktig	3	6	11	20
ganske viktig	4	4	10	18
svært viktig	9	21	19	49
Sum	20	38	48	106

Inkludert 106 enheter av i alt 112

I hvilken grad er det viktig å være rusfri ved løslatelse? Rusmisbruk er regelmessig forbundet med kriminalitet. Er det derfor avgjørende for dem som misbruker narkotika å ikke ruse seg for å kunne leve uten kriminalitet? Hva mener eventuelt andre innsatte som ikke ruser seg om dette? I spørreskjemaene svarer 72,6% (77 av 106) at det er ganske viktig eller svært viktig å ikke ruse seg for å forhindre lovbrudd (se tabell 23).

Tabell 23: Hva er viktigst i forhold til å leve kriminalitesfritt etter soning – å ikke ruse seg?

	Berg	Ringerike	Ringerike 2	Sum
lite viktig	2	4	5	11
litt viktig	1	3	3	7
viktig	2	2	7	11
ganske viktig	1	4	0	5
svært viktig	15	25	32	72
Sum	21	38	47	106

Inkludert 106 enheter av i alt 112

Hvilken innflytelse har venner som ruser seg? Er det viktig å ha venner som ikke ruser seg for å kunne leve uten kriminalitet? 72,9% (78 av 107) svarer at det er ganske viktig eller svært viktig (se tabell 24). Svarene antyder at det kan være vanskelig å ikke begå nye lovbrudd dersom ens venner har et aktivt rusmisbruk. Rusmisbruket må finansieres og kriminalitet er ofte inntekstkilden. Man stiller også opp for sine venner og hjelper til. Svarene sier ikke noe om de innsatte mener at det vil være vanskelig for dem selv å være rusfri når man omgås venner som ruser seg. Imidlertid synes det rimelig å legge en slik tolkning til grunn.

Tabell 24: Hva er viktigst i forhold til å leve kriminalitetsfritt etter soning - ha venner som ikke ruser seg?

	Berg	Ringerike	Ringerike 2	Sum
lite viktig	1	3	3	7
litt viktig	3	3	3	9
viktig	1	5	7	13
ganske viktig	1	6	7	14
svært viktig	15	21	28	64
Sum	21	38	48	107

Inkludert 107 enheter av i alt 112

Hvor viktig mener de innsatte at venners kriminalitet er i forhold til sin egen kriminalitet? Er det avgjørende for innsatte å ha venner som ikke er

kriminelle for at de selv skal avstå fra nye lovbrudd? For 71,7% (76 av 106) er dette ganske viktig eller svært viktig (se tabell 25). Innsatte har erfaring med dette fra før de ble satt inn. Mennesket er et sosialt vesen og søker tilhørighet. Det er sannsynlig at mange innsatte setter kameratskap og gruppetilhørighet høyt slik at det blir viktig å være med i gjengen og dens aktiviteter.

Tabell 25: Hva er viktigst i forhold til å leve kriminalitetsfritt etter soning - ha venner som ikke er kriminelle?

	Berg	Ringerike	Ringerike 2	Sum
lite viktig	1	4	2	7
litt viktig	1	5	4	10
viktig	2	7	4	13
ganske viktig	3	3	7	13
svært viktig	14	18	31	63
Sum	21	37	48	106

Inkludert 106 enheter av i alt 112

Etter innsattes mening er det flere faktorer som må være på plass for at de skal endre sitt livsmønster og leve uten kriminalitet. De må ha et sted å bo, nye venner, nye fritidssysler, arbeid eller skoleplass og være rusfri. Det er mye som må ordnes. For mange av de innsatte er dette forhold som heller ikke var på plass da de ble satt inn. For noen innsatte er noen av faktorene på plass. Det er uansett en formidabel jobb som skal gjøres. Noen har relativt kort tid på seg til å få ordnet med arbeid, bolig osv. Imidlertid er dette arbeidet uansett svært vanskelig for de innsatte. De sitter bokstavelig talt innelåst i fengsel og har liten kontakt med det øvrige samfunnet. Det er ikke lett å skaffe seg nye venner, en ny bekjentskapskrets, arbeid og bolig når man er fengslet. Selvfølgelig kan fengselet være behjelpelig med noe, men det viktigste, den sosiale integreringen, er det ikke mulig å drive fra

innsiden av murene. Innsatte må treffe mennesker, vise seg frem, skape nye relasjoner osv. Innsatte er generelt sett fattigere enn befolkningen ellers (Skardhamar 2002: 49-54, Friestad & Hansen 2004: 38-43). Mange har i tillegg gjeld. Svært få eier en bolig og de fleste har ikke fast arbeid. I en slik situasjon vil det være vanskelig å kunne skaffe seg et sted å bo. Har du ikke penger, må du låne og har du ikke jobb så får du ikke låne penger.

Mine data viser at innsatte mener det viktigste i forhold til å forbygge ny kriminalitet i hovedsak er fire ting. En foreløpig kort oppsummering viser at man for det første må ha et eget sted å bo. Punkt to er å kunne være sammen med familien sin. Tidligere forskning har vist hvor viktig familie og ekteskap er for om en kriminell karriere blir brutt og den innsatte endrer adferd. I følge Silberman er den viktigste grunnen til at kriminelle menn endrer livsførsel at de blir forelsket, gifter seg og får barn. Ekteskapet og familien er den mest effektive rehabiliteringsinstitusjonen vi har (Silberman 1978, her i Braithwaite 1989: 91). Fengselsinspektør Koppang uttalte at lovlydig borger blir man kun av to ting; enten ved at man blir personlig kristen eller ved at man knytter seg varig til en kvinne (Thorsrud 1969: 65).

For det tredje må man være rusfri og for det fjerde må man ha et arbeid eller en skoleplass. Imidlertid er det et forhold til som informantene er veldig klare på. Du må ville endre livsførselen din selv. For flere er dette det absolutt viktigste momentet. Dersom du ikke ønsker å slutte å ruse deg, så nytter det ikke hva fengselet gjør. Dersom du ikke ønsker å slutte med kriminalitet, så spiller det ingen rolle hva fengselet gjør. De innsatte er også av den formening at fengselet er lite egnet til å drive motivasjon for

endring. Flere av informantene fremholder at selve regimet med kontrolltiltak og innsperking er ødeleggende for motivasjonen. Det er sannsynlig at mange kontrolltiltak oppleves nedverdiggende som for eksempel å urinere i andres påsyn, kle seg naken for fremmede osv. For innsatte kan opplevelsen føre til bitterhet og hindre for endringsarbeid. Jeg fikk inntrykk av at noen av informantene ønsker å formidle noe slikt som: ”Hvorfor skal jeg slutte å ruse meg? i hvert fall ikke for å tilfredstille systemet! ”

5. Narkotika

Narkotika og rus var ikke spesifikke tema i intervjuguiden. Mange av de jeg intervjuet var imidlertid opptatt av rus og narkotika. Noen hadde hatt store rusproblemer selv i mange år, mens andre var opptatt av det fordi mange andre innsatte i fengselet hadde rusproblemer.

I følge Statistisk sentralbyrå viser utviklingen de siste 10 til 20 årene at bruk av narkotika er voksende i befolkningen. Dette medfører at levekårsproblemer som følge av narkotikabruk også øker. Økningene er størst blant ungdom (*Samfunnsspeilet nr. 4 2004: 3*). Det er dokumentert i tidligere forskning at mange innsatte har rusproblemer. Skardhamar fant at omtrent halvparten hadde et betydelig narkotikamisbruk (Skardhamar 2004: 57). I levekårsundersøkelsen i 2004 ble det konkludert med at 60% av de innsatte var rusmisbrukere (Friestad & Hansen 2004: 63). Disse undersøkelsene konkluderte også med at rusmisbruket førte andre levekårsproblemer med seg som fysiske og psykiske helseplager, dårlig råd og liten familietilknytning (Skardhamar 2002: 65, Friestad & Hansen 2004: 67).

I sin undersøkelse av langtidsdømte fant Kåre Bødal at særlig tilbakefallsforbryterne slet med store rusproblemer. Han poengterer at rusmisbruket har sammenheng med residiv, og at en forutsetning for et lovlydig liv er å få kontroll over rusmisbruket (Bødal 1999:135).

Både i Ringerike fengsel og i Berg fengsel mente informantene at langt de fleste innsatte hadde eller hadde hatt store rusproblemer. På Ringerike

mente informantene at det ble gjort altfor lite for denne gruppen. Fengselet burde i langt større grad bruke resurser og sette i verk tiltak for de narkomane, som de uttrykte det. De fleste mente det burde være tilbud om behandling og om program. Det som var litt overraskende var imidlertid at flere mente fengselet burde ha en egen avdeling for rusmisbrukere - en såkalt "kontraktsavdeling"¹². Betegnelsen 'kontraktsavdeling' er fra 1980- og 1990- tallet i Norge. Den har forsvunnet helt etter at den nye straffegjennomføringsloven ble innført. Kontraktsavdelingene var avdelinger for innsatte med rusproblemer. Innsatte skrev en kontrakt med fengselet om å avgi frivillig urinprøve for å sjekke at man ikke brukte narkotika. Ved noen fengsler innebar en slik kontrakt også obligatorisk deltagelse på fysiske aktiviteter et par kvelder i uka, gjerne utenfor fengselet. Innsatte som skrev kontrakt fikk ekstra permisjonsdøgn og hadde anledning til å ha oftere permisjon enn andre innsatte uten kontrakt. Min tolkning av innsattes utsagn og deres beskrivelse av regimet på Ringerike, er at muligheten for flere permisjonsdøgn er den viktigste grunnen til at man ville ha kontraktsavdelinger. Som nevnt mente flere av informantene at det var altfor få som i det hele tatt fikk permisjon og at man fikk permisjon altfor sjelden. En kontraktsavdeling kunne ha avhjulpet denne situasjonen.

Rusproblematikk og narkotika er et satsningsområde for kriminalomsorgen. I *Kriminalomsorgens strategidokument for faglig virksomhet* slås det fast at

¹² For informasjon og evaluering av kontraktsavdelingene, se for eksempel Hammerlin. (1991). *Kontraktsoning på Leira*. Oslo: Kriminalomsorgens utdanningssenter Krus - Rapport nr 1 1999, og Hammerlin. (1993). *Kontraktsoning et teoretisk og problemstillende konsept*. Oslo: Kriminalomsorgens utdanningssenter 1993.

den domfelte skal være bedre skodd for et liv uten kriminalitet etter at dommen er sonet. Videre heter det: ”Målet for vår faglige virksomhet er en straffedømt som når dommen er sonet er stoff-fri eller har kontroll over sitt stoffbruk” (Kriminalomsorgens sentrale forvatningsorgan 2004: 4).

I sin analyse av straffenivået i narkotikaforbrytelser på begynnelsen av 1980-tallet kaller Christie og Bruun narkotikaen for ”den gode fiende”. Narkotika er meget godt egnet til å legitimere svært lange fengselsstraffer og inngripende kontrolltiltak overfor de straffedømte. Samfunnet ser på narkotika som det verste av alt, og ofte tillegger man narkotikaen skylden for at ting er galt i samfunnet, som for eksempel at kriminaliteten øker (Christie & Bruun 1985). I dagens kriminalomsorg er mange kontrollrutiner og inngripende tiltak overfor de innsatte begrunnet i at det er forbudt å bruke og å oppbevare narkotika i fengselet. For den delen av de innsatte som ikke bruker narkotika, vil rutinene og tiltakene føles urimelig. Dette kan igjen skape avmakt. Narkotika er fremdeles et så stort onde sett med fengselsmyndighetenes øyne at det legitimerer tiltak som man vet rammer innsatte som ikke har befatning med narkotika. Innsatte som ruser seg i fengselet og blir avslørt, blir som regel ilagt en ytterligere staffereaksjon i form av utelukkelse fra fellesskapet i fritiden (dvs. utenom ordinær arbeidstid). Det er lite trolig at en slik reaksjon medfører at en narkoman innsatt slutter å ruse seg.

Mange av de innsatte som jeg intervjuet var opptatt av problemstillinger knyttet til narkotika og jeg bestemte meg derfor for å ha temaet med i spørreundersøkelsen. På spørsmålet: ”Har du brukt narkotika i fengselet? ”

svarte 30% (33 av 110) ”Ja” (se tabell 26). Slik informantene hadde omtalt problemet så hadde jeg forventet meg enda høyere tall. 70% (77 av 110) har altså ikke brukt narkotika. Som jeg beskrev på forrige side mente de jeg intervjuet at det var langt de fleste som hadde eller hadde hatt rusproblemer. Det kan være slik at de som ble intervjuet overdimensjonerte problemet eller det kan være at mange innsatte ikke svarte ærlig. Det var bare 1 av de som svarte fra Berg fengsel som hadde brukt narkotika i fengselet. Mens det ved Ringerike var totalt 35,8 % (32 av 88) som svarte ”Ja” (både Ringerike og Ringerike 2). Det kan tenkes at enkelte innsatte lot være å svare på spørsmålet, eller svarte ”Nei” på spørsmålet om de hadde brukt narkotika fordi de var redd deres svar ville medføre strengere kontrolltiltak.

Tabell 26: Har du brukt narkotiske stoffer i fengselet?

	Berg	Ringerike	Ringerike 2	Sum
ja	1	12	20	33
nei	21	26	30	77
Sum	22	38	50	110

Inkludert 110 enheter av i alt 112

Spørreskjemaene kartla også hvor ofte de innsatte hadde brukt narkotika. På dette spørsmålet var det bare totalt 38 innsatte som svarte. Det kan tyde på at her finnes mørketall. Jeg viser også til kapittelet om metode og de innsattes redsel for å svare på et slikt spørsmål. Det er bare tre innsatte på Berg som svarer på spørsmålet. Det er imidlertid to flere enn den ene som oppga at han hadde brukt narkotika i fengselet. Spørsmålet: ”Har du brukt narkotiske stoffer i fengselet?” er ganske direkte stilt. Det kan føre til at mange vegrer seg for å svare. Man kan være redd for mulige konsekvenser slik jeg allerede har omtalt. Når tre i neste omgang svarer på hvor ofte de

har brukt stoff (når det skulle vært en), så kan dette skyldes at spørsmålet ikke er så direkte og utfordrende som det første spørsmålet og at det ikke oppleves som så utrygt å svare på. Man antar kanskje at muligheten for negative konsekvenser av ens svar er mindre enn i det mer direkte spørsmålet. Videre er det naturligvis også en mulighet for at innsatte har oversett avkrysningsmuligheten i skjemaet. Innsatte på Berg har brukt narkotika sjelden. Grunnen til at det er slike forskjeller på svarene ved Ringerike fengsel og ved Berg fengsel, kan være at behovet for å flykte og drømme seg bort er mindre ved Berg fengsel med dets kontrollregime enn det er ved Ringerike fengsel. Det kan også tenkes at enkelte unnlater å svare at de har brukt narkotika i fengselet ved Berg fengsel, fordi de er redd for mulige sanksjoner. Ved Berg fengsel vil innsatte ha mer å tape på å bli tatt for rusbruk i fengselet enn hva innsatte ved Ringerike fengsel vil ha. Bruk av narkotika i åpent fengsel vil vanligvis medføre tilbakeføring til lukket fengsel. For de som svarer på Ringerike er det noen få som bruker narkotika en eller flere ganger i uka. Noen bruker det ca. to ganger i måneden. Ellers så fordeler svarene seg noenlunde jevnt over de ulike svaralternativene (se tabell 27).

Tabell 27: Hvor mange ganger har du brukt narkotika i fengselet?

	Berg	Ringerike	Ringerike 2	Sum
en eller flere ganger i uken	0	5	3	8
ca to ganger pr. måned	0	1	5	6
en gang hver tredje måned	1	0	6	7
en gang i halvåret	0	3	7	10
en gang i året	2	3	2	7
Sum	3	12	23	38

Inkludert 38 enheter av i alt 112

Hvilken innvirkning har narkotikabruk på fengselshverdagen? Blir fengselshverdagen vanskeligere eller lettere å takle dersom man bruker narkotika under soningen? Jeg utfordret også innsatte til å svare på disse spørsmålene. 33,7% (35 av 104) var litt enig eller helt enig i at bruk av narkotika gjør fengselshverdagen lettere. 33,7% (35 av 104) var helt uenig i påstanden (se tabell 28). Innsatte på Berg skiller seg tydelig ut. Blant dem var kun to litt enig eller helt enig i at bruk av narkotika gjør fengselshverdagen lettere. 52,4 % (11 av 21) på Berg var helt uenig i denne påstanden.

Tabell 28: Er du enig eller uenig i at bruk av narkotika gjør fengselshverdagen lettere?

	Berg	Ringerike	Ringerike 2	Sum
helt enig	1	9	12	22
litt enig	1	4	8	13
vet ikke	8	14	10	32
litt uenig	0	0	2	2
helt uenig	11	11	13	35
Sum	21	38	45	104

Inkludert 104 enheter av i alt 112

Det betyr at ca. 1/3 av de som svarte mente at narkotika gjør fengselsoppholdet lettere. Hvordan skal man tolke dette? På den ene siden kan det være slik at rusmisbrukere i enda større grad trenger stoffet sitt når de sitter i fengsel fordi fengselshverdagen oppleves enda tøffere enn hverdagene ute. De er blant annet innelåst og har ikke kontakt med de nærmeste. Det kan også være slik at fengselshverdagen er så utholdelig med skyldfølelse, lengsel og ensomhet at man bruker narkotika for å flykte fra vanskelige følelser. Jeg har ikke hatt som mål å kunne svare tydelig på hvorfor innsatte bruker stoff i fengsel og skal heller ikke her komme med

en mer utførlig analyse. Imidlertid vil jeg legge til at for de fleste narkomane er det vanskelig å slutte med stoff. Fra mitt ståsted synes det muligens enda vanskeligere å skulle slutte med stoff når man er i en livssituasjon som oppleves håpløs. Slik sett er det forståelig at enkelte innsatte velger å ruse seg og rømme fra tilværelsen og inn i stoffrus.

Er bruk av narkotika en belastning i forhold til å leve et liv uten å begå nye lovbrudd? Innsatte ble bedt om å ta stilling til spørsmålet: ”Er du enig eller uenig i at bruk av narkotika gjør det vanskeligere å leve kriminalitetsfritt etter soning?” Helt enig er det svaralternativet som fikk flest avkryssninger med 41,9% (44 av 105) (se tabell 29). Totalt sett er det 52,4% (55 av 105) som er litt enig eller helt enig i at bruk av narkotika vanskeliggjør et liv uten kriminalitet. Det er 28,6% (30 av 105) som svarer at de er litt uenig eller helt uenig i at bruk av narkotika gjør det vanskeligere å leve kriminalitetsfritt etter soning.

Tabell 29: Er du enig eller uenig i at bruk av narkotika gjør det vanskeligere å leve kriminalitetsfritt etter soning?

	Berg	Ringerike	Ringerike 2	Sum
helt enig	11	14	19	44
litt enig	1	2	8	11
vet ikke	3	9	8	20
litt uenig	3	6	2	11
helt uenig	4	6	9	19
Sum	22	37	46	105

Inkludert 105 enheter av i alt 112

Tallene synes å vise en klar tendens (se tabell 29). Imidlertid er det sannsynligvis for mange overraskende at så mange som 28,6% (30 av 105) er litt uenig eller helt uenig i at narkotikabruk gjør det vanskelig å leve uten kriminalitet, sett på bakgrunn av at narkotikamisbruk som regel er

forbundet med kriminalitet. Det er mulig at for noen vil tanken på å ikke bruke stoff være enda vanskeligere enn for eksempel tanken om å leve uten kriminalitet. For noen kan det være slik at de ikke finansierer misbruket med kriminalitet. Det kan også være slik at dersom man har et tungt rusproblem så rettferdiggjør man på et vis sine egne handlinger ved å svare "helt uenig" i påstanden. Til sist men kanskje ikke minst kan det være at innsatte som bruker narkotika selv mener at de kan slutte med kriminalitet og narkotika når det måtte være, bare de bestemmer seg for det. Noen av mine informanter gav uttrykk for dette. De mente de måtte bestemme seg så gikk det bra. Det var ingen andre som kunne tvinge dem som de sa. Noen av de som bruker narkotiske stoffer oppfatter kanskje ikke rusmisbruket som et problem for dem selv.

Litt over halvparten av de som har svart på spørreundersøkelsen mener at narkotikabruk har innvirkning på livet etter soning. 51% (53 av 104) er litt uenig eller helt uenig i at narkotika ikke har noen innvirkning på livet etter soning (se tabell 30). Det er 26,9% (28 av 104) som sier seg litt enig eller helt enig i påstanden om at narkotika ikke har noen innvirkning på livet etter soning. Tydeligst er svarene fra de innsatte på Berg. 59,1% (13 av 22) innsatte på Berg er av den oppfatning at narkotika har innvirkning på livet etter løslatelse.

Tabell 30: Er du enig eller uenig i at bruk av narkotika ikke har noen innvirkning på livet etter soning?

	Berg	Ringerike	Ringerike 2	Sum
helt enig	4	6	5	15
litt enig	1	4	8	13
vet ikke	3	13	7	23
litt uenig	1	1	3	5
helt uenig	13	14	21	48
Sum	22	38	44	104

Inkludert 104 enheter av i alt 112

Vi kan oppsummere dette punktet med at svært få innsatte i åpent fengsel svarer at de bruker narkotika. Det er flere som svarer at de bruker narkotika i lukket fengsel. Sannsynligvis finnes det mørketall. Svarene kan tyde på at i lukket fengsel er det flere som bruker narkotika og at det er vanskeligere å slutte med narkotika i lukket fengsel. Dette kan ha å gjøre med selve opplevelsen av fengselshverdagen og at det er et strengere kontrollregime i et lukket fengsel. De fleste innsatte svarer at bruk av narkotika har innvirkning på om man kan leve uten kriminalitet etter soning.

6. Løslatelse, forsoning og tilbakeføring til et lovlydig liv

Hva fremmer en vellykket tilbakeføring til samfunnet for de innsatte? Jeg har allerede presentert flere viktige faktorer som må være på plass. Her vil jeg i hovedsak ta for meg forhold som handler om forsoning. Imidlertid vil jeg aller først peke på Thomas Mathiesens poeng, som jeg riktignok har nevnt tidligere, om at ved interessekonflikter så har systeminteresser forrang i fengselet og motvirker rehabilitering (Mathiesen 1995: 78). Sammenholdt med mine informanternes opplevelse av fengselshverdagen med dens innelåsning og mangel på permisjon eller kontakt med samfunnet utenfor fengselet, vil man kunne hevde at sikkerhetshensyn, dvs. hensynet til at innsatte ikke skal rømme eller kunne foreta straffbare handlinger, betyr mer enn den innsattes mulige rehabilitering. Det er sannsynlig at permisjoner og kontakt med familie, andre mennesker, organisasjoner og institusjoner vil øke sjansen for at innsatte blir lovlydige borgere etter løslatelse. Faren for at noen kan misbruke slike muligheter til å begå lovbrudd blir allikevel et sterkere argument enn argumentet om den enkeltes rehabilitering. Dersom man skal kunne forberede seg godt til livet etter fengselsoppholdet, kreves det at man kan forlate fengselet og foretar en del arbeid selv utenfor fengselet. Det er mye som skal ordnes opp i. Mange ting skal på plass, avtaler skal gjøres, forhold skal avklares osv. Dette er ikke mulig å gjøre dersom man sitter på cella og ikke kan møte folk. Hensynet til sikkerheten vil slik sett motvirke en vellykket tilbakeføring til et lovlydig liv. I mitt materiale er det flere som mener det

blir problematisk å bli løslatt. De gleder seg til dagen, men mener det vil være vanskelig å endre livsførsel. Innsatte virker ganske realistiske i forhold til hvilke utfordringer de står overfor i forhold til å bli lovlydige borgere. For de fleste er det mange ting som må på plass og indirekte avslører de at de ikke tror de vil lykkes. Begrunnelsen er ofte at en av de viktige faktorene for eksempel arbeid eller bolig, ikke er til stede. Noen har tatt opp hva de forventer vil møte dem når de bli løslatt. De regner med at de står sist i de fleste køer. Sist i boligkøen, jobbsøkerkøen og lånesøkerkøen. Noen har også gitt uttrykk for at de forventer at samfunnet viser dem ryggen når de blir løslatt. De som har begått sedelighetsforbrytelser er overbevist om at så vil skje. Noen har fått beskjed fra lokalmiljøet allerede. Andre mener de må holde det hemmelig at de har sittet inne, for ellers vil de ikke ha en sjanse i det ordinære samfunnslivet.

Jeg har tidligere vært inne på innsattes vurdering av forholdet til familien når de soner straff. Mange mener det er vanskelig å opprettholde et godt forhold under soningen. Samtidig er det å kunne være sammen med familien etter de innsattes mening en avgjørende faktor for å bli lovlydig. Dersom de innsatte skal vende tilbake til samfunnet som lovlydige borgere, trenger de å forsones seg med sine egne handlinger og ikke minst trenger de å kunne bli forsonet med sine pårørende (Leer- Salvesen 1999). Forsoning henger sammen med skyld. Det vil si at en straffedømt som skal kunne forsones seg med sine handlinger og sin familie, må arbeide med og erkjenne sin egen skyld. Man må gjennomarbeide sin egen fortid for å kunne lære av den. Det blir lite rom for mennesket, både gjerningsmannen og offeret så lenge forbrytelsen blir sett på som et angrep på rettsordenen

og rettferdighet blir definert som en gjenopprettelse av rettsordenen. Det er slett ikke rom for tanken om at det igjen kan skapes et positivt forhold dem imellom (Leer-Salvesen 1999: 333).

Dersom innsatte skal kunne oppleve en positiv tilbakeføring til det ordinære samfunnet, må flere ting enn de tidligere omtalte faktorene på plass. En vellykket integrering krever en forsoning mellom gjerningsmann og samfunnet, lokalmiljøet han kommer fra og familien. Noen ganger kreves det en forsoning med offeret også, men ofte vil det i forhold til offeret være riktigere med en avklaring eller en oppsummering av hva som skjedde. Da mener jeg av hensyn til offeret. Innsatte må altså bearbeide sin skyldfølelse og gjenopprette ubalansen i forhold til samfunn, familie og ofre dersom han skal kunne integreres i samfunnet igjen.

Slike tanker omtales ofte som 'restorative justice'. På norsk oversettes dette gjerne til 'forsoningsjustis' eller 'gjenopprettelsesjustis'. Denne tenkningen har de senere år fått en større plass i både sivilrett og strafferett internasjonalt. Dette er i tråd med anbefalinger fra Europarådet og FN (NO R, 99 og d A/Conf. 187/NGO.13 UN Vienna, I: Hydle 2004). I Norge er det konfliktrådet som arbeider etter restorative justice tenkning. Hovedbegrunnelsen for innføring av konfliktråd i 1991 var i starten at unge lovbrøtere skulle ta ansvar for handlingene sine og gjøre opp for seg. Slik kunne man forhindre at unge lovbrøtere utviklet en kriminell karriere som følge av negativ læring av andre under fengselsoppholdet. Senere kom offerets stilling sterkere inn som en viktig faktor i konfliktrådenes arbeid (Hydle 2004: 25).

Konfliktrådet behandler både sivilrettslige og strafferettslige saker. Tanken er at partene i en konflikt kan møtes for å komme til forsoning, gjøre avtale, gjøre opp eller få gjenopprettet en ubalanse som har oppstått i forholdet mellom to parter. Utgangspunktet er at partene frivillig møtes. Møtene ledes av en konfliktrådsmeidler som sørger for at begge parter blir hørt og ivaretatt. Konfliktrådet er basert på ideen om at partene i konflikten selv eier konflikten, og derfor er best egnet til å løse den (Christie 1978: kap V). Det er partene og en representant fra lokalsamfunnet som ordstyrer/meidler som deltar i konfliktrådet.

”Ett overordnet mål både i strafferettspleien og i konfliktrådet er å bedre kvaliteten på konflikthåndteringen i samfunnet også i alvorlige voldssaker. De viktigste fellesnevnerne hos både ofre og gjerningsmenn er i de fleste tilfeller angst, sinne, fortvilelse, anger og ønske om oppreisning, erstatning og forsoning. Ofre og gjerningspersoner kan ha flere interesser og felles behov enn de er klar over. Spørsmålet er hvordan slike felleskap kan styrkes som en vesentlig samfunnsbyggende faktor” (Hydle 2004: 12).

I evalueringen av prosjektet ”Mekling i voldsaker ved konfliktrådet i Hordaland” slås det fast at mekling/oppgjør/møter mellom partene som alternativ eller supplement til straff bør vurderes (Hydle 2004: 9). Rapporten peker også på at i flere av de voldsaker som prosjektet har arbeidet med har selve rettsaken forverret forholdet mellom partene, enten de kjente hverandre fra før eller ikke. Av de som ble invitert med i prosjektet i Hordaland tok noen imot tilbudet om møte, og de fikk

anledning til å be om unnskyldning, forklare hva som hadde skjedd og spurt hvordan det gikk. Ved Arendal fengsel har det blitt gjennomført et prosjekt med konfliktråd i fengsel. Rapporten fra arbeidet viser at innsatte har mange konflikter de trenger å rydde opp i (Hydle 2005). Det kan være konflikter i forbindelse med straffesaker eller i forhold til offer eller vitner. Videre har prosjektet avdekket at innsatte har ubearbeidede konflikter i forhold til familie, kjærester osv, og at disse konfliktene er forverret ved en fengselsstraff. Hydle hevder at konfliktråd i fengsel kan føre til at mange av disse konfliktene kan løses med forsoning, avtaler eller et oppgjør. Hun hevder videre at dette kan ha stor rehabiliterende effekt på den innsatte. Det vises til at et fengselsopphold er en stor belastning for forholdet til familie og venner, og uten et godt sosialt nettverk øker risikoen for ny kriminalitet (Hydle 2005: 54).

I evalueringsrapporten fra prosjektet i Hordaland vises det til forskning fra flere land hvor selve meklingen fører til en ”avmonsterfisering” av gjerningspersonene og en lettelse av offerets angst, lidelse og følelse av avmektighet. Slik kan prosessen føre til mindre stigmatisering av gjerningspersonen og en bedre reintegrering i samfunnet samtidig som offeret får bedre livskvalitet. ”Mange innsatte mener selv at det (konfliktrådsmedling) kan være et viktig ledd i rehabiliteringen til et liv utenfor murene” (Hydle 2004: 95).

Rapportene fra de to norske prosjektene med straffedømte og internasjonal forskning viser at det er mulig å legge til grunn restorativ justice prinsipper for alle typer konflikter, også i straffesaker. Det har sågar vært gjennomført

megling i drapssaker (Hydle 2004: 22). I Norge brukes megling også som samfunnsstraff med hjemmel i straffegjennomføringsloven.

Konfliktråd er også et område som er fremhevet i Justisdepartementets handlingsplan for bekjempelse av kriminalitet blant barn og unge, *På rett kjøl* (Justisdept.1999, her i Hydle 2004: 90). I handlingsplanen vises det blant annet til at konfliktråd er særlig godt egnet overfor barn og ungdom, og at de unge får anledning til å ta ansvar, beklage og gjenopprette skaden. Samtidig får offeret anledning til å uttrykke følelser og får innflytelse på hvordan saken skal løses. Man slår videre fast at erfaringer viser at i voldssaker hvor ungdom har vært involvert, kan mekling være en verdifull tilnærming til problemet (Justisdept. 1999, her i Hydle 2004: 90).

Restorative justice tenkning og metoder som konfliktrådet arbeider etter kan ha, og i følge Hydle har vist seg å ha, god rehabiliterende effekt, enten som eget tiltak eller i kombinasjon med andre tiltak som for eksempel fengselsstraff (Hydle 2005). Nils Christie stiller spørsmål om det er fullstendig naivt å tenke seg at man kan bringe sammen parter for å få en felles forståelse av en situasjon eller konflikt (Christie 2004: 121). Han svarer nei på spørsmålet, og viser til hva man gjør i land som New Zealand og Canada. Der har de store fengslingstallene blant urbefolkningen maoriene og indianerne ført til at man ønsker å løse konflikter slik man gjorde tidligere da man ikke brukte for eksempel fengselsstraff (Christie 2004: 121). Han viser videre til at i relativt egalitære samfunn er det åpenbart at straff fører til fortsatt konflikt. I de omtalte samfunnene er det viktig å beholde sosial stabilitet ved å gjenopprette og reparere (Christie 2004: 121).

Et liv uten kriminalitet etter fengselsoppholdet er avhengig av hvordan samfunnet tar imot innsatte. De innsatte har få resurser og er ensomme (Skardhamar 2002, Friestad & Hansen 2004). Etter en fengselsstraff er de sjelden ønsket som nabo eller arbeidskamerat. Stempling kan medføre et dårligere selvbilde og nye lovbrudd. Stemplingsprosesser som tillegger en person negative egenskaper kan få negative konsekvenser for personen. Sosiale reaksjoner på et avvik kan forsterke avviket. Stemplingen kan starte før lovbruddet og fengselsstraffen kan forsterke det negative selvbildet innsatte hadde før de fikk fengselsstraff (Skaalvik & Stenby 1981, her i Pettersen 2001: 42). Etter et fengselsopphold vil personen kunne føle seg og faktisk i enda større grad være stemplet. Dette vil i neste omgang kunne medføre at faren for tilbakefall øker ved at innsatte blir ekskludert fra det øvrige samfunnet.

6.1 The teory of reintegrative shaming

'Shaming' er for Braithwaite det mest sentrale begrepet når det gjelder kriminalitetskontroll. Begrepet kan oversettes til 'beskjemmelse' eller 'å skamme seg'. Begrepet har også med skyld å gjøre i den forstand at man har dårlig samvittighet eller føler skyldfølelse. 'Shaming' er alle sosiale prosesser som uttrykker misnøye og som har til hensikt eller effekt å fremkalle anger, skyldfølelse og dårlig samvittighet, men også fordømmelse fra andre (Braithwaite 1989: 100). Jeg har i det følgende valgt å bruke det engelske ordet "shaming", og da i en slik betydning som beskrevet over. Ordet rommer som en forstår mer enn et enkelt norsk ord

og er derfor vanskelig å oversette direkte. Nøkkelen til kriminalitetskontroll er en kombinasjon av ”shaming” og reintegrering. Samfunn som har lite kriminalitet er samfunn hvor de som har begått lovbrudd skammer seg over det de har gjort (Braithwaite 1989: 55). Braithwaite viser i denne sammenheng til Japan som et av de moderne industrialiserte samfunn hvor kriminaliteten ikke har steget slik som for eksempel i de vestlige land. Dette skyldes den japanske kulturen hvor man bringer skam over familie, arbeidsgiver og lokalsamfunn dersom man begår et lovbrudd (Braithwaite 1989: 61-65 og 74-75). ”Shaming” er imidlertid kun kriminalitetskontrollerende når den kombineres med reintegrasjon. Det vil si at ”shaming” kan føre til utstøtelse og stemping dersom fordømmelsen fra omverden og ens egen fordømmelse av ens handlinger blir for sterk. En slik ”shaming” kan da føre til at man rekrutteres til kriminelle kulturer. Imidlertid er ”shaming” kriminalitetskontrollerende når den er knyttet til seremonielle reintegrasjonsprosesser til samfunnet av borgerne i samfunnet (Braithwaite 1989: 101). Kontroll av kriminalitet er mest effektiv når samfunnsborgerne er de primære kontrollørene og når de aktivt deltar i ”shaming” prosessen og samtidig mobiliserer omsorg for å reintegrere lovbrakeren tilbake til samfunnet som lovlidig borger (Braithwaite 1989: 55). Dette er i tråd med teorien om sosial kontroll. Sosial kontroll utøves best og virker kriminalitetskontrollerende når den utøves av personer i nærmiljøet, forutsatt at samfunnet ikke er preget av for tette eller for fjerne relasjoner mellom individene (Christie 1982). Braithwaite fremhever at ”shaming” er mest virkningsfullt når den utøves av personer som er viktig for oss og som fortsetter å være viktig for oss opp gjennom livet. Personer som føler seg utstøtt vil kunne forkaste dem som støter dem ut (Braithwaite

1989: 55). Det betyr at de som støter en ut ikke vil kunne drive en fruktbar ”shaming” prosess overfor den utstøtte. Dersom man tenker slike prosesser i et fengsel, må ansatte komme i en posisjon hvor han betyr noe for den innsatte for å kunne drive påvirkning som kan redusere faren for ny kriminalitet. Utfordringen blir om det i det hele tatt er mulig for ansatte å komme i en slik posisjon. Ansatte har makten. De utfører inngripende kontrolltiltak som kan føles nedverdiggende. Sist men ikke minst er den ansattes holdning til innsatte helt avgjørende. Dersom innsatte opplever at ansatte ser ned på dem eller behandler dem som lavere rangs mennesker vil, ”shaming” ikke være mulig. Da vil den innsatte forkaste dem som forkaster ham.

”Shaming” er en utfordrende balansegang der man på et vis fordømmer forbrytelsen akkurat passe, uten at dette blir stigmatisering og utstøting av samfunnet. Braithwaite kaller dette 'reintegrative shaming'. Nils Christie har oversatt det til: ”reintegrerende skampåførelse” på norsk (Christie 2004: 135). Det handler om å skille person fra handling. Det handler om å ønske tilbake synderen og å fordømme synden – altså handlingen. Begrepet inneholder tilgivelse og at man opprettholder båndene til sine nærmeste og samfunnet. Det avgjørende er om ”shaming” er reintegrerende eller desintegrerende (Braithwaite 1989: 55). 'Reintegrative shaming' innebærer at samfunnet uttrykker at man ikke aksepterer lovbrudd ved å påføre alt fra mild refs til degraderende seremonier og deretter følge dette opp med en reintegrering til samfunnet av lovlydige borgere (Braithwaite 1989: 55). I følge Braithwaite er det beste stedet å se ”reintegrative shaming” i arbeid i omsorgsfulle familier. Familielivet lærer oss at det er mulig å opprettholde

nære bånd og respekt selv om man får sanksjoner på uønsket adferd eller handlinger (Braithwaite 1989: 56). Han viser videre til at unge som er sterkt knyttet til sine foreldre og til skolen begår mindre kriminalitet enn de som har vanskelige familieforhold og som gjør det dårlig på skolen. I følge Braithwaite viser forskning at sanksjoner ilagt av slektninger, venner eller et nærmiljø man har tilhørighet til, har større effekt på kriminell adferd enn sanksjoner ilagt av en statlig legal autoritet. Grunnen til dette er at man ønsker å være ordentlig og leve opp til idealer som forfektes av de man setter pris på eller har gode relasjoner til (Braithwaite 1989: 69).

Reintegreringsprosessen forutsetter at lovovertrederen føler seg skamfull og at miljøet rundt ham viser tydelig at de ikke aksepterer hans handlinger. Både det positive og det negative ved en person må bringes frem i dagen dersom man skal kunne reintegrere en person (Christie 2004: 135). Det at lovovertrederen forbindes kun med negative handlinger gjør at straffen blir et ineffektivt middel. Personens andre egenskaper kommer ikke frem og det blir vanskelig å motta ham med åpne armer etter for eksempel å ha avsonet fengselsstraff (Christie 2004: 135). Imidlertid forutsetter prosessen også at lovovertrederen blir ønsket velkommen tilbake som fullverdig medlem av samfunnet etter at sanksjonen er fullført. Denne prosessen minner om forsoningsprosessen som Leer-Salvesen (1999) omtaler. Uten en prosess hvor lovbrøteren kan forsones seg med sin straff og sin skyld, er det ikke mulig å få gjenopprettet den ubalansen pårørende, offer, lokalsamfunn og storsamfunnet har i forhold til lovovertrederen. Mange innsatte har mange ubearbeidede konflikter i forhold til familie, nærmiljø og offer. Disse må

det ryddes opp i for å kunne få til en vellykket tilbakeføring til samfunnet etter et fengselsopphold.

En kombinasjon av ”shaming” og anger hos lovovertrederen er en langt sterkere manifestasjon av loven enn en ensidig moralisering. En ”shaming” prosess eller seremoni etterfulgt av en tilgivelse og anger seremoni, bygger forpliktelser og tilknytning til loven i langt større grad enn bare en dømmende prosess. I følge Braithwaite har intet større symboleffekt i forhold til å bygge samvittighet enn anger. Det er derfor prosesser med ”shaming” og reintegreringsseremonier virker kriminalitetsforebyggende (Braithwaite 1989: 81).

Thomas Mathiesen antyder i sin drøfting av rehabilitering at løslatelsen fra fengselet kunne tenkes å være en seremoni. I og med at innsatte blir fratatt verdighet, rettigheter og ære ved innsetting i fengsel, burde det kanskje vært en tilsvarende motsatt prosess ved løslatelse. Ved innsettelsen blir innsatte utsatt for en rekke æresfraskrivende ritualer. Det kunne ha vært tilsvarende ritual med motsatt fortegn ved løslatelse (Mathiesen 1995: 48). Christie skriver om dette slik: ”I et reintegrerende perspektiv burde den løslatte fange alltid møtes utenfor fengselsporten med faner og klingende spill. Deretter skulle man dra sammen til den store festen” (Christie 2004: 135).

7. Sammendrag og konklusjoner

Innsatte i norske fengsler har store levekårsproblemer. Det er ikke bare at den enkelte har for eksempel liten utdanning, lav inntekt, gjeld eller er uten arbeid, men det spesielle er at innsatte har en opphopning av slike problemer (Skardhamar 2002, Friestad & Hansen 2004). Dette er utgangspunktet for den enkelte innsatte når han møter til soning. Det kan synes som en formidabel oppgave å skulle gjøre noe med slike omfattende levekårsproblemer i løpet av et fengselsopphold.

Straffegjennomføringsloven fokuserer på at forholdene skal legges til rette for den innsatte, men at han selv må gjøre en egen innsats. For de aller fleste innsatte er utgangspunktet svært dårlig. Selv om den innsatte ønsker å gjøre en egen innsats som skal føre til rehabilitering, vil de fleste ikke klare det. Dette henger sammen med hvordan selve fengselsoppholdet virker på den innsatte, hvilken læring og sosialisering han utsettes for. Det er videre avhengig av de virkemidler fengslene bruker. Til sist vil det være avhengig av hvordan innsattes nettverk er og hvordan samfunnet tar imot innsatte etter endt soning.

I henhold til straffegjennomføringsloven skal fengslene legge til rette for at innsatte kan forberede seg på et liv uten kriminalitet etter soning. De virkemidler fengslene bruker er i hovedsak arbeid, skole og programmer. Arbeidstilbudene oppleves som kjedelige og lite kompetansegivende, men de fungerer i forhold til å få tiden til å gå. Som et rehabiliterende verktøy fungerer de sannsynligvis dårlig. Imidlertid kan innsatte lære en god døgnrytme. Arbeidsfellesskapet i fengselet fungerer også bra som et

felleskap. Det er bedre å være sammen på arbeidsplassen enn å være innelåst på cella. Slik sett kan det holde innsatte unna større frustrasjoner og holde ro i fengselet. Sannsynligvis har arbeidstilbudet som en følge av at man ikke er innelåst, en forebyggende effekt på forverring av den mentale helsen til innsatte. Arbeidstilbudene må bygges ut og være varierte slik at det gir de innsatte reelle valg. Dersom arbeid skal ha noen verdi må det verdsettes. Dette kan kun gjøres ved at arbeid i fengsel lønnes. Alle tiltakene under aktivitetsplikten som er likestilt – arbeid, skole og programmer - må lønnes og de må være frivillige. Da vil de kunne være rehabiliterende.

Skole er det tiltaket innsatte opplever som det mest rehabiliterende for dem. Innsatte som har fått en utdanning i løpet av soningstiden mener de skal leve uten kriminalitet etter soning fordi de regner med å kunne få seg jobb. Skolen i fengslene må bygges drastisk ut. Tilbudene må være praktiske, varierte, fleksible og kortere enn i dag. Alle innsatte som ønsker det må tilbys skole eller utdanning. Slik kan tiltaket være rehabiliterende. Innsatte har i utgangspunktet liten eller ingen utdanning fra før og har slik sett store behov. Skolen i fengslene har noen forbedringsområder i forhold til å tilby mer yrkesfaglig utdanning. Arbeidsdriften og skolen må samarbeide i langt større grad enn hva tilfellet er om tilbudene til de innsatte. Videre må skolen være individuelt tilrettelagt og modulbasert. Den bør også i størst mulig grad være oppdatert i forhold til samfunnet utenfor fengselet og benytte seg av ny informasjons- og datateknologi.

Svært få av mine informanter har erfaring med programmer. De stiller seg på et vis avventende til om slike tiltak kan ha effekt, men har liten tro på at det kan gi varige endringer hos den enkelte. Det er ikke dokumentert gode effekter av programmer i Norge. Det er prinsipielt viktig, men også viktig i forhold til motivasjon og mulig effekt av tiltaket at programvirksomheten er frivillig. Slik kan den virke rehabiliterende ved at den innsatte har en egen ekte motivasjon for å arbeide med det problemområdet som programmet fokuserer på. Det ensidige fokuset på kognitive programmer er uheldig på det vis at alle resurser innen programvirksomhet ensrettes og ekskluderer andre viktige, nyttige og mulige rehabiliterende innfallsvinkler for de innsatte.

Fengselshverdagen er trøstesløs for de innsatte. I min undersøkelse gjelder dette særlig for dem som soner ved Ringerike fengsel. Innsatte beskriver en hverdag som går på autopilot. For å overleve og ikke få for mange vanskelige følelser å plages med, setter man hodet i ”ventemodus”. De innsatte som har store levekårsproblemer fra før blir satt i en situasjon der deres problemer forverres. Fangenes tapsliste er lang (Hammerlin 1994: 97). Innesperringen fører til savn, sorg og skyldfølelse. De innsatte savner å kunne være sammen med sine nærmeste. Innsatte føler skyld overfor offer, men ikke minst overfor sine nærmeste. Å skuffe sin mor eller kjæreste fremstår som noe av det verste for den innsatte. Mange innsatte er fortvilet over hvilken situasjon de har satt sine pårørende i. De innsatte trenger å få bearbeidet savn, sorg og skyldfølelse. Fengselet innbyr ikke til slik bearbeiding.

Tiden blir borte. Innsatte som soner fengselsstraff mister tiden. Den tiden de sitter i fengsel blir borte. Mine informanter beskriver det som vanskelig å sone fordi de ikke får ta del i det livet utenfor som de vanligvis er en del av. For eksempel kan man ikke være sammen med datteren sin og ta del i hennes oppvekst. De merker at ting utvikler seg og at forhold endres uten at de får ta del i det eller kan påvirke det. Fengselsoppholdet handler om å holde ut. Gå på sparebluss og vente. Samtidig går livet sin vante gang utenfor fengselet og innsatte blir hengende etter.

Mange innsatte har rusproblemer. Mine informanter forteller dette. De innsatte er opptatt av at fengslene etter deres mening ikke har gode tilbud for rusmisbrukere. Dersom innsatte skal leve uten kriminalitet er det etter de innsattes mening viktig å få kontroll med rusproblemene. Tilbudene for innsatte med rusproblematikk må bygges ut. De må omfatte andre tiltak enn ytterligere straffereaksjoner som for eksempel fritidsenerom.

I følge mine informanter er det viktig å ha egen bolig, utdanning og arbeid dersom de skal leve uten kriminalitet etter soningen. Imidlertid er det to forhold som er aller viktigst; for det første forholdet til egen familie og for det andre at en selv ønsker å endre livsførsel. Familien er uten tvil det innsatte selv mener er suksesskriterium nr.1. Familien er det viktigste nettverket for de fleste. Det er også det skjøreste for mange. Vi vet at mange innsatte har vanskelige forhold til sine nærmeste. Soningen forverrer i mange tilfeller situasjonen. Det som innsatte opplever som det viktigste båndet - kontakten med familie - hugges av. Innsatte i lukket fengsel har kun adgang til å motta besøk en gang pr. uke i 1-2 timer. De kan ringe en gang pr. uke i 20 minutter. De innsatte som soner straffen sin i åpent

fengsel har større samkvem med familien. De kan to ganger pr. uke ha 6 timers besøk. Videre har de mulighet til å ringe etter arbeidstid hver dag så mye de ønsker. Innsatte trenger å styrke familiebånd. De trenger å gjenopprette balanse i forhold til sine. De har behov for å beklage og forklare. Fengselet har få muligheter til å bistå i slikt arbeid. Jeg har ikke informasjon om at slikt blir gjort på Berg eller på Ringerike. Fengselet kan i mange tilfeller bistå i arbeidet med å skaffe den innsatte bolig og skoleplass eller en jobb.

Suksesskriterium nr. 2 for å endre en livsførsel fra en kriminell til en ikke-kriminell, er som allerede nevnt at de innsatte selv ønsker det. I mitt materiale er det lite som tyder på at innsatte på Ringerike blir motivert for en endring. Selve tilværelsen virker i så henseende i motsatt retning. Fængselsoppholdet motvirker en mulig rehabiliterende effekt ved at tilværelsen oppleves som håpløs. Tiden din blir stjålet. Kontrollregimet tar ifra deg eget initiativ og ansvar. Miljøet i fengselet sørger for at man sosialiseres i stor grad inn i et miljø som ikke følger samfunnets vanlige spilleregler. Disse forhold opptrer i langt mindre grad på Berg enn på Ringerike. Det henger sammen med fængslenes egenart. Først og fremst henger det sammen med den store forskjellen i kontrollregimet og kontakt med det ordinære samfunnet. Fængslene har i så måte mye å hente på å drive motivasjonsarbeid i forhold til å endre livsførsel. Imidlertid er det spørsmål om det lar seg gjøre i et slikt system. Systemet i seg selv bryter ned motivasjon, særlig de mest lukkede systemene som Ringerike fengsel. Dersom innsatte blir behandlet som om de er farlige, vil de kunne leve opp til forventningene miljøet rundt dem gir uttrykk for og oppføre seg eller bli

farlige. Dersom fengselet signaliserer at ”vi har ikke tro på deg”, vil det kunne medvirke til at man ikke har tro på seg selv heller. Dersom fengselsoppholdet skal kunne være motiverende, er det avgjørende hvordan innsatte oppfatter at fengselet og dets ansatte ser på dem. Spørsmålet blir om fengselet signaliserer at ”vi tror du skal klare deg uten kriminalitet i fremtiden”. Motivasjonen for å gjøre en rehabiliterende innsats fra de innsattes side henger også sammen med aktivitetsplikten, dvs. hvilke tilbud de innsatte blir tilbudt. Graden av reelle valgmuligheter vil kunne påvirke motivasjonen. Frivillige lønnede kompetansegivende opplærings- og utdanningstilbud vil kunne være motiverende. Det samme gjelder programtilbud som er frivillige.

Fengselsmiljøet virker inn på de innsatte. Det er tydelig forskjell på adferden hos innsatte på Ringerike og innsatte på Berg. Det synes ganske klart at de innsatte sosialiseres inn i et eget miljø med egne hierarki, normer og regler. Særlig på Ringerike virker det som at de innsatte er premissleverandører til kulturen. De lar seg i mindre grad enn på Berg influere av de ansatte. De har mindre omgang med ansatte og refererer heller ikke til sitt samvær med dem. Innsatte i lukket fengsel lærer først og fremst å bli kriminell. Dette er det entydige svar mine informanter gir meg. De innsatte knytter nye kontakter, lærer nye triks og planlegger å fortsette med kriminalitet når de sitter fengslet. Igjen er det forskjeller fra åpent til lukket fengsel. Lukket fengsel fremstår som et uegnet verktøy for å forhindre nye lovbrudd.

Innsatte i åpent fengsel har større motivasjon for endring enn innsatte i lukket fengsel. De mener bestemt at utdanningsmuligheter i fengselet gjør dem i stand til å leve uten kriminalitet. Noen hevder at åpent fengsel kombinert med skolegang er rehabiliterende. Det åpne fengselets egenart har et større rehabiliteringspotensiale enn lukket fengsel. Først og fremst skyldes dette fengselets tilknytning til det ordinære samfunnet. Dette innebærer oftere turer ut fra fengselet i form av fremstillinger, oftere permisjoner og flere besøk enn hva innsatte får i et lukket fengsel. Videre er det langt færre inngripende kontrolltiltak i det åpne fengselet. En obligatorisk tilbakeføring til samfunnet fra lukket fengsel via åpent fengsel vil gi en større mulighet for den innsatte til å leve uten kriminalitet.

En vellykket tilbakeføring til samfunnet for innsatte som har sonet fengselsstraff innebærer at de må ha et sted å bo. De må og ha et arbeid eller en skole plass. Imidlertid kan det se ut som om noe av det viktigste er at det er plass til dem i samfunnet og at nettverket er styrket. For å ta det siste først. Innsattes nærmeste nettverk - familien - må styrkes. Dette innebærer at konflikter må bearbeides og løses. Forhold til nærmiljø, tidligere omgangskrets, arbeidskollegaer o.l. må avklares.

Konfliktrådsmetodikk kan være et godt verktøy til slike prosesser. Videre må samfunnet holde av plass til den straffedømte. Formelt sett har en løslatt innsatt gjort opp for seg i forhold til samfunnet. En vellykket reintegrering krever mye. Det viktigste er kanskje publikums holdninger til tidligere straffedømte. Stigmatisering og utstøtingsmekanismer må motvirkes. ”The teory of reeintegrative shaming” peker på noen muligheter. Samfunnet må ta imot tidligere innsatte og holde av plass til dem.

8. Avslutning

Straffegjennomføringsloven forutsetter at fengselsstraffen kan bidra til å fremme et liv uten kriminalitet etter fengselsoppholdet. Som det fremgår flere steder synes ikke mine informanter å dele dette synet. De hevder at det er andre og viktigere forhold enn aktivitetsplikten som spiller inn om man skal kunne leve kriminalitetsfritt etter soning. Videre hevder de aller fleste at straffegjennomføringen i seg selv ikke virker kriminalitetsreducerende. Tvert om mener de at man lærer kriminalitet ved å sitte i fengsel.

Under fengselsoppholdet opplever innsatte store tap og savn. Tiden forsvinner og man eksisterer uten å riktig leve. For de innsatte er det aller viktigste forholdet til familie dersom det skal bli et liv uten lovbrudd når de blir løslatt. De peker også på at deres egen motivasjon er helt avgjørende for å endre livsførsel. Innsatte må forsones med seg selv, familien og samfunnet. Samfunnet må ønske å ha tidligere lovbrøyttere tilbake og holde av plass til dem. Det finnes alternative måter å arbeide med reintegrering på som burde videreutvikles og prøves ut. Jeg har antydnet noen.

For meg har en av de sterkeste opplevelsene vært å treffe innsatte som formidler stor skyldfølelse. Det hadde jeg ikke forventet. De formidler skyld overfor mulige ofre men først og fremst sliter de med en skyldfølelse overfor sine nærmeste som de ikke får bearbeidet. Det er viktig å huske at skyldfølelse, dårlig samvittighet, og anger kan være kriminalitetskontrollerende og et godt utgangspunkt for rehabilitering (jf. Leer-Salvesen 1999 og Braithwaite 1989). Jeg er svært takknemlig for at

mange innsatte har villet dele sine tanker med meg. Jeg tror deres stemme må tillegges vekt når det gjelder gjennomføring av fengselsstraff i langt større grad enn hva som har vært tilfelle. Så lenge straffegjennomføringsloven har en målsetning om at fengselet skal være rehabiliterende, må innsattes perspektiv etter mitt skjønn også bringes inn i debatten om fengsel.

For de fleste innsattes del må fengsling rettferdiggjøres ut i fra å beskytte samfunnet. Ellers er det en svært dyr måte å gjøre ”dårlige mennesker” enda verre (”make bad people worse” (*The White paper: Crime, Justice and Protecting the public* (1990), her i Matthews 1999: 137). Fengsel er lite egnet til rehabilitering av kriminelle. Vi fengsler først og fremst for å hevne, ta igjen, ligne ut tapet som er påført offeret og for å sikre samfunnet mot den enkelte lovbryster. Fengselsstraff er et alvorlig inngrep. Våre verdier må styre bruken av fengsel. Det bør være en høy terskel for å idømmes fengselsstraff. I og med at nærmest alle straffedømte en dag blir løslatt, vil det være god samfunnsøkonomi å sørge for soningsforhold som kan være rehabiliterende. De tiltak som tilbys innsatte må ikke styres av lønnsomhetsbetraktninger men av rehabiliteringshensynet til den enkelte innsatte. Det vil i så fall være å ta forbrytelsen på alvor og sørge for å minimalisere faren for nye lovbrudd. Anstendige soningsforhold som kan være kompetansegivende på ulike områder, kan bidra til å starte en rehabiliteringsprosess hos de innsatte og til å integrere dem i samfunnet dersom samfunnet er klar til å ta imot dem.

Ansatte i fengslene har en vanskelig oppgave i å både ivareta sikkerhet og å bidra til rehabilitering hos innsatte. Deres holdninger og adferd er avgjørende for i hvilken grad de kan bidra til rehabilitering. I fengselsmiljøene er de ansatte rollefigurer. Måten en ansatt behandler en innsatt på er kjernepunktet både i kontroll og rehabilitering. Mange ansatte i fengsel gjør en samvittighetsfull og god jobb. Mange ansatte viser menneskelighet i et ellers kaldt system. Disse ansatte skal ha honnør. Det har ikke vært eller er et mål å underslå at mange ansatte gjør en stor innsats som betyr mye for de innsatte spesielt og for samfunnet generelt. Disse ansatte har jeg ikke ønsket å støte eller å kritisere. Imidlertid er nok mine konklusjoner ubehagelige for mange. Jeg har ønsket å formilde innsattes tanker.

Litteraturliste

Andreassen, T. (2003). *Behandling av ungdom i institusjoner, hva sier forskningen?* Oslo: Kommuneforlaget

Basberg, C. (1999). *Omsorg I fengsel?* Oslo: Pax forlag

Braithwaite, J. (1989). *Crime, shame and reintegration*. Cambridge: Cambridge University Press

Bourdieu, P. (1995). *Distinksjonen, en sosiologisk kritikk av dømmekraften*. Oslo: Pax forlag

Bourdieu, P. (1996): *Refleksiv sosiologi – mål og midler, 57-195*. København: Hans Reitzels forlag

Bødal, K. (1969). *Fra arbeidsskole til ungdomsfengsel*. Oslo: Universitetsforlaget

Bødal, K. (1999). *I det lange løp*. Oslo: Justis- og politidepartementet

Christie, N. (1978). *Konflikt som eiendom . I: Som folk flest*. Oslo: Universitetsforlaget

Christie, N. (1978b): Modeller for fengselsorganisasjonen. I: *Som folk flest*. Oslo: Universitetsforlaget

Christie, N. (1982). *Hvor tett et samfunn?* Oslo: Universitetsforlaget

Christie, N. (1992). *Tvangsarbeid og alkoholbruk*. Oslo: Universitetsforlaget

Christie, N.(2000). *Kriminalitetskontroll som industri, mot Gulag vestlig type*. Oslo: Universitetsforlaget

Christie, N. (2004): *En passende mengde kriminalitet*. Oslo: Universitetsforlaget

Clemmer, D. (1940). *The prison Community*. (Utg. fra 1958). New York: Reinheart & co

Cohen, S. & Taylor, L. (1981). *Psychological survival*. Harmondsworth England: Penguin Books

Danielsen, T. & Hansen, W.M. (1997). *Ny start for norsk fengselsvesen?* Oslo: Kriminalomsorgens utdanningscenter, dokumentasjon og debatt nr. 3/97

Ericsson, K.(2002). *Fengslets tid – og livets*. I: B. Sætersdal & K. Heggen (Red.), *I den beste hensikt?* Oslo: Akribe forlag

Fengselsloven. Lov av 12. des 1958 nr 7

Finstad, L. & Gjetvik, A.L. (1980). *Varetektsfanger forteller.* Oslo: Universitetsforlaget

Forskrift til lov om straffegjennomføring. Forskrift av 22. februar 2002

Fridhov, I. M. (2003). Kriminalitetsforebygging på kort og lang sikt. I: *Å lære bak murene.* København: Nordisk ministerråd

Fridhov, I. M. & Ulvestad, I. (2005): Inn i den digitale tidsalder, fremtidsperspektiv på opplæring i fengsel. I: T. Langelid & T. Manger (Red.), *Læring bak murene.* Bergen: Fagbokforlaget

Friestad, C. & Hansen, I.L.S. (2004). *Levekår blant innsatte.* Oslo: Centraltrykkeriet. (Fafø-rapport; 429)

Friestad, C. (2005). *Tilbudet til volds og sedelighetsdømte.* Oslo: Allkopi. (Fafø-rapport; 488)

Friestad, C. & Hansen, I.L.S. (2004). Sammensatte levekårsproblemer blant innsatte. I: *Samfunnsspeilet nr 5.* Oslo: Statistisk sentralbyrå. Lokalisert 20.04.2005 på Verdensveven:
www.ssb.no/samfunnsspeilet/utg/2004/05/art-2004-11-03-01.html

Galtung, J. (1959). *Fengselssamfunnet*. Oslo: Universitetsforlaget

Giertsen, H. (2001). Det ugjennomtrengelige. I: Juss-Buss (Red.), *Tvers gjennom lov til seier*. Oslo: Unipax

Grøvdal, Y. (2001). *Sånn er det bare*. Oslo: Universitetet i Oslo institutt for kriminologi og retts sosiologi. (Skriftserie; nr. 67/2001)

Hammerlin, Y. (1994). Tidsglimtet – et fengselssystem eller kriminalomsorg i endring? I: *Festskrift til Kåre Bødal*. Oslo: Kriminalomsorgens utdannings senter

Hydle, I. (2004). *Megling i voldssaker*. Kristiansand: Høgskolen i Agder. (Skriftserien; nr. 110)

Hydle, I. (2005): *Konfliktråd i fengsel*. Kristiansand: Høgskolen i Agder. (Skriftserien; nr. 115)

Isdal, P. (2003). *Håndbok for samtalegrupper for voldsdomte*. Oslo: Kriminalomsorgens utdannings senter. (Krus håndbok)

Kvale, S. (1997). *Det kvalitative forskningsintervju*. Oslo: Ad Notam Gyldendal

Kriminalomsorgen (2003). *Arbeidsdriften – den sterkeste av alle drifter?* (Upublisert utg.).

Kriminalomsorgen (2003b). *Årbok 2003, kriminalomsorgen med statistikk*. Oslo: Kriminalomsorgen

Kriminalomsorgens utdanningscenter. (2000). *Ny – start manual*. Oslo: Kriminalomsorgens utdanningscenter. (Krus håndbok)

Kriminalomsorgens sentrale forvaltningsorgan. (2004). *Strategi for faglig virksomhet i kriminalomsorgen, 2004- 2007* (Upublisert utg.).

Kriminalomsorgens sentrale forvaltningsorgan. (2005). *Kriminalomsorgens arbeidsdrift, strategi for arbeidsdriften 2005 –2008* (Upublisert utg.).

Kristoffersen , R.(1997) *Kriminalitetsutviklingen i Norge i nittiårene*. Oslo: Kriminalomsorgens utdanningscenter. (Dokumentasjon og debatt; nr.1 /97)

Langelid, T. & Manger, T. (Red.). (2005). *Læring bak murene*. Bergen: Fagbokforlaget

Lauesen , T. (1999): Vridsløselille stasfængsel set i fangeperspektiv. I: *Nordisk Tidsskrift for Kriminalvitenskap, 1999, 16-43*.

Leer-Salvesen, P. (1991). *Menneske og straff*. Oslo: Universitetsforlaget

Martinson, R. (1974). What works, questions and answers about Prison reform. *The public interest, nr. 35*

Mathiesen, T. (1965). *The Defences of the Weak*. London: Tavistock publications Limited

Mathiesen, T. (1987). *Retten i samfunnet*. Oslo: Pax forlag

Mathiesen, T. (1995). *Kan fengsel forsvares?* Oslo: Pax forlag

Matthews, R. (1999): *Doing time*. London: MacMillan

Nordisk ministerråd. (2003). *Å lære bak murene, Nordisk kartlegging av fengselsundervisningen*. København : Nordisk Ministerråd

Olsen, Ståle & Falck. (2005). Straff og pedagogikk – sosialiseringssystem i konflikt. I: T. Langelid & T. Manger (Red), *Læring bak murene..* Bergen: Fagbokforlaget

Om kriminalomsorgen. Det kongelige justis- og politidepartement: Stortingsmelding nr. 27, 1997-1998

Om lov om gjennomføring av straff mv. Det kongelige justis- og politidepartement: Odelstingsproposisjon nr. 5, 2000-2001

Om opplæringen innenfor kriminalomsorgen. Det kongelige utdannings- og forskningsdepartement: Stortingsmelding nr. 27, 2004-2005

Papendorf, K. (1999). Fanglønn og menneskeverdighet. *Nordisk Tidskrift for Kriminalvitenskap*, 1999, 62-67

Pettersen, T. (2001). *Sosialisering i fengsel*. Trondheim: Norges Tekniskvitenskapelige Universitet, Pedagogisk institutt

Priuer, A. (1990). *Om dybdeintervjuer*. Oslo: Universitet i Oslo, Institutt for kriminologi og retts sosiologi. (Stensil serien; nr. 61)

Retningslinjer til lov om gjennomføring av straff mv. og til forskrift til loven. Fastsatt av Kriminalomsorgens sentrale forvaltningsorgan 16. mai 2002

Rognaldsen, S. (2003). *Evaluering av fengselsundervisningen med vekt på systemnivået og kriminalomsorgens totale opplæringsvirksomhet*. Bergen: Universitetet i Bergen, Institutt for praktisk pedagogikk, Fylkesmannen i Hordaland

Samfunnspeilet nr 4. (2004). Oslo: Statistisk sentral byrå.

Lokalisert 28.09.2004 på Verdensveven: www.ssb.no/ssp/utg/200404/12/

Skaalvik, E., Finbak, L. & Pettersen, T. (2003). *Undervisning i fengsel, på rett kjøel?* Trondheim: Norges teknisk naturvitenskapelige universitet, voksenopplæringsinstituttet. Bergen: Fylkesmannen i Hordaland

Skardhamar, T. (2002). *Levekår og livssituasjon blant innsatte i norske fengsler*. Oslo: Universitetet i Oslo, Institutt for kriminologi og retts sosiologi. (K-serien; nr. 1/2001)

Straffgjennomføringsloven. Lov om gjennomføring av straff mv. av 18. mai 2001 nr. 21

Sudland, Aaby & Alnæs (2004). *Åpen soning i region sør* (Upublisert utg.). Kriminalomsorgen region sør.

Sykes, G. (1958). *Society of captives* (Utgave fra 1974). Princeton, New Jersey: Princeton University Press

Tanums store rettskrivingsordbok. (1985). Oslo: Kunnskapsforlaget

Thagaard, T. (2002). *Systematisk innlevelse*. Bergen: Fagbokforlaget

Thorsrud, A.M. (Red.). (1969). *Fangeliv, en antologi av innsatte*. Oslo: Pax forlag

Vedeler, G.H. (1973). Frihetsstraffens innhold – betraktninger om fangers rettigheter og forpliktelser. *Lov og rett 1973*, 31-46. Oslo

Viljugrein, T. (2002). *Skole språk og fengsel*. Oslo: Universitetet i Oslo, Institutt for kriminologi og retts sosiologi, avdeling for kriminologi. Bergen: Statens utdanningskontor i Hordaland

Wheeler, S. (1961). Socialization in Correctional Communities in America.
American sociological reviews 1961, 697-712

Wister, O. (1997). *Enkelte trekk ved norsk fengselshistorie*. Oslo:
Kriminalomsorgens utdanningssenter. (Dokumentasjon og debatt; nr
2/1997)

Vedlegg 1: INTERVJUGUIDE

Vil du fortelle meg hvor lang fengselsstraff du har og hva du er dømt for tidligere?

Har du sittet lenge i fengsel, har du sonet fengselsstraff tidligere?

Kan du fortelle hvordan en dag i fengsel ”ser” ut for deg? hva gjør du og hvordan oppleves det?

Hva er det vanskeligste med å sitte i fengsel?

Hva er det enkleste med å sitte i fengsel?

Kan du fortelle meg litt om aktivitetsplikten du har? (plikten til å arbeide, gå på skole eller gå i program)

Hvordan opplever du aktivitetsplikten?

Kan du fortelle meg om den aktivitetsplikten du har i forhold til det livet du har lyst å leve når soningen er slutt? (Hvordan opplever du at aktivitetsplikten forbereder deg til livet etter soning) (ber om utfyllende kommentarer til svarene)

Kan du fortelle meg kort hva formålet med straffegjennomføringen er? (dersom ikke refereres kort formålsparagrafen)

Hvordan opplever du at fengselet prøver å oppfylle formålsparagrafen?

Kan du fortelle meg hva du tenker om fengselsoppholdet har gjort deg i stand til å leve kriminalitetsfritt etter soning?

Hva skal til for at du skal kunne leve kriminalitetsfritt?

Hvordan kan fengselet bidra til det, hvordan har eventuelt fengselet bidratt til det?

Er det spesielle forhold i fengselet som burde endres for at formålet med straffen skal kunne oppnås?

Kan du fortelle meg om hvordan ditt forhold til familie og venner er/har vært i forbindelse med soningen?

Kan du fortelle meg litt om hvilken betydning venner og familie har i forhold til å leve kriminalitetsfritt

Vedlegg 2:**SPØRRESKJEMA**

Hvor gammel er du? år
Hva soner du? (sett kryss) dom eller varetekt

Hvor lang dom har du?
Har du sonet fengselsstraff tidligere? ja nei
dersom ja hvor mange ganger?

Hva er det vanskeligste med å sitte i fengsel?

.....
.....
.....
.....

Hva tror du at (fengsels)myndighetene ønsker å oppnå med fengselsstraffen?

.....
.....
.....
.....

Er du enig eller uenig i at fengselet bidrar til at formålet med straffen oppfylles? (sett kryss)
Helt enig litt enig vet ikke litt uenig helt uenig

Hvordan oppfylder du aktivitetsplikten i fengselet? (sett kryss)
arbeider går på skole går i program

Er du enig eller uenig i at aktivitetsplikten gjør fengselshverdagen tyngre/hardere? (sett kryss)
Helt enig litt enig vet ikke litt uenig helt uenig

Er du enig eller uenig i at aktivitetsplikten gjør det lettere å få seg arbeid etter soning? (sett kryss)
Helt enig litt enig vet ikke litt uenig helt uenig

Er du enig eller uenig i at aktivitetsplikten gjør det lettere å leve uten kriminalitet etter soning? (sett kryss)
Helt enig litt enig vet ikke litt uenig helt uenig

Er du enig eller uenig i at aktivitetsplikten ikke har innvirkning på hvordan livet blir etter soning? (sett kryss)

Helt enig litt enig vet ikke litt uenig helt uenig

Er du enig eller uenig i at aktivitetsplikten har stor innvirkning på hvordan livet blir etter soning? (sett kryss)

Helt enig litt enig vet ikke litt uenig helt uenig

Har du brukt narkotiske stoffer i fengslet? (sett kryss) ja nei

Dersom ja, hvor mange ganger har du brukt narkotika? (sett kryss)

en eller flere ganger i uken

ca to ganger i måneden

en gang pr. tredje måned

en gang i halvåret

en gang i året

Er du enig eller uenig i at bruk av narkotika gjør fengselshverdagen lettere? (sett kryss)

Helt enig litt enig vet ikke litt uenig helt uenig

Er du enig eller uenig i at bruk av narkotika gjør at det vanskelig å leve kriminalitetsfritt etter soning? (sett kryss)

Helt enig litt enig vet ikke litt uenig helt uenig

Er du enig eller uenig i at bruk av narkotika ikke har noen innvirkning på livet etter soning? (sett kryss)

Helt enig litt enig vet ikke litt uenig helt uenig

Hva er viktigst for deg i forhold til å leve kriminalitetsfritt etter soning? Ranger svaralternativene etter hva som er viktigst fra 1 til 5 poeng. 1 = lite viktig opp til 5 som er svært viktig. Sett ring rundt det tallet du mener er riktig:

Ha bolig ved løslatelse : 1----- 2 ----- 3 ----- 4 ----- 5

Ha et arbeid eller en skoleplass : 1----- 2 ----- 3 ----- 4 ----- 5

Kunne være sammen med familien : 1----- 2 ----- 3 ----- 4 ----- 5

Kunne være sammen med venner : 1----- 2 ----- 3 ----- 4 ----- 5

Å ikke ruse seg : 1----- 2 ----- 3 ----- 4 ----- 5

Ha venner som ikke ruser seg : 1----- 2 ----- 3 ----- 4 ----- 5

Ha venner som ikke er kriminelle : 1----- 2 ----- 3 ----- 4 ----- 5

Har du noen gode venner i fengselet?

- Nei ingen
- Ja blant de innsatte
- Ja blant fengselsbetjentene
- Ja blant verksbetjentene
- Ja blant de ansatte på skolen
- Ja blant andre ansatte

Er du enig eller uenig i at fengselet er et sted å lære å leve kriminalitetsfritt?

(sett kryss)

- Helt enig litt enig vet ikke litt uenig helt uenig

Er du enig eller uenig i at fengselet er et sted å lære seg kriminalitet? (sett kryss)

- Helt enig litt enig vet ikke litt uenig helt uenig

Har du kontakt med familie når du soner? (sett kryss)

- Ja ofte av og til noen ganger sjelden aldri

Hvordan oppleves kontakten med familie under soning? (sett kryss)

- meget god god bra nokså dårlig dårlig

Har du kontakt med venner når du soner? (sett kryss)

- Ja ofte av og til noen ganger sjelden aldri

Hvordan oppleves kontakten med venner når du soner? (sett kryss)

- Meget god god bra nokså dårlig dårlig